

TURKOLOGIK TADQIQOTLAR

Xalqaro ilmiy jurnal

2024 №1
(3)

Samarqand-2024

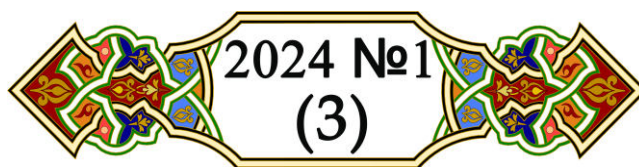
ISSN 2992-9229

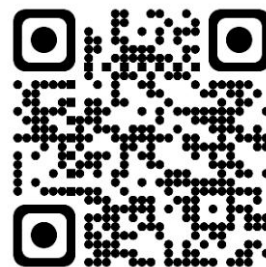
TURKOLOGIK TADQIQOTLAR

XALQARO ILMIY JURNALI

“TURKOLOGICAL RESEARCH” INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL
ULUSLARARASI “TÜRKOLÖJİ ARAŞTIRMALARI” DERGİSİ
МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ “ТЮРКОЛОГИЧЕСКИЕ
ИССЛЕДОВАНИЯ”

Jurnal rasmiy sayti: <https://turkologiya.samdu.uz/>

SAMARQAND – 2024

“TURKOLOGIK TADQIQOTLAR” XALQARO ILMIY JURNALI

INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL “TURKOLOGICAL RESEARCH”
ULUSLARARASI “TÜRKOLOJİ ARAŞTIRMALARI” BİLİMSEL DERGİSİ
МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ “ТЮРКОЛОГИЧЕСКИЕ
ИССЛЕДОВАНИЯ”

Bosh muharrir:

Bosh muharrir o‘rinbosari:

Juliboy ELTAZAROV

f.f.d., professor (O‘zbekiston)

Roxila RUZMANOVA

f.f.n., dotsent (O‘zbekiston)

TAHRIRIYAT KENGASHI:

Rustam XALMURADOV – t.f.d., professor,
Sh.Rashidov nomidagi Samarqand davlat
universiteti rektori (O‘zbekiston);

Hakim XUSHVAQTOV – f-m.f.d., professor,
Sh.Rashidov nomidagi Samarqand davlat
universiteti ilmiy ishlar va innovatsiyalar
bo‘yicha prorektori (O‘zbekiston);

Akmal AHATOV – t.f.d., professor,
Sh.Rashidov nomidagi Samarqand davlat
universiteti xalqaro hamkorlik bo‘yicha
prorektori (O‘zbekiston);

Muslihiddin MUHIDDINOV – f.f.d., professor
(O‘zbekiston);

Ibodulla MIRZAYEV – f.f.d., professor
(O‘zbekiston);

Shuhrat SIROJIDDINOV – f.f.d., professor
(O‘zbekiston);

Suyun KARIMOV – f.f.d., professor
(O‘zbekiston);

Murodqosim ABDIYEV – f.f.d., professor
(O‘zbekiston);

Azamat PARDAYEV – f.f.d., professor
(O‘zbekiston);

Musa YULDASHEV – f.f.n., professor
(O‘zbekiston);

Dilfuza DJURAKULOVA – t.f.n., dotsent
(O‘zbekiston);

Aftondil ERKINOV – f.f.d., professor
(O‘zbekiston);

Qosimjon SODIQOV – f.f.d., professor
(O‘zbekiston);

Hamidulla DADABOYEV – f.f.d., professor
(O‘zbekiston);

Ma’rufjon YO‘LDOSHEV – f.f.d., professor
(O‘zbekiston);

Jabbor ESHONQUL – f.f.d., professor
(O‘zbekiston);

Muhabbat QURBONOVA – f.f.d., professor
(O‘zbekiston);

Mardon BOLTAYEV – dotsent (O‘zbekiston);

Ali AKAR – f.f.d., professor (Turkiya);

Abduslam ARVAS – f.f.d., professor (Turkiya);

Funda TOPRAK – f.f.d., professor (Turkiya);

Musa Shamil YUKSEL – f.f.d., professor
(Turkiya);

Temur KOJAO‘G‘LI – f.f.d., professor (AQSH);

Hayrunnisa ALAN – f.f.d., professor (Turkiya);

Varis CHAKAN – f.f.d., professor (Turkiya);

Almaz ULVI – f.f.d., professor (Ozarbayjon);

Emrah YILMAZ – Phd, dotsent (Turkiya);

Dilshod XURSANOVA – Phd, dotsent
(O‘zbekiston);

Shahnoza XUSHMURODOVA – Phd, dotsent
(O‘zbekiston);

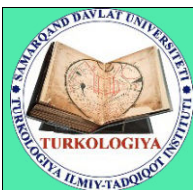
Dinara ISLAMOVA – Phd, dotsent (O‘zbekiston);

Mas’ul muharrir: **PhD Zokir BAYNAZAROV**

(O‘zbekiston);

Texnik xodim: **Raxmatulla SHOKIROV**

(O‘zbekiston).

“TURKOLOGIK TADQIQOTLAR” XALQARO ILMIY JURNALI

INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL OF “TURKOLOGICAL RESEARCH”

ULUSLARARASI “TÜRKOLOJİ ARAŞTIRMALARI” BİLİMSEL DERGİSİ

МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ “ТЮРКОЛОГИЧЕСКИЕ
ИССЛЕДОВАНИЯ”

Главный редактор:

Жулибой ЭЛТАЗАРОВ

д.ф.н., профессор (Узбекистан)

Заместитель главного редактора:

Рохила РУЗМАНОВА

к.ф.н., доцент (Узбекистан)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Рустам ХАЛМУРАДОВ – д.т.н., профессор, ректор Самаркандского государственного университета имени Ш.Рашидова (Узбекистан);

Хаким ХУШВАКТОВ – д.ф.м.н., профессор, проректор по научной работе и инновациям Самаркандского государственного университета имени Ш.Рашидова (Узбекистан);

Акмал АХАТОВ – д.т.н., профессор, проректор по международному сотрудничеству Самаркандского государственного университета имени Ш.Рашидова (Узбекистан);

Муслихиддин МУХИДДИНОВ – д.ф.н., профессор (Узбекистан);

Ибодулла МИРЗАЕВ – д.ф.н., профессор (Узбекистан);

Шухрат СИРОЖИДДИНОВ – д.ф.н., профессор (Узбекистан);

Суюн КАРИМОВ – д.ф.н., профессор (Узбекистан);

Муродкасым АБДИЕВ – д.ф.н., профессор (Узбекистан);

Азамат ПАРДАЕВ – д.ф.н., профессор (Узбекистан);

Муса ЮЛДАШЕВ – к.ф.н., профессор (Узбекистан);

Дилфуза ДЖУРАКУЛОВА – к.и.н., доцент (Узбекистан);

Афтондил ЭРКИНОВ – д.ф.н., профессор (Узбекистан);

Касимжон СОДИКОВ – д.ф.н., профессор (Узбекистан);

Хамидулла ДАДАБОЕВ – д.ф.н., профессор (Узбекистан);

Маруфжан ЙУЛДОШЕВ – д.ф.н., профессор (Узбекистан);

Джаббар ЭШАНКУЛ – д.ф.н., профессор (Узбекистан);

Мухаббат КУРБАНОВА – д.ф.н., профессор (Узбекистан);

Мардон БОЛТАЕВ – доцент (Узбекистан);

Али АКАР – д.ф.н., профессор (Турция);

Абдуселам АРВАС – д.ф.н., профессор (Турция);

Фунда ТОПРАК – д.ф.н., профессор (Турция);

Муса Шамиль ЮКСЕЛЬ – д.ф.н., профессор (Турция);

Темур КОДЖАОГЛУ – д.ф.н., профессор (США);

Хайрунниса АЛАН – д.ф.н., профессор (Турция);

Варис ЧАКАН – д.ф.н., профессор (Турция);

Алмаз УЛЬВИ – д.ф.н., профессор (Азербайджан).

Эмрах ЙИЛМАЗ – PhD, доцент (Турция);

Дилшод ХУРСАНОВ – PhD, доцент (Узбекистан);

Шахноза ХУШМУРОДОВА – PhD, доцент (Узбекистан);

Динара ИСЛАМОВА – PhD, доцент (Узбекистан);

Ответственный редактор: **PhD Зокир БАЙНАЗАРОВ (Узбекистан)**

Технический персонал: **Рахматулла ШОКИРОВ (Узбекистан)**

“TURKOLOGIK TADQIQOTLAR” XALQARO ILMIY JURNALI

INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL OF “TURKOLOGICAL RESEARCH”
ULUSLARARASI “TÜRKOLOJİ ARAŞTIRMALARI” BİLİMSEL DERGİSİ
МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ “ТЮРКОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ”

Chief Editor:/ Deputy Chief Editor:

Prof. Dr. Juliboy ELTAZAROV (Uzbekistan)
Ass. Prof. Dr. Rokhila RUZMANOVA (Uzbekistan)

Baş Editör:/ Baş Editör Yardımcısı:

Prof. Dr. Juliboy ELTAZAROV (Özbekistan)
Doç. Dr. Rohila RUZMANOVA (Özbekistan)

EDITORIAL TEAM:/ BİLİM KURULU:

Prof. Dr. Rustam KHALMURADOV – Rector of Samarkand State University named after Sh.Rashidov (Uzbekistan);

Prof. Dr. Hakim KHUSHVAKTOV – Vice-Rector for Research and Innovation, Samarkand State University named after Sh.Rashidov (Uzbekistan);

Prof. Dr. Akmal AKHATOV – Vice-Rector for International Cooperation of Samarkand State University named after Sh.Rashidov (Uzbekistan);

Prof. Dr. Muslihiddin MUKHIDDINOV (Uzbekistan);

Prof. Dr. Ibodulla MIRZAEV (Uzbekistan);

Prof. Dr. Shukhrat SIROJIDDINOV (Uzbekistan);

Prof. Dr. Suyun KARIMOV (Uzbekistan);

Prof. Dr. Murodkasim ABDIEV (Uzbekistan);

Prof. Dr. Azamat PARDAEV (Uzbekistan);

Prof. Dr. Musa YULDASHEV (Uzbekistan);

Ass. Prof. Dr. Difuza DJURAKULOVA (Uzbekistan);

Prof. Dr. Aftondil ERKINOV (Uzbekistan);

Prof. Dr. Kasimjon SODIKOV (Uzbekistan);

Prof. Dr. Khamidulla DADABOEV (Uzbekistan);

Prof. Dr. Marufjon YULDASHEV (Uzbekistan);

Prof. Dr. Jabbar ESHANKUL (Uzbekistan);

Prof. Dr. Muhabbat KURBANOVA (Uzbekistan);

Ass. Prof. Mardon BOLTAEV (Uzbekistan);

Prof. Dr. Ali AKAR (Turkey);

Prof. Dr. Abdusalam ARVAS (Turkey);

Prof. Dr. Funda TOPRAK (Turkey);

Prof. Dr. Musa Shamil YUKSEL (Turkey);

Prof. Dr. Temur KOJAOGLU (USA);

Prof. Dr. Hayrunnisa ALAN (Turkey);

Prof. Dr. Varis CHAKAN (Turkey);

Prof. Dr. Almaz ULVI (Azerbaijan);

Ass. Prof. PhD. Emrah YILMAZ (Turkey);

Ass. Prof. PhD. Dilshod KHURSANOV (Uzbekistan);

Ass. Prof. PhD. Shakhnoza KHUSHMURODOVA (Uzbekistan);

Ass. Prof. PhD. Dinara ISLAMOVA (Uzbekistan);

Managing editor: *Ass. Prof. PhD. Zokir BAYNAZAROV* (Uzbekistan)

Technical staff: **Rakhmatulla SHOKIROV** (Uzbekistan)

Prof. Dr. Rustam HALMURADOV – Ş.Raşidov adına Semerkant Devlet Üniversitesi Rektörü (Özbekistan);

Prof. Dr. Hakim HUŞVAKTOV – Ş.Raşidov adına Semerkant Devlet Üniversitesi Araştırma ve İnovasyondan Sorumlu Rektör Yardımcısı (Özbekistan);

Prof. Dr. Akmal AHATOV – Ş.Raşidov adına Semerkant Devlet Üniversitesi Uluslararası İşbirliğinden Sorumlu Rektör Yardımcısı (Özbekistan);

Prof. Dr. Muslihiddin MUHİDDİNÖV (Özbekistan);

Prof. Dr. İbodulla MİRZAYEV (Özbekistan);

Prof. Dr. Şuhrat SİROCİDDİNÖV (Özbekistan);

Prof. Dr. Suyun KARİMOV (Özbekistan);

Prof. Dr. Murodkasim ABDİYEV (Özbekistan);

Prof. Dr. Azamat PARDAYEV (Özbekistan);

Prof. Dr. Musa YULDAŞEV (Özbekistan);

Doç. Dr. Difuza CURAKULOVA (Özbekistan);

Prof. Dr. Aftondil ERKİNOV (Özbekistan);

Prof. Dr. Kasimcon SODİKOV (Özbekistan);

Prof. Dr. Hamidulla DADABOYEV (Özbekistan);

Prof. Dr. Marufcan YULDOŞEV (Özbekistan);

Prof. Dr. Cabbar EŞANKUL (Özbekistan);

Prof. Dr. Muhabbat KURBANOVA (Özbekistan);

Doç. Dr. Mardon BOLTAYEV (Özbekistan);

Prof. Dr. Ali AKAR (Türkiye);

Prof. Dr. Abdusalem ARVAS (Türkiye);

Prof. Dr. Funda TOPRAK (Türkiye);

Prof. Dr. Musa Şamil YÜKSEL (Türkiye);

Prof. Dr. Timur KOC AOĞLU (ABD);

Prof. Dr. Hayrunnisa ALAN (Türkiye);

Prof. Dr. Varis ÇAKAN (Türkiye);

Prof. Dr. Almaz ÜLVİ (Azerbaycan);

Doç. Dr. Emrah YILMAZ (Türkiye);

Doç. Dr. Dilşod HURSAVOV (Özbekistan);

Doç. Dr. Şahnoza HUŞMURODOVA (Özbekistan);

Doç. Dr. Dinara İSLAMOVA (Özbekistan);

Sorumlu Editör: *Doç., Dr. Zokir BAYNAZAROV* (Özbekistan)

Teknik Personel: **Rahmatullah ŞOKİROV** (Özbekistan)

MUNDARIJA | CONTENT | İÇERİK | СОДЕРЖАНИЕ

TURK DUNYOSI TADQIQOTLARI

Annagurban AŞIROV

MAHTUMKULU FİRÂKÎ: TÜRKMEN HALKININ MİLLÎ GURURU 5

Yusuf AZMUN

TÜRKMEN ŞAİRİ MAĞTIMGULI VE ONUN ESERLERİ HAKKINDA BİLİNMESİ
GEREKEN KONULAR: I..... 16

Begmırat GEREY

BÜYÜK FİRÂKÎ HAKKINDA DÜŞÜNCELER (CEMŞİT'İN KADEHİNE BİR BAKIŞ) 32

Abdurrahman GÜZEL

TÜRK DÜNYASINDA “MAHTUMKULU EKOLÜ” ÜZERİNE KISA BİR
DEĞERLENDİRME..... 46

Emrah YILMAZ

MAHTUMKULU FİRÂKÎ VE OKUDUĞU MEDRESELER 51

Tazegül TAÇMAMMEDOVA

TÜRKMEN ŞAİRLERİNİN ŞİİRLERİNDE MAHTUMKULU'NUN EDEBÎ MEKTEBİ 63

Usmon Qobilov

TURKIY-O'ZBEK ADABIYOTIDA TAVHID, NUBUVVAT VA BADIYYAT MASALALARI
..... 68

Dövmırat YAZKULIYEV

BEYİK AKYLDARYŇ ŞALARY WASP EDÝÄN ŞYGYRLARY HAKYNDA 82

Abdulla Ulug'ov

"O'RTANDIM, YONDIM..." 93

TURKIY XALQLAR DIALEKTOLOGIYASI

Berdi SARIYEV

TÜRKMEN TÜRKÇESİNDE “SÖZ” KAVRAMI..... 109

Tagandurdi BEKJAYEV

MAHTUMKULU ESERLERİNDE FRAZEOLÖJİK VARYANTLAR..... 119

Raxmatulla SHOKIROV

1920–1991-YILLARDA MARKAZIY OSIYODA OLIB BORILGAN TOPONİMİK
O'ZGARISHLAR VA ULARNI O'RGANISHNING NAZARIY ASOSLARI..... 127

Севиля БАДАЛОВА, Фахриддин ШОДИЕВ

ЗАИМСТВОВАНИЯ ИЗ ТЮРКСКИХ ЯЗЫКОВ В СОСТАВЕ РУССКОЙ ЛЕКСИКИ ... 133

TURKIY XALQLARNING IJTIMOIIY-MADANIY ALOQALARI TARIXI

Foziljon SHUKUROV

SAMARQAND ADABIY MUHITINING ADABIYOT TARAQQIYOTIDAGI O'RNI..... 140

Dilfuza DJURAKULOVA

TURKISTON MINTAQASIDAGI ENG QADIMGI MIGRATSION JARAYONLAR 145

Yoo Inyoung

O'ZBEKISTON HUDUDIDAGI DAVLAT UYUSHMALARINING KOGURYO VA SILLA
DAVLATLARI BILAN IQTISODIY-MADANIY ALOQALARI 150

Nurbek ALLABERGENOV

ILK O'RTA ASRLARDA O'RTA OSIYO MINTAQASIDA YUZ BERGAN SIYOSIY VA
ETNOMADANIY JARAYONLAR VA ULARNING TANGA ZARBIGA TA'SIRI 157

Hilola NORMAMATOVA

ILK O'RTA ASRLAR O'RTA OSIYO TANGALARIDA O'RIN OLGAN TAMG'ALAR.... 165

**JURNALNING USHBU SONI BUYUK TURKMAN SHOIRI VA MUTAFAKKIRI
MAXTUMQULI FIROG‘IY TAVALLUDINING 300 YILLIGI MUNOSABATI
BILAN NASHR ETILMOQDA**

AZIZ MUSHTARIY!

Turkologik tadqiqotlarni e'lon qiladigan jurnalimizning ushbu sonida ham til, madaniyat va mushtarak qadriyatlarimiz izlarini topasiz. Ahmad Yassaviy, Fuzuliy, Yunus Emro, Alisher Navoiy, Abay ijodi kabi qalbga kirib, insonning dunyoqarashini o'stiradigan, uni rivojlantirish va qayta qurishni o'ziga vazifa qilib olgan mushtarak qadriyatlarimizdan biri Maxtumuliy Firoq'iy ijodidir. YUNESKO tomonidan 2024-yil tavalludining 300 yilligi deb e'lon qilinishi adabiyot ixlosmandlari, siyosatchilar va ilmiy doiralarning yana bir bor e'tiborini Maxtumuliyga qaratishga sabab bo'ldi. Shuning bilan birga O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2024-yil 19-fevralda “Buyuk turkman shoiri va mutafakkiri Maxtumuliy Firoq'iy tavalludining 300 yilligini keng nishonlash to'g'risida”gi qarorini e'lon qilib, mutafakkir shoirning ijodini yana-da chuqurroq o'rganishga asos yaratib berdi. Shu munosabat bilan jurnalimizning 3-sonini ta'lim hayotining salmoqli qismini O'zbekistonning serhosil zaminida o'tkazgan mutafakkir shoir xotirasiga bag'ishlashga qaror qildik. Ushbu sonda “Turkman xalqining milliy g'ururi, shoir va uning ijodi haqidagi masalalar, Maxtumuliy adabiy maktabi, tahsil olgan madrasalar, o'zbek adabiyotida tavhid, nubuvvat va badiiyat masalalari, Firoq'iy haqidagi fikrlar, ulug' donishmand tomonidan sultonlarga berilgan tavsiflar, turkman tilidagi so'z tushunchasi, frazeologik variantlar” kabi mavzularga bag'ishlangan maqolalar kiritildi.

TAHRIRIYAT

DEAR READER!

You will find traces of our language, culture and common values in this issue of our journal, which publishes Turkological researches. One of our common values is Makhtumkuli Firaghi's work, which penetrates into the heart, develops a person's worldview, and takes it upon himself to develop and reconstruct it, such as the works of Ahmad Yassavi, Fuzuli, Yunus Emro, Alisher Navoi, Abay. The declaration of the 300th anniversary of his birth by UNESCO in 2024 rised the attention of literature lovers, politicians and scientific circles to once again focus on Makhtumkuli. At the same time, by announcing the decision of the President of the Republic of Uzbekistan Shavkat Mirziyoyev on 19.02.2024 "On the wide celebration of the 300th anniversary of the birth of the great Turkmen poet and thinker Makhtumkuli Firaghi", created the basis for a deeper study of the work of the great poet. In this regard, our editors have decided to dedicate the 3rd issue of our magazine to the memory of the great poet who spent a significant part of his educational life in the fertile land of Uzbekistan, as a debt and symbol of gratitude. In this issue, "the national pride of the Turkmen people, the necessary questions about the poet and his work, the literary school of Makhtumkuli, the madrassas where he studied, the issues of monotheism, prophecy and artistry in Uzbek literature, thoughts about Firaghi, descriptions given by the great sage to the sultans, word concept, phraseological variants" given in Turkman language are included.

EDITORIAL BOARD

SEVGİLİ OKUYUCU!

Türkoloji araştırmalarını sürdüren dergimizin bu sayısında dilimizin, kültürümüzün ve müşterek değerlerimizin izlerini bulacaksınız. Ahmet Yesevî, Yûnus Emre, Ali Şîr Nevâyî, Muhammed Fuzûlî, Abay Kunanbayev, Toktogul Satılganov gibi gönle girip, kişinin dünya görüşünü geliştiren ve insanı yeniden inşa etmeyi kendine görev edinen müşterek değerlerimizden biri de Mahtumkulu Firâkî'dir. 2024 yılının UNESCO tarafından doğumunun 300. yılı olarak ilan edilmesi edebiyatseverlerin, siyasetçilerin ve bilim çevrelerinin dikkatinin bir kez daha Mahtumkulu'ya yöneltmesine sebep olmuştur. Bununla birlikte Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Şevket Mirziyoyev 19.02.2024 tarihinde “Büyük Türkmen şairi ve düşünürü Mahtumkulu Firâkî'nin doğumunun 300. yıldönümünün geniş çapta kutlanmasıyla ilgili” kararını açıklaması, mütefekkir şairin eserlerinin daha derinlemesine incelenmesi için bir temel oluşturdu. Bu vesileyle tahrir heyetimiz bir kalem ve gönül borcu olarak dergimizin 3. sayısını; tahsil hayatının önemli bir kısmını Özbekistan'ın mümbit ikliminde geçiren mütefekkir şairin anısına bağışlamaya karar vermiştir. Bu sayıda “Türkmen halkının millî gururu, şair ve eserleri hakkında bilinmesi gereken konular, Mahtumkulu edebî mektebi, okuduğu medreseler, Özbek edebiyatında tevhid, nübüvvet ve bediyyat meseleleri, Firâkî'ye dair düşünceler, büyük bilgenin sultanları tasviri, Türkmence'de söz kavramı, frazeolojik varyantlar” gibi konu başlıklarına yer verilmiştir.

YAYIN KURULU

УВАЖАЕМЫЙ ЧИТАТЕЛЬ!

Следы нашего языка, культуры и общих ценностей вы найдете в этом номере нашего журнала, в котором публикуются тюркологические исследования. Одной из наших общих ценностей является творчество Махтумкули Фраги, которое проникает в самое сердце, развивает мировоззрение человека и берет на себя задачу его развития, как, например, произведения Ахмада Яссави, Физули, Юнуса Эмро, Алишера Навои, Бухта. Объявление ЮНЕСКО 2024 года 300-летием со дня его рождения Махтумкули заставило вновь обратить внимание любителей литературы, политиков и научных кругов на мыслителя. Вместе с тем, объявив решение Президента Республики Узбекистан Шавката Мирзиёева от 19.02.2024 года «О широком праздновании 300-летия со дня рождения великого туркменского поэта и мыслителя Махтумкули Фраги», наше правительство создало основу для более глубокого изучения творчества поэта-мыслителя. В связи с этим наша редакция приняла решение посвятить 3-й номер нашего журнала памяти поэта-мыслителя, проведшего значительную часть своей образовательной жизни на благодатной земле Узбекистана, как долг и символ благодарности. В этом номере освещены такие темы, как национальная гордость туркменского народа, необходимые вопросы о поэте и его творчестве, о литературной школе Махтумкули, медресе, в которых он учился, вопросы единобожия, пророчества и художественности в узбекской литературе, мысли о Фраги, а также включены описания, данные великим мудрецом султанам, туркменский язык, такие наименования, как словосочетание, фразеологические варианты».

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИИ

MAHTUMQULI HAQIDA!

Turkman mumtoz adabiyotining yetakchi shoiri Maxtumquli Firog'iy (1724-1807) mutafakkir inson sifatida sivilizatsiyamiz tarixida eng ko'zga ko'ringan namoyondalardan biridir. U Eronning Guliston viloyatiga qarashli Gunbedkavus shahri yaqinidagi Xojigovshan qishlog'ida Davlatmahmad Ozodiy oilasida tug'ilgan va vafotidan so'ng Turkmansahrodagi Oqto'qay qishlog'i maqbarasida otasi yoniga dafn etilgan. U avval ovul maktabida, so'ng 1753-yilda Qiziloyoqdagi (Lebap viloyati Xalach tumani) Idrisbobo, 1754-yilda Buxorodagi Ko'kaldosh, 1757-yilda Xivadagi Sherg'ozixon, Farg'onadagi Andijon madrasalarida tahsil oladi. Maxtumquli yoshligida bir qancha fanlarni chuqur o'zlashtiradi, shu bilan birga, zargarlik hunarini ham o'rganadi.

Ozarbayjon, Suriya, Eron, Afg'oniston, Hindiston, O'rta Osiyo mamlakatlariga sayohatlar qiladi. Forobiy, Beruniy, Xorazmiy, Ibn Sino, Firdavsiy, Mansur Halloj, G'azali, Zamaxshariy, Naimiy, Xoja Ahmad Yassaviy, Nizomiy, Jaloliddin Rumiy, Yunus Emro, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy, Bayram Xon, Nejep Bekpan, Ulug'bek kabi ko'plab mutafakkirlarning asarlarini o'qib ijodlaridan bahramand bo'adi, hatto Aflotun, Arastu, Xelen kabi mutafakkirlarning falsafiy qarashlari bilan ham yaqindan tanishadi.

XVIII asr turkman adabiyotining eng muhim namoyandalaridan biri bo'lgan va turkmanchanning yozma til bo'lishiga asos solgan Maxtumqulining birdamlik xabarlar va sa'y-harakatlari mustaqil Turkmaniston Respublikasining siyosiy kodlarini ochib beruvchi eng sara fikrlarni ifodalaydi. Shoirning didaktik uslubda yozilgan she'rlarida tarqoq turkman qabilalarining birlashishi lozimligi, mustaqil davlat barpo etish g'oyasi, Vatanga va xalqqa muhabbat, siyosiy-ijtimoiy tanqid, falsafiy qarashlar, axloqiy tushunchalar, so'fiylik ta'limotlari va nasihatlarini ifodalangan.

Maxtumquli adabiy merosida o'zbek-turkman ellarining qon-qardoshlik tuyg'ulari ifodalanadi. 9 yoshidan (otasi uyidagi yig'inlar ta'sirida) qo'shiqlar to'qiy boshlaydi. Maxtumquli she'riyati umumturkiy mushtarak g'oyalar, dardlar, orzu-armonlar bilan yo'g'rilgan. Uning ma'rifiy asarlarida, pandu nasihatlarida umumturkiy ma'naviyat yaqqol mujassam. Shoir haqida turli geografiyalarda hikoya, roman, drama, ocherk, xotira va rivoyat kabi nasriy adabiy janrlardan tashqari nazm shaklidagi asarlar, jumladan, xalq qo'shiqlari, lirik va epik she'rlar ham yaratilgan.

Xorazmning serhosil iqlimida so'fiylik bilan o'sib-ulg'aygan Maxtumquli, shubhasiz turkman xalqi shoirlarining ma'naviyat tabibi, siyosiy dahosi, omad yulduzidir. U bir qancha lirik she'rlar, liroepik dostonlar, g'azallar yozadi. Bizgacha uning 20 ming misraga yaqin she'rlari yetib kelgan. Ularda xalq hayoti, urf-odatlar, o'sha davrdagi ijtimoiy voqealar aks etgan («Bo'lmasa», «Kelgay», «Naylayin», «Etmas», «Bo'lar», «Kechdi zamona», «Bilinmas» kabi she'rlari).

Turkmaniston davlatini Maxtumqulisiz tasavvur qilib bo'lmaydi; chunki u turkman xalqining ramzidir. Shoir ijodida asosiy o'rinni egallagan mavzulardan biri ham mustaqillik tushunchasidir. Turkmanlarni bir davlat, bir bayroq ostida, bir dasturxon atrofida yig'ilishga chaqirgan mutafakkir “Turkmaning” nomli she'rida birlik haqidagi fikrlarini quyidagicha ifodalaydi:

Turkmanlar bog'lasa bir bo'lib belni,
Quritar Qulzumni, daryoyi Nilni,
Taka, yovmut, go'klang, yazir, alili,
Bir davlatga xizmat etsak beshimiz.

Maxtumquli ijodini oziqlantiruvchi uchta asosiy manba mavjud: Turkman xalq adabiyoti, Sharq mumtoz adabiyoti, yunon va hind falsafasi. Uning yetti yuzga yaqin she'rlariga nazar tashlasak; shoirning falsafa, sotsiologiya, tibbiyot, matematika, ilohiyot, musiqa, xalq adabiyoti, xalq tabobati va zargarlik kabi ko'plab fan va san'at sohalaridan xabardor bo'lganligi ma'lum bo'ladi. She'rlari tahlil qilinsa, bir qator sohaga tegishli ilmlardan xabardor bo'lganligi anglashiladi. Shu jihatdan shoirlik sifati unga yetarli ta'rif emas. U diniy va milliy mavzularni mukammal yoritgan asarlari bilan o'z chegarasidan chiqib, mutafakkir shoir bo'lishga muvaffaq bo'ldi. Darhaqiqat, tavalludining 300 yilligi munosabati bilan YUNESKO tomonidan 2024-yilning “Mahtumquli Firog'iy yili” deb e'lon qilinishi ham buning yana bir yorqin ifodasidir. Bu holat Turkmaniston madaniy diplomatiyasining bosh me'mori Maxtumquli ekanligini ko'rsatishi bilan ham ahamiyatlidir. Binobarin, shoirdan qolgan asarlar nafaqat turkmanlar, balki butun insoniyat uchun noyob madaniy boylikdir. U Sharq-islom sivilizatsiyasining Marv, Samarqand, Xiva, Buxoro, Andijon kabi qadimiy madaniyat markazlaridan o'ziga meros qolgan tarixiy bilimlar bilan voyaga yetdi va “Haq yo'lida yo'l ko'rsatuvchisiz sayr qilib bo'lmaydi” deb Turkistonning ma'naviy chiroqlari bilan rishtalar o'rnatgan va qalbida yoqqan hikmat uchqunlari bilan yo'limizni yorituvchi mash'alaga aylangan.

Mirzo Kenjabek ta'biri bilan aytganda: Maxtumquli – turkiy xalqlarning sayroqi tili, sahraning guli, gulning bulbuli, Haqning sodiq, oshiq va orif qulidir.

TURK DUNYOSI TADQIQOTLARI

MAHTUMKULU FİRÂKÎ: TÜRKMEN HALKININ MİLLÎ GURURU

Annagurban AŞIROV¹

Prof., Dr., Türkmenistan Millî El Yazmaları Enstitüsü

E-mail: manuscript.tm@gmail.com

Özet: Bu makalede Türkmen edebiyatının bilimsel yönden araştırılması kapsamında, bugüne kadar Mahtumkulu'nun hayatına ve şiirsel yaratıcılığına dair yapılmış çalışmalar üzerinde durulmuştur. Şairin hayatı ve eserleri hakkında bilgiler verilmiştir. Türkmenistan Halk Konseyi Başkanı Gurbangulı Berdimuhamedov'un belirttiği gibi Firâkî'nin şairane dünyası, binlerce yıllık süreçte teşekkül eden Türkmen felsefesine, milletin kalbî sesine, Türkmen ruhunun sarsılmaz sütununa evrilmiştir.

Türkmen edebiyatının bilimsel açıdan araştırılması ve Mahtumkulu'nun hayatı, sanat anlayışı hususunda pek çok çalışma yapılmıştır. Şairin biyografisine ve eserlerine ilişkin bilgiler daha 19. yüzyılın ortalarında Avrupa ülkelerine ulaşmaya başlamıştır. Biz burada, Rus seferinde görev yapan Polonyalı yazar A. Chodzko Boreyko'nun Londra'da 1842'de yayımlağı çalışmasına atıfta bulunuyoruz. Daha sonra İ. N. Berezin, A. Vambéry, F. Bakulin gibi yazarlar, şair hakkında okurlara kısa bilgileri sundular. 19. yüzyılın ikinci yarısında Mahtumkulu ile ilgili yapılan araştırmalar, alanın ilk çalışmaları olmuştur.

Anahtar kelimeler: Mahtumkulu Firâkî, Türkmen edebiyatı, şiirsel yaratıcılık, Türkmen felsefesi.

MAKHTUMKULI FIRAQI: NATIONAL PRIDE OF THE TURKMEN PEOPLE

Abstract: In this article, to explore Turkmen literature, all of the works published on the life and the poetic creativity of Makhtumkulu are investigated and reviewed. Information about the life and works of the poet is added to the investigation. As the president of Turkmenistan Gurbanguli Berdimuhammedov, states Firakhi's world of poetry, which has developed over the millennium, became an exemplary philosophy for Turkmens and the voice of their hearts, and the strength of the Turkmen soul.

Many studies have been carried out on scientific research of Turkmen literature and Makhtumkulu's life and understanding of art. Information about the poet's biography and works began to reach European countries in the mid-19th century. We are referring here to the work of the Polish writer A. Chodzko Boreyko, who served in the Russian embassy, published in London in 1842. Later I. Writers such as N. Berezin, A. Vambéry, F. Bakulin presented brief information about the poet to the readers. Research on Mahtumkulu in the second half of the 19th century were the first studies of the field.

Key words: Makhtumkuli Firaghi, Turkmen literature, poetic creativity, Turkmen philosophy.

МАХТУМКУЛИ ФРАГИ: НАЦИОНАЛЬНАЯ ГОРДОСТЬ ТУРКМЕНСКОГО НАРОДА

¹ *Türkmençeden Aktaran: Emrah YILMAZ Dr. Öğr. Gör., Semerkant Devlet Üniversitesi
Türkoloji Araştırmaları Enstitüsü E-mail: emraylmz@gmail.com ORCID: 0000-0002-8062-116X*

Аннотация: В данной статье в рамках научного исследования туркменской литературы основное внимание уделяется изучению жизни и поэтического творчества Махтумкули. Дана информация о жизни и творчестве поэта. Как заявил Председатель Народного Совета Туркменистана Гурбангулы Бердымухамедов, поэтический мир Фраги превратился в туркменскую философию, душевный голос нации, непоколебимую опору туркменского духа, формировавшуюся тысячелетиями.

Было проведено множество исследований по научным исследованиям туркменской литературы, жизни и понимания искусства Махтумкули. Сведения о биографии и творчестве поэта начали доходить до стран Европы в середине XIX века. Здесь имеется в виду произведение польского писателя А. Ходзко Борейко, служившего в российском посольстве, изданное в Лондоне в 1842 году. Позже краткие сведения о поэте представили читателям такие писатели, как Н. Березин, А. Вамбери, Ф. Бакулин. Исследования Махтумкули во второй половине XIX века были первыми исследованиями в этой области.

Ключевые слова: Махтумкули Фраги, туркменская литература, поэтическое творчество, туркменская философия.

Giriş

Mahtumkulu'nun bilimsel biyografisini araştırmak ve eserlerini incelemekle ilgili sistematik çalışmalara 20. yüzyılda başlandı. Bu bağlamda Türkmen edebiyatını araştırma hususunda büyük katkıları olan Rus âlimi A. N. Samoyloviç'in yaptığı hizmeti özellikle belirtmek gerekir. O, Mahtumkulu'nun yazdığı şiirlerin fihristini hazırlamanın yanı sıra şair hakkındaki bilimsel görüşlerini de dile getirmiştir.

Mahtumkulu'nun eserlerinin incelenmesi konusunda Türkmen bilim adamlarından A. Garriyev ve Prof. Dr. M. Köseyev'in yaptığı hizmetler de ayrıca belirtilmelidir. Şairin eserleriyle ilgili birçok bilimsel çalışma yapılmış, doçentlik ve profesörlük savunma tezleri hazırlanmıştır. Bununla birlikte şairin şiir dünyası ve bilimsel biyografisiyle ilgili muhtelif görüşler devam etmektedir.

Şairin biyografisiyle ilgili tarihî belgelerin günümüze ulaşmaması veya çok azının ulaşması, edebî mirasının belli bir bölümünün bize intikal etmeyişiyle ilgilidir. Hâliyle bu durum, şairin özellikle doğum ve vefat yılları, aile hayatıyla ilgili çeşitli görüşlerin ortaya çıkmasına yol açmıştır.

Mahtumkulu'nun biyografisinin araştırılması söz konusu olduğunda, başlangıçta doğum ve ölüm tarihleri 1733-1782 olarak belirlenmiştir. Bu tarihlerin şairin biyografisiyle ilişkilendirilmesi Macar bilim adamı A. Vambéry'nin *Orta Asya'ya Seyahat* adlı kitabına dayanmaktadır. A. Vambéry, kitabında şöyle yazar: “O, Türkmenlerin Göklen tayfasındandır ve bundan seksen sene önce yaşamıştır” (Vambéry, 1865: 159). Bilindiği gibi, A. Vambéry, Orta Asya'ya 1863 yılında gelir. Aynı yıl, Gızıl Ahun'dan şair hakkında bilgiler alır. İşte, bu bilgilerden yola çıkılarak da Mahtumkulu, 1783 yılında vefat etmiştir sonucuna varılır. A. Vambéry, Mahtumkulu'nun kaç yaşında vefat ettiğine, daha doğrusu, şairin doğumuyla ilgili hiçbir bilgiye yer vermemiştir. Öte yandan Mahtumkulu'nun doğum yılının 1733 olarak kabul edilmesi de yine Gızıl Ahun'un yukarıda verdiği bilgiye dayanır. Bu konuda Türkmen edebiyat araştırmacılarından biri olan Ahundov Gürgenli 1939'da şunları yazar: “19. yüzyıl Avrupa bilim adamlarından Vambéry'nin kaydettiğine göre, Mahtumkulu 1783 yılında vefat etmiş ise de, daha sonraları şairin kendi akrabalarından topladığımız bilgilere göre, Mahtumkulu Hicri 1195, yani 1780 yılında 49 yaşında vefat etmiştir” (Gürgenli, 1939, 9). A. Gürgenli, 1940'ta Mahtumkulu şiirlerini kitap hâlinde

yayımlatarak, yazdığı ön sözde de bu görüşünü tekrarlamıştır: “*Mahtumkulu, 1731 yılında doğar ve 1780 senesinde de vefat eder*” (Magtymguly, 1940: 6).

Söz konusu kitap baskısının hemen ardından, 1941’de Ruhî Aliyev ile Gürgenli Ahundov tarafından şairin şiirlerinin üçüncü baskısı yayımlanır. Mahtumkulu kitabının bu baskısına ön söz yazan R. Aliyev: “*Mahtumkulu Firâkî 1733 yılında Etrek’te, Gincay denilen yerde Aktepe ismindeki meşhur bir tepenin yanında dünyaya gelmiştir*” (Magtymguly, 1941: 14) diyerek, şairin doğum tarihini A. Gürgenli’den farklı olarak 1731’den 1733’e çıkarır. R. Aliyev, şairin ölüm yılı hakkında da A. Gürgenli’den farklı görüş ileri sürmektedir. Bununla ilgili olarak şöyle der: “*Mahtumkulu, aşağı- yukarı 50 yıl kadar yaşayıp, 1782’de vefat etmiştir*” (Magtymguly, 1941: 19).

Mahtumkuluşinas B. A. Garriyev “*Türkmen Edebiyatı Bizim Gururumuzdur*” başlıklı makalesinde: “*Mahtumkulu 1733’te Etrek çayının kıyısında dünyaya gelmiş ve yine orada 1782’de vefat etmiştir*” (Garriyev, 1945: 38) diyerek R. Aliyev’in Mahtumkulu’nun hayatıyla ilgili verdiği tarihlere işaret etmektedir. Anlaşılacağı üzere, bu meselede Mahtumkuluşinas B. Garriyev, şairin vefat ettiği yıl olarak A. Vambery’nin yazısını kaynak olarak kullanıyorsa da, şairin doğum tarihi konusunda R. Aliyev’in fikrini desteklemektedir. Böylece, 1940’lı yıllarda ve bundan sonra yazılmış olan çalışmalarda, derslerde, okul kitaplarında genelde bu seneler alınmıştır. Ama zamanla Mahtumkuluşinaslardan bazıları bu tarihler hakkında tereddüt etmeye başlarlar. Çünkü şairin şiirleri enine boyuna incelediğinde, şair hakkındaki halk bilgileri pratik açıdan yanyana getirildiğinde Mahtumkulu 1733’ten biraz erken doğmuş, 1782’den ise daha geç tarihte vefat etmiş olduğu görüşü akla daha makul gelir.

Mahtumkulu’nun doğum ve ölüm tarihleri hakkında varılan sonuçlardan ilk olarak tereddüt duyan B. A. Garriyev’dir. O, “*Mahtumkulu’nun Biyografisi*” başlıklı makalesinde şöyle der: “*Mahtumkulu’nun hangi yıl doğduğu veya hangi yıl vefat ettiği net olarak belli değildir, çünkü bu konuya dair tarihsel belge kalmamıştır*” (Garriyev, 1950: 3-8).

Daha sonra ünlü edebiyatçı âlim R. Recebov “*Mahtumkulu’nun Doğum Tarihini Belirlemek Üzerine*” başlıklı makalesinde (Recebov, 1960: 189-192), M. Köseyev ise “*Edebiyat barada söhbet*” (Köseyev, 1972) isimli kitabında bu konuyu ele almışlar ve “*şair 1733 tarihinden önce doğmuştur*” görüşünü ileri sürmüşlerdir.

Bilim adamlarının bu görüşlerinin sağlam bir temeli vardır. Örneğin Mahtumkulu, “*Çovdur Han İçin*” adlı şiirinde Çovdur Han’ın “*Şah Ahmet’ten haber almaya*” gittiğini yazar. Şah Ahmet ise Meşhet’e son kez 1769-70’li yıllarda gelir. 1772 yılında ise Hakkın rahmetine kavuşur. Eğer Mahtumkulu, 1733 yılında doğmuştur dersek, o zaman kendisinin 1770 tarihinde 36-37 yaşında olması gerekir. Şah Ahmet’ten haber almaya giden Çovdur Han’ın kaderi kötü olmuştur. Mahtumkulu onun ölümüyle ilgili yazdığı şiirin sonunda şu satırlara yer vermiştir:

Mahtumkulu, uctu o kartal kuşum,

Arkadaşım, aziz sırdaş, kardeşim,

Mana saçamaz ağaran başım,

Duman onu kuşatmıştır, Çovdur Han (Aşırov, 2012: 21).

Eğer “*Çovdur Han*” başlıklı şiiri şair saçlarının ağardığı zaman, daha doğrusu yaşlanmaya başladığında yazmış ise, o zaman bu şiir, şair orta yaşı geçtikten sonra aşağı yukarı 45 yaş civarlarında yazılmış olmalı. Çünkü “*Mana saçamaz ağaran başım*” satırı buna şahitlik etmektedir. Bu ve buna benzer bazı deliller, Mahtumkulu’nun, tahmini olarak 1724 yılında doğduğu görüşünün ileri sürülmesine zemin hazırlıyor.

Mahtumkulu kendi şiirlerinde yaşı hakkında bazı bilgiler de vermiştir. Şairin “*Ustada Belli*” isimli şiirinde:

“*Haram vurup, kanlar döktün ellikte. Gel ne iş bitirdin, seksen yıllıkta?*” diyerek 80 yaşına ulaştığını belirtir. Şairin şiirlerinde onun 80 yaşından sonraki hayatıyla ilgili bilgiye rastlanmamaktadır. Şairin akranı şair Zunubî ile atıştığı şiiri ise şu satırlarla biter:

*Resul-Gündür, şimdi hesap tutalı,
Bin iki yüz on bir yıldır batalı,
Ecel köprü, gel diyara yeteli,
Zunubî der, bizden cevap şöyledir* (Aşırov, 2012: 484).

Görüldüğü gibi, Mahtumkulu’nun: “*Muhammet Peygamber Hakk’ın rahmetine kavuşalı kaç yıl olmuştur?*” sorusuna Zunubî, “*Muhammet Peygamber Hakk’ın rahmetine kavuşalı 1211 yıl olmuştur*” yanıtını verir. Hz. Muhammet ise miladi 632 yılında vefat etmiştir. Böylece miladi 632 yılına hicri 1211 tarihini eklediğimizde miladi 1806 yılına denk gelir. Bundan hareketle Mahtumkulu’nun 1806 yılında hayatta olduğunu söyleyebiliriz. Ancak başka bir hususu da unutmamalıyız. Atışma formunda yazılan şiirler genelde iki durumda ortaya çıkmaktadır.

Birincisi, herhangi bir şair diğer şairin eğitim seviyesini yoklamak amacıyla ona muhtelif sorulardan oluşan şiirini gönderir. Bu şiiri alan şair ise, kendine gönderilmiş olan sorulara yanıt verir. Bu bağlamda Mahtumkulu’nun Durdu Şair’e gönderdiği “*Yaşı Ne İlerdir*”, “*Od Nedir?*”; Orazmenli Şair’e gönderdiği “*Farkı Kimdedir?*” gibi şiirleri örnek olarak gösterilebilir. Bu örneklerin her birinde muhtelif sorular yer almaktadır.

İkincisi, doğrudan herhangi bir şaire hitap etmeden muhtelif soruların olduğu şiirler de yazılabilir. Mahtumkulu’nun “*Utup Durmuştur*”, “*Rû-yi Sıyah Cihandan*”, “*Evcden Evce Gitmiştir*”, “*Üçü Evlattan*”, “*Keffaret Etti*” ve “*Tumar Gördüm*” adlı şiirleri örnek olarak gösterilebilir. Bu durumda isteyen her şair sorulan sorulara yanıt verebilmektedir. Hatta böyle şiirlerdeki soruların yanıtını şairin kendinden sonraki bir dönemde yaşamış olan şairlerin yazması da söz konusudur. Böylece, çeşitli bilgileri değerlendirdikten sonra Mahtumkulu’nun tahmini 1807 yılında vefat ettiğini söylemek mümkündür.

Mahtumkulu’nun babası klasik Türkmen şairi Devletmehmet Azadî’dir. O, *Azadî* edebî tahallüsü ile eserler yazmıştır. Şairin annesinin adı Orazgül imiş. Mahtumkulu, kalabalık bir ailede yetişir. Onun birkaç kardeşi ve ablaları varmış. Mahtumkulu, başlangıç eğitimi babasından alır. Bunu şair şu satırlarıyla ifade etmiştir:

*Dua kılsam cebr-i- cefa ekserdir,
İlm öğreten ustad, Kiblem - pederdir* (Aşırov, 2012: 497).

Şairin son dönemlerde bulunan ve okurlara sunulan “*Hudâ Değil mi?*” başlıklı şiirinde ise Mahtumkulu, kendi pîri, yani ilim üstadı olarak yine bir kişinin adını – Beğdurdu İşan’ı anmaktadır.

*Tamuda sen, ta güzerden geçene kadar,
Pîrimiz Beğdurdu İşan değil midir?* (Aşırov, 2012: 497).

Belki de, Beğdurdu İşan, Mahtumkulu’nun Şirgazi medresesinde okuduğu dönemlerde ders vermiştir. Şair Şirgazi medresesinde 3 yıl eğitim görmüştür. Mahtumkulu’nun Buhara’daki Göğeltaş medresesinde okuduğuna dair de bilgi bulunmaktadır. Bu bilgiyi şairin:

“*Bir gece yatmıştım gece yarısında, Bahâüddîn adlı divane geldi...*” gibi satırları da ispat etmektedir. Mahtumkulu, Şeyh Muhammed Bahâüddîn Nakşibendi’ye büyük bir saygı duymuştur. Hatta şair, ilham kaynaklarından biri olarak Nakşibendi’yi göstermiştir:

Bir gece yatıyordum şah Nakşibendi,

Keremi cûş eyleyip, bir nân getirdi. (Aşırov, 2012: 497).

Mahtumkulu, tasavvufun Nakşibendilik yolunu takip eder. Tasavvufun bu yolu vatani sevmeye, bağımsızlık, erkinlik gibi konularda mücadele etmeyi öngörmüştür. Mahtumkulu'nun coşkulu vatanlılığının gelişmesinde tasavvufun bu yolunun da belli bir ölçüde etkisi olmuştur. Mahtumkulu kendi dönemine göre yeterli olan eğitimi almıştır ve Doğu edebiyatını eksiksiz öğrenmiştir. Şair, “*San Olsam*” başlıklı şiirinde *Abu Sait, Ömer Hayyam, Firdevsî, Nizamî, Hafız, Nevayî, Celaleddin Rumî-Mevlana Hazretleri* gibi ünlü şairleri büyük bir saygıyla anmaktadır.

Mahtumkulu'nun özel hayatına gelecek olursak, gençken bir kıza gönül vermiştir. O, bu durum hakkında kaleme aldığı “*Kana Geldim*” başlıklı şiirinde şöyle der:

*On yediye gelince, aşk sevdasını götürdüm,
Aşkın sevdası ile sürüp, meydana geldim.*

Gönül verdiği kız ile evlenmek şaire nasip olmuşsa da, bu mutlu yuva uzun süre devam etmemiştir:

*On yediden geçen son, şöhret evine girdim,
Aldım bir nazenini, zevk ile sefa sürdüm,
Bu goncayı gülzarın elvan gülünü derdim,
Yirmiye yettiğimde, felek cebrini gördüm,
Felek aldı yârimi, ecel gamhaneye geldim (Aşırov, 2012: 498).*

Anlaşılabileceği gibi, şair henüz 20 yaşındayken ağır *ecel gamhanesine* düşmüş, başka bir deyişle söz konusu yaşta ilk eşinden ayrılmıştır. Mahtumkulu'nun ilk eşine kavuştuğunu şairin: “*Mahbûb ile seviştin, Sarmaş dolaşa yettin*” şeklindeki satırları da ispatlıyor. Şairin ilk sevgilisinden ayrıldığını onun: “*Bilge olamaz keskin hûşum, ilk eşinden ayrılıp*” dediği satırları da şahitlik etmektedir. Bundan sonra şairin “*bağrını delen*” dulluk dönemi başlar. Dertli dilber, dilleşer sen, gel beri, Dulluktur benim de ciğerimi dilen.

Zaman geçer, yaralar sarılır, geç gönülde yaşam duyguları uyanıp başlar. Bu durumlarda da ona Menli rast gelir. Şair “*Senin gibi yarıdır, benim aradığım*” deyip Menli'nin ilk eşine benzer olduğunu hatırlatır. İlk eşinden ayrılan şair ateşli heyecanla Menli'yi sever. Fakat onlar evlenememişlerdir.

Şairin “*Bir nekese bahşiş etmiş, felek Menli yârimi*” dediği üzüntülü satırı bu durumla ilgili onlarca şiire konu olmuştur. Hedefine ulaşmamış arzu, yürekleri dağlayarak satırlara sinmiştir.

Bilge şairin izinde hiç bir nesil kalmamıştır. Şair, kendi şiirlerinde yavrularından ayrıldığını büyük bir üzüntüyle dile getirir. Şairin şiirlerinin şahitlik etmesine göre, O ağır sıkıntılarla karşılaşmıştır. Hatta belli bir süre o zindanda bile yatmıştır:

*Mahtumkulu, kolu bağlı perişan,
Acep dastanımdan koymadı nişan,
Zindanda oturdu pirlerimiz, işan,
İpimi kervandan yoldu, neyleyim? (Aşırov, 2012: 499).*

Mahtumkulu, kendi eserlerini genelde şahsi ismi ile yazmıştır. Ayrıca şair, Firâkî (Pıragı), Kul Mahtum (Gul Magtım), Mahtımî (Magtımı) gibi edebi mahlasları da kullanmıştır.

Günümüze şairin 700'den fazla şiiri ve 10'a yakın küçük çaplı poeması (şiirsel hikâyeleri) ulaşmıştır. Bunların % 80'ine elyazmalarda rastlamaktayız, kalan kısmı halkın dilinden derlenmiştir. Bize göre “*dili hareket ettikçe söylemeden duramayan*”, dönemine ve dünyaya itirazı olan, kalbi arzuyla dolu, derdini şiirleriyle gideren ve hiçbir zaman ruhsal bunalıma düşmeyen, kalbi-nabız el-ulusunun sorunlarıyla atan şairin, edebî mirası yukarıda gösterilen rakamlardan

daha da fazla olmalıdır. Bu durum, şairin edebî mirasına ilişkin halk bilgileri hesaba katılmasa bile onun:

*Gafillikte düşman aldı dışımızı,
Dağıttı her yana arkadaşımızı,
Beş yılda bir kitap eden işimizi,
Kızılbaşlar alıp viran eyledi.*

veya:

*Yazan kitaplarımı sele aldırıp
Gözlerim ardında giryan eyledi* (Aşırov, 2012: 499)

şeklinde yazdığı satırları da ispat etmektedir.

Bütün ömrünü kendi halkına hizmet yaparak geçiren Mahtumkulu'nun yaratıcılık âlemi ve edebî mirası zengin ve çok taraflıdır. 18. yüzyıl Türkmen yaşamı, dönemin tarihi ve siyasî olayları, Türkmen toprağına olan sınırsız sevgi, kendini yetiştiren halka duyduğu samimi saygı, dönemin sosyal meseleleri, doğa güzelliğı, ahlak temizliğı, sevgi saflığı vb. konuların tümü şairin eserlerinde yer bulmuştur.

Mahtumkulu, sadece Türkmen edebiyatında değil, aksine Türk dünyası edebiyatı tarihinde de büyük dönüşüm yaratan şairdir. Akademik V.V. Bartold “... *Bütün Türk halklarının içinde sadece Türkmenler, millî şairlerine, Mahtumkulu'ya sahiptirler*” (Bartold, 1968: 1187) dediğı zaman belki de bu dönüşümü göz önünde bulundurmıştır.

Mahtumkulu'ya kadar olan Türk dünyası edebiyatında, bu bağlamda Türkmen edebiyatında da, *edebiyat* genel olarak halkın gerçek hayatını, yaşamını açıkça yansıtıp göstermemiştir. Başka bir deyişle Mahtumkulu'ya kadar Türk dünyası edebiyatı büyük çaplı, geniş anlatımlı eserler üzerinden genel olarak mecazi süjeler, rivayetler, kahramanlık hikâyeleri örneğinde yazılmıştır. Biz burada “*Yusuf ile Züleyha*”, “*Leyla ile Mecnun*”, “*Sağdı-Vakkas*”, “*Zeynelarap*”, “*Hüsrev ile Şirin*”, “*Ferhat ile Şirin*” vb. süjelerde yazılan eserleri göz önünde tutuyoruz.

Hakikaten, Mahtumkulu'dan önceki dönem edebiyatında ayrı ayrı sultanlar, padişahlar ve hanların askerî hareketlerini gösteren geniş çaplı eserler, onları vasıflandıran kasideler bulunmaktadır. Ama bunlar genel halkın hayatını açık şekilde ifade etmemektedir. Küçük çaplı şiirsel eserler açısından ele alındığında ise bazı şairlerin sultanlar, şahlar ve hanları vasıflandırıp yazdığı kasideler çoktur. Doğrusu bu duruma, padişah köşkünde görevli şairlerin çoğunun eserlerinde karşılaşmaktayız. Bu tür eserlerin içeriğı genelde birbiriyle benzerdir. İçerik açısından bakıldığında bu eserlerin temelinde şahsi menfaat veya kendilerine kazanç sağlamak düşüncesi yatmaktadır. Mahtumkulu'nun sanatında da bağımsız Afgan devletini kuran *Ahmet Şa* (Ahmet Şah) şiiri vardır. Şair bu şiirine şu satırlarla başlar:

*Ya Ahmet Şa yerde yayılıp ünün,
Adın asuman gider Arş-ı-ağlaya* (Aşırov, 2012: 501).

Acaba coşkulu veya methiye şeklinde yazılmış olan bu şiirin yardımıyla ne tür bir amaç göz önünde tutulmuştur? Şair, Orta çağ edebiyatındaki kasideler gibi Ahmet Şah'tan hediye mi istedi yoksa herhangi bir vazife, makam talebinde mi bulundu? Hayır, şairin şiirinin içeriğinde halkın isteğı yatmaktadır.

Şair bu şiirinde dinî inançları sebebiyle sürekli saldırılara uğrayan halkının geleceğı hakkında düşünüyor. Bu konuda Ahmet Şah'tan desteklemesini bekliyor.

Tarihten bilindiğıne göre, Ahmet Şah da kendi zamanında Türkmenlerle yakın ilişki kurmayı, onlarla beraber olmayı istemiştir. O, kendi askerî hareketlerindeki savaşlarda başarılı olan Türkmenlere her zaman güvenmiştir. Böyle bir gerginliğin devam ettiğı dönemde de

Mahtumkulu'nun Ahmet Şah hakkındaki şiiri ortaya çıkmıştır. Aslında bu şiir, methiye değildir. Şiir siyasî konuları içermektedir. Şiirde 18. yüzyıl Türkmen hayatının siyasî boyutu ele alınmaktadır. Bunu *Arşı Âlaya* başlıklı şiiri okuyan her okur kolayca anlayacaktır. Şairin *Ali Sizindir* isimli şiiri de siyasî ahenkle yoğrulmuştur:

*Sür, Fath serdar oğlu, geldi vakit,
Yine bu devranı - Âli Sizindir.
Eski ağır devlet yeni eder baht,
Büyüklük, serdarlık yolu Sizindir* (Aşırov, 2012: 27).

Mahtumkulu, *Muhammethasan Han*'ı da Türkmen halkının düşmanlarının karşısına koyma amacıyla vasfeder ve savaş için onu her zaman destekler. Şairin “*Arşı Âlaya*” ve “*Âli Sizindir*” isimli şiirlerinde Türkmen boylarını birleştirmek, onları birlik ve beraberliğe çağırarak, bağımsız Türkmen devletini kurmak hakkındaki görüşleri yoktur. Aynı dönemlerde yazılmış olan bu şiirlerde şair halkın barışçıl olmasını arzu etmiştir, fakat bu arzuya ulaşmanın yolunu siyasî açıdan doğru olarak belirtmemiştir. Ahmet Şah, Muhammethasan Han ve diğerlerinden beklentisi olmadığından Mahtumkulu, “*halkın sulhçu ve barışsever olmasında temel taşın boylar arasındaki birlik beraberlikte olduğunu*” düşünür ve kendi şiirlerinde bu görüşü ileri sürmeye başlar.

Şairin yaşadığı dönemde bir tayfanın değil, bunun bir küçük kısmı olan tirenin temsilcileri bile kendi aralarında anlaşamamışlardır. Mahtumkulu'nun sözleriyle ifade edersek, bu dönemi “*herkesin kendine sultan*” olduğu dönem olarak nitelendirebiliriz.

Bu durumda şair öncelikle aynı tayfa ve akrabadan olanları birleştirmenin önemli olduğunu farkına varır. Bu amacın sonucunda şairin “*Göklen*” isimli şiiri ortaya çıkar. Şairin bu şiiri, aynı tayfadan olanları ayaklandırma için ve onları savaşa çağırma için manevi destek, güç veriyor, onların gönüllerini alıyor:

*Çöle çıkar olsa benzer,
Geyiğe, kulana Göklen.
Tasip edip, savaş etse,
Döner aç aslana Göklen* (Aşırov, 2012: 15).

Zamanın geçmesiyle birlikte şair bir başka gerçeğin farkına varır. Sadece aynı tayfadan olan akrabalar ile birlik-beraberlik içinde olmak düşmandan korunma için yetersizdir. Böylece komşu olarak yaşayan Türkmen tayfalarını birleştirme meselesini gündeme getirir şair. O, ayrıca Türkmen tayfalarının birleşip büyük bir güç olarak birlik ve beraberlik içinde düşmana karşı hareket ettikleri zaman zafer kazanacağını vurgular kendi satırlarında:

*Göklen, Yomut tasip edip özünden,
Çekti ordu, önü ve ardı bilinmez.
Sığmadan çıktı Deşt-i Dahan düzünden,
Yürüdüğü yolu, konduğu yurdu bilinmez* (Aşırov, 2012: 502).

Dış düşmanları geri çevirmekte sadece Yomut ve Göklen taifelerinin birlik ve beraberliği yeterli olmamıştır. İşte, bu durumda şair bütün Türkmen boylarının birleşmesinin gerektiğine kanaat getirir ve bütün Türkmen boylarını birlik beraberliğe çağırır.

Bu durum şairin “*Döker Olduk Yaşımız*” isimli şiirinden de anlaşılmaktadır. Türkmen edebiyatı tarihinde Mahtumkulu ilk olarak Türkmen halkını birleştirmek, devlet kurmak meselesini bütün detaylarıyla ortaya koymuştur:

*Türkmenler bağlasa bir yere beli,
Kurudur Gulzumu, derya-yı Nili,
Teke, Yomut, Göklen, Yazır, Alili*

Bir devlete kulluk etsek beşimiz (Aşırov, 2012: 503).

Şair dönemin siyasi olaylarını fikir kazanında kaynatarak, bütün Türkmen boyları birleşmeli ve bağımsız bir devlet kurmalı şeklinde tarihsel sonuca varır. Şairin Türkmen boylarını birleştirmek, bağımsız devlet kurmak hakkındaki görüşü “*Türkmenin*” ve “*Türkmen Binası*” başlıklı şiirlerinde toplanmıştır.

Teke, Yomut, Yazır, Göklen, Ahal ili bir olup,

Kılsa bir yere yürüyüş, açılar gül lalesi (Aşırov, 2012: 502).

Mahtumkulu Türkmen boylarını birlik beraberlik ve bölünmezliğe çağırdığı zaman, yavuz düşmana birleşmiş bir güç olarak karşı durmayı tavsiye ettiğinde bazı tarihi şahısları methetmiştir. Fakat bu metih Orta Çağ Türkmen Edebiyatında yer alan kasidelerden tamamen farklıdır. Mahtumkulu herhangi bir hanı veya Afgan padişahı Ahmet Şah’ı methettiği zaman ilk önce o kendi halkının yararını düşünmektedir. Daha doğrusu, şair onları Türkmen halkının düşmanlarına karşı savaşa davet etmektedir. Böyle bir durumu Mahtumkulu’nun Çovdur Han, Devletali gibi Türkmen hanlarının ölümüyle ilgili yazdığı ağıtlarda da görüyoruz. Her ikisi de, (Çovdur Han ile Devletali) halkı dış düşmanlardan korumak için yapılan savaşlarda şehit düşen kahramanlardır. Bu nedenle; Mahtumkulu kalbini parçalayarak halk kahramanlarının ölümüne ağlıyor:

Çovdur Han, görecim, gönül direğim,

Sen vefat olup sen zarlar içinde,

Göklen’de pehlivanım, ile gereğim,

Halkı koyup gittin narlar içinde (Aşırov, 2012: 503).

Mahtumkulu’nun eserlerini kendinden bir önceki Türkmen veya Türk edebiyatından farklı gösteren durum, onun şiirlerinde yerini bulan tarihselliktir. Şair kendi döneminin kesin olaylarını net bir şekilde şiirlerinde ele alır, halkın üzüntüsüne ağıt ile, sevincine ise övgü ile katılmaktadır. Başka bir deyişle biz Mahtumkulu’dan önceki dönemin Türk edebiyatından:

Mahtumkulu, bu kıyamet,

Koydu başıma çok afet,

Türkmen elim, ey ademzat,

Azat sel, güzer ararım - (Aşırov, 2012: 35) örneğinde olduğu gibi yazılmış şiire belki de rastlamayız.

Bu satırlarda kâmil şahsın sesi duyulmaktadır. Mahtumkulu edebiyatı, halkın hayatı ile sınıksı bir şekilde bağladı. Şairin şiirlerinde 18. yüzyıl Türkmen yaşamının ana hatları bütün detaylarıyla sanatsal bir şekilde ele alınmıştır. Biz şairin şiirlerinde 18. yüzyılın siyasî, tarihi olaylarına da, Türkmen halkının örf âdetleri ve gelenek göreneklerine de, Türkmen kızları ve gelinlerinin edalı ve edepli hareketlerine de, kısacası Türkmen halkına özgü olan milli karakterlere rastlayabiliyoruz.

Doğrusu, şairin eserlerinde bunların ele alınış tarzı da farklıdır.

Mahtumkulu’nun eserlerinde işlek bir şekilde ele alınmış konulardan biri de vatan, onun huzuru, rahatlığı, halkın bütünlüğü, birlik ve beraberliği, huzurlu bir hayat için temel şartı bir devlet kurmaktır. Aslında Mahtumkulu bu konuları birbirinden kopuk şekilde değil; aksine birbiriyle sınıksı bağlı, biri bir diğerini tamamlayan ve bir bütün olarak ele almaktadır. “*Derdim vardır diyarımdan, devrimden*” diye haykıran şair kendi derdini, kalbindeki üzüntüsünü şöyle açıklar:

Can şehrine düştü talan, geldi leşker tuğ ile,

Bilemem, o çözecek mi, bu vatan kaderini? (Aşırov, 2012: 109).

Mahtumkulu'nun Türkmen edebiyatına getirdiği yenilikler- inden biri de Türkmen kızını özel ismi ile ortaya çıkarmasıdır, aynı zamanda da 18. yüzyıl Türkmen kızlarına özgü olan utanı, çekiniş ve hoşgörü özellikleriyle, ayrıca doğal güzelliği ve demiri çekme özelliği olan mıknaş gibi çekiciliği, albenisi ile görenleri hayrete düşüren Türkmen kızının portresini şiirsel yöntemle tam olarak tasvir etmektedir. Üstelik Türk edebiyatına sevgi kutsallığını getirmiştir. Dıştan bakıldığında pohpohlanmış gibi görünen bu cümlenin gerçek olduğuna Mahtumkulu'nun Menli'ye olan sevgisini onun şiirlerinin yardımıyla duyabilen her bir okur kolaylıkla anlayacaktır.

Türk edebiyatının bağında açılmış olan gül ve onun dalında öten bülbül, artık Mahtumkulu'nun eserlerinde hayat gerçeğiyle birleşmiştir. Bir başka deyişle Mahtumkulu'nun eserlerinde artık sanatsal gerçek ile hayatî gerçeğin örtüştüğünü tam olarak görmek mümkündür. Demek ki, şairin şiirlerinde gül ve bülbül, metaforik bağlamdan çıkartılmış; artık özel ad, özel millet, özel taife, özel kişi hüviyetine bürünmüştür.

İlleri var denli-denli,

Soğuk sulu ter ölenli,

İli - Göklen, adı Menli,

Nazlı dildardan ayrıldım (Aşırov, 2012: 504).

Okurlar burada Doğu edebiyatında tekrarlanarak yıpratılmış olan Züleyha, Leyla, Şirin ve diğerlerinin yerine henüz edebiyatta ele alınmamış, işlenmemiş, kesin dönemde ve belli bir yerde yaşayan yeni bir edebî kahraman ile karşılaşılıyor. Gerçeği söylemek gerekiyorsa Menli, bir edebî kahraman da değildir. O, belirgin bir şahıstır; Mahtumkulu da aşıklık kimliği altında Yusuf, Mecnun veya Hüsrev değildir. Buna hep beraber bakalım: Derdim vardır Mecnun'dan altmış kat kat ziyade, Kuvvetim var kırk yıllık, ders verecek kadar Ferhat'a.

Sonuçta bunun gibi tutku veya sevgi olmasaydı, o zaman “60-a azm vuran” (altmış yaşına yaklaşan) Mahtumkulu:

Menli Hanım aşk sevdasını unuttum,

Rahîm eden olmadı bahtım karadır - (Aşırov, 2012: 505) diye kalbini parçalamazdı. Türkmen edebiyatı tarihinde sadece Türkmen veya Türk edebiyatı tarihinde değil, aksine Doğu edebiyatı ve dünya edebiyatının parlak yıldızlarından biri olan ve kendi şiirinde:

Arap nuktı dökülmüştür dilinden,

Seni kimdir diyen kim, Türkmen sen - (Aşırov, 2012: 505) dediği Nesimi'nin eserlerinde de, ortaya çıkışını ve eserlerinin Türkmenler olmadan göz önüne getirmek imkansızdır ve yine kendi şiirinde:

Nevayi Türklerin terki tutsa, ayp kılman kim,

Ona bir Türkmen mahveş gamı muhkem dolaşmıştır (Aşırov, 2012: 505) diyerek, herhangi bir Türkmen kızını methetmiş veya kendi şiirlerinde Türkmen toprağını, Merv'i gönülden sevmiş olan Nevayi'nin eserlerinde de, aslı eski Türkmen teliflerinden biri olan Bayatlardan Muhammet Fuzulî Bayatı'nın eserlerinde de biz Türkmen güzelinin belirgin bir resmini göremiyoruz. Şimdi de Mahtumkulu'ya bakalım:

Perde çekip yüzlerine,

Rayış verip sözlerine,

Mahtumkulu gözlerime,

Tek bir Menli Han görünür (Aşırov, 2012: 505).

Örneklerden de görüldüğü gibi 18. yüzyıl Türkmen edebiyatında belirgin bir maşuğun portresi edebiyata girer. Tasavvufi edebiyatta aşk, sevgi Allah ile ilişkilidir. Hatta “Leyla ile Mecnun”, “Yusuf ile Züleyha” gibi geniş çaplı destanlarda hareket eden kahramanların aşkını da

bu çerçevede değerlendirmek mümkündür. Fakat Mahtumkulu bu çerçevenin dışına çıkıyor. Bu durum, Mahtumkulu'nun, Türkmen tasavvuf edebiyatının klasik çığırlarından yürümediğı anlamına gelmez. O, birçok şiirlerinde, özellikle, “*Kimsin Sen*”, “*Bu Derdi*”, “*Aşk Olmuşam*” gibi şiirlerinde tasavvufi edebiyatının visale kavuşmuş olan geleneklerine uygun hareket etmiştir. Fakat o bir şair olarak tasavvuf edebiyatının sınırlı olan bazı kalıplarının dışına çıkar ve edebiyatı gerçekçi kılar.

Mahtumkulu'nun eserlerinde hayattaki eşitsizlik, adaletsizlik ile ilgili yazılmış olan şiirlerin onlarcasına rastlamaktayız.

Şair bu konudaki şiirlerinde bir taraftan halkı destekliyor, diğer yandan da ezilen ve üzüntü çeken insanların ağıtına katılarak onlara eşlik ediyor:

Gömlüdü deryalar, yıkıldı dağlar,

Yetimler göz yaşı döke başladı.

Fahişeden olan haramhor beğler,

Yurdu bir yanından yıka başladı (Aşırov, 2012: 343).

Biz Mahtumkulu'nun Çovdur Han, Devletali gibi Türkmen hanlarının ölümüne ithaf olunan ağıtları, Ahmet Şah ve Muhammethasan Han hakkındaki methiyeleri yazdığını ve bunların ortaya çıkmasının nedenlerini makalemizin başında belirtmiştik.

Bunun yanı sıra şair halkına cebir ve sitem eden hanların da “*yüzünü sıvazlamamıştır*” :

Azmıştır Göklen hanları,

Çok görür bize halları,

Koymadan sürdü malları,

Göz dikip durmalı oldu (Aşırov, 2012: 34).

Şair meşhur “Fetdah” şiirinde zalim şahın halka yaptığı eziyet ve zulüm için feryat ederek yüksek sesle haykırır:

Sen, Türkmenin el ulusunu soldurdun,

Kanlar dökerek, güzel yurdumu doldurdun (Aşırov, 2012: 27).

Elbette, şair bu şiiri için kendisi için “*başının ölümlü ve malının ise talanlı*” olacağını kesin biliyor. Ama güzel ilini canı teni ile seven şair, ölümden korkarak, halkı için haykırmadan durabilir mi? Elbette duramaz! Şayet o böyle şiirleri yazmamış olsaydı, Türkmen halkının milli gururu – Mahtumkulu asla olamazdı. 18. yüzyıl Türkmen edebiyatında büyük dönüşümü gerçekleştiren Firâkî'nin eserleri, gelecek nesil şairleri için özel bir okula dönüşmüştür. 19. yüzyıl ve bundan sonraki dönem Türkmen edebiyatı temsilcileri Mahtumkulu'dan, edebiyatı halka yaklaştırmayı, halkın dil zenginliğini kullanabilmeyi öğrenmişlerdir.

Şairin eserleri sadece bir konu zenginliği değil, aksine üslubun estetik kullanımı ile her bir sözcüğün ilham eleğinden geçerek, şaşırtıcı bir tarzda birbirine bağlanması da dikkat çekmektedir:

Ciğer yaşını gönül döker gözünden,

Kaş hem gelse yığlayıp geçer halıma.

Yine:

Dağlar başını eğdi duman bürendi,

Rüzgar kalkamadan yerde sürüklendi (Aşırov, 2012: 507).

Bu ve buna benzer harikulâde satırlara her bir şiirinde rastlamak mümkündür. Mahtumkulu'nun kendi eserlerinde deyimlere ve Türkmen atasözlerine yeni bir yön verdiği de gözden kaçmamaktadır:

Her güzelde bir kusur var, on iki sine yerinde,

Süte keskin nazar etsen, içerisinde kanı vardır (Aşırov, 2012: 115).

“*Hunu vardır*” başlıklı bu gazelde şair iki tane atasözünü, “*Kusursuz güzel olmaz*” (Bir kemsiz güzel bolmaz) ve “*Süte dikkatle baksan, kan görürsün*” (Süde sine seretsen gan görüner) gibi örnekleri ustalıklı satırlarında işlemiştir.

Mahtumkulu’nun sanatsal unsurları kullanımı ve şiir yapısını oluşturma özelliği bilge şairin kaleminden çıkan şiirlerin uzun ömürlü olmasını sağlamıştır. Tanınmış ve ünlü bilim adamları tarafından yegâne milli şair olarak değerlendirilen Mahtumkulu’nun eserleri her bir konuda milli düşüncelerle yoğrulmuştur. Mahtumkulu 18. yüzyıl Türkmen hayatının ta kendisidir. Şairin eserlerindeki bu yaşam hayattaki mutluluğu veya mutsuzluğu, sevinci veya üzüntüsü, zaferi veya kayıpla kendi yerini bulmuştur.

Şayet Mahtumkulu Türkmen halkının kutsal sayılan erenlerinden biri olan Devletmehmet Azadî’nin (diğer bir adıyla Garrı Molla’nın) oğlu olarak hareket etmiş olsaydı, belki de O:

Mahtumkulu, ben cesurum, aşikâr, ele mertliğim,

Diri gidemez kaşlarımdan, dokunan namus-arıma (Aşırov, 2012: 507) diyerek o kadar yiğitçesine, şeref, ar namus için ölüme hazır olduğunu ifade eden satırları yazamazdı.

Eğer Mahtumkulu, 18. yüzyıl Türkmen zihniyeti sınırından aşmamış olsaydı:

“*Ey, Yaradan, karışma, iyi kötü işime*” diyerek, İslam dininin, “*kaza ve kaderin Allah’tan olduğu, onun emriyle alın yazılarının vuku bulacağı*” inancı gereği Allah’a hitaben böyle sözleri söyleyemezdi. (Bu ifadeler şathiye örneği olarak kabul edilebilir). Esasen Mahtumkulu, kendi başına bir dünya. Mahtumkulu’yu anlamak için manevî dünyasına, şairin kendisi olup öyle yaklaşmak gerekir. Bu da o kadar kolay iş değildir. Ama su götürmez bir gerçek vardır ki, Mahtumkulu’nun dünyası tıpkı pervaneleri kendisine çeken ateş gibidir.

Biz Mahtumkulu hakkında konuştuğumuzda, onu genelde sıradan bir şahıs veya sıradan bir şair olarak nitelendiriyoruz. Ancak Mahtumkulu’nun bu kadar basit düzeyde olmadığı, onun nadir rastlanılan bir zekâyâ ve müstesna bir dünya görüşüne sahip olduğunu kabul etmemiz gerekir. Aksi halde, bu doğal zihni, Türk edebiyatının değişmesinde dönüm noktası olan ve onu halkın hayatıyla sınıksız şekilde birleştiren büyük şahsın şairlik dehasını anlamamış oluruz.

Ünlü oryantalist Y. E. Bertels’in “*...Onun (Mahtumkulu’nun - A.A.) eserlerini çok dikkatli incelemek, her bir sözünü tahlil etmek ve bu sözlerin gerçek anlamını araştırma gayretinde olmak elzemdir*” (Bertels, 1960: 103) sözleri tümüyle bir gerçektir.

Iqtiboslar/Сноски/References/Кайнаklar

- 1-Aliyev Ruhı. Magtymguly, Saýlanan Eserler. – Aşgabat, 1941.
- 2-Aşırov Annagurban. Magtymguly, Eserler Ýygýndysy. – Aşgabat, 2012.
- 3-Bartold, V. V. Сочинения. Том: 5. – Москва, 1968.
- 4-Bertels Y. E. “Идеи Махтумкулу о Художественном Творчестве”, (Şahyryň Ömrüne we Döredijiligine Degişli MakalalarÝygýndysy). – Aşgabat, 1960.
- 5-Garriyev B. A. “Magtymgulynyň Terjimehaly Hakynda”, SSSR YA TF Habarlary ,2, 3-8. – Aşgabat, 1950.
- 6-Garriyev B. A. “Türkmen Edebiýaty Bizin Guvanjymyzdyr”, Sowet Edebiýaty, 4-5, 38. – Aşgabat, 1945.
- 7-Gürgenli, Ahundow. “Türkmen Klassik Şahyrlary”, Sowet Edebiýaty, 9. – Aşgabat, 1939.
- 8-Gürgenli, Ahundow. Magtymguly, Saýlanan Goşgular. – Aşgabat, 1940.
- 9-Kösäýew Mäti. Edebiýat Barada Söhbet. – Aşgabat. 1972.
- 10-Rejebow, R. (1960), “Magtymgulynyň Doglan Ýylyny Anyklamak Ugrunda”, (Şahyryň Ömrüne we Döredijiligine Degişli MakalalarÝygýndysy). – Aşgabat, 1960.
- 11-Vambéry Armin. Путешествиепо Средней Азии. – Petersburg, 1865.

TÜRKMEN ŞAİRİ MAĞTIMGULI VE ONUN ESERLERİ HAKKINDA BİLİNMESİ GEREKEN KONULAR: I

Yusuf AZMUN

Prof., Dr., Oxford Üniversitesi

Mahtumkulu Dostları Derneği Başkanı

Emekli Öğretim Üyesi

E-mail: yusufguzin@gmail.com

ORCID: 0000-0001-5207-9046

Özet: Büyük Türkmen klasik şairinin ünü kendi yaşadığı devirde bile yalnız Türkmenlerin yaşadığı bölgenin değil, Orta Asya'nın sınırlarını da aşmıştır. Kendisinden önce yaygın olan edebî dil ile halk dili arasındaki engeli aradan kaldırdıktan sonra XVIII. yüzyıl Türkmen edebiyatının çehresini değiştirerek halka sunmayı başarmıştır. Halk edebiyatının ve halk dilinin zengin malzemesini ustalıkla kullanarak çok çeşitli temalarda yazdığı şiirleri Orta Asya halk ozanlarının ilgi çekici malzeme olarak kullanmaları sonucu, şairin eserleri geniş bir coğrafi alana yayılmıştır. Şairin şiirlerinin sade olduğu kadar derin anlamlı olması yalnız Türkmenleri değil, Maveraünnehir'den Kafkasötesi'ne kadar uzanan bölgelerde yaşayan Türk kökenli halkları iki yüzyıl boyunca etkisi altında tutmuştur. Mağtimgulı, üslubuyla ve Türkmen edebiyatına getirdiği yeniliklerle çığır açmış, toplumun bütün katmanlarına hitap eden eserleriyle evliya mertebesine ulaşmıştır.

Şairin kendi eliyle yazdığı divanı kaybolmuş, başkaları tarafından istinsah edilen nüshalarda da sayılmayacak kadar çok hatalar yapılmıştır. Bu yüzden düzgün bir Mağtimgulı Divanı'nı bulmak kolay değildir. Yanlış istinsah edildiği için metin kargaşası yaratan dizeler şairin şiirlerinin yanlış anlaşılmasına ve mantıksız şekillerde yorumlanmasına neden olmaktadır. Özellikle de Mağtimgulı'ya mal edilen şiirler, şairin edebî mirasına hanel getirmektedir. Şairin şiirleri ve edebî kişiliği üzerinde, özellikle de Sovyet Dönemi'nde önemli çalışmalar yapılmıştır. Ancak bütün hazırlanan divanlar, şairin kendi dilinin özelliklerine göre değil de, şimdiki zaman Türkmen edebî dilinin gramer özelliklerine göre yazılmıştır. Türkmenistan'da şairin şiirlerinin sayısı artırılmaya çalışılırken hiçbir yazma divanda şairin şiirlerinin sayısının üç yüzü aşmadığı da bir geçektir. Bu gerçek hiçbir zaman dikkate alınmıyor.

Anahtar kelimeler: Mağtimgulı, yazma nüshalar, Türkmen.

A NEW ANGLE ON MAKHTUMKULI AND HIS LITERARY HERITAGE-I

Abstract: The popularity of Makhtumkuli had surpassed not only the boundaries of the region where the Turkmens lived, but also of the limits of all of Central Asia in his life time. He broke the barrier between the literary language before him and the common language of the people, thus transforming the 18th century literary language and making it accessible to the people. Using the facilities of the Turkmen folk literature and Turkmen vernacular with some skill, the poet wrote poems which were easily understood and taken up by folk singers. The simple yet profound quality of his poems has, over two centuries, dominated the minds of not only the Turkmens but all Turkic peoples in the vast region from the Oxus to the Transcaucasus. Makhtumkuli has, by his style and the novelty he had brought to Turkmen literature, blazed a new trail and through a variety of themes in his poetry which appealed to people from various strata, has assumed the quality of a revered person- an “evliya.” The original copy of the manuscript of his Divan has not been found.

People who copied his poems later have allowed many mistakes which create a chaos in the text of the poetry, resulting in the misunderstanding of the text and the misinterpretation of the poetry. The poems which have been appropriated to Makhtumkuli in the Soviet Union are especially distorting the literary heritage of the great poet. Important studies of the poetry of Makhtumkuli had been carried out in the Soviet era. However, the collections of his poetry are prepared not in the language of Makhtumkuli, but in the modern Turkmen literary language. There is a tendency to increase the number of poems of Makhtumkuli in Turkmenistan, but it is a well-known fact that in no manuscript the number of poems exceeds three hundred. And this fact has never been taken into account.

Key words: Mahtumkulu's understanding of art and its place in national literature.

ТУРКМЕНСКИЙ ПОЭТ МАГТИМГУЛИ И ТЕМЫ, СЛЕДУЮЩИЕ ЗНАТЬ О ЕГО РАБОТАХ: I

Аннотация: Уже в свое время слава великого туркменского поэта-классика вышла за пределы не только Туркменского региона, но и Средней Азии. Устранив распространенную до него преграду между литературным языком и народным языком, XVIII. Ему удалось изменить облик туркменской литературы XIX века и представить ее публике. В результате того, что среднеазиатские народные поэты использовали написанные им стихи на самые разнообразные темы, мастерски используя в качестве интересного материала богатый материал народной литературы и народного языка, творчество поэта распространилось на широком географическом пространстве. Простота и глубокий смысл стихов поэта на протяжении двух столетий оказала влияние не только на туркмен, но и на народы турецкого происхождения, проживающие в регионах от Мавераннахра до Закавказья. Магтымгулы открыл новые горизонты своим стилем и новациями, которые он привнес в туркменскую литературу, и достиг статуса святого своими произведениями, которые обращаются ко всем слоям общества.

Собственный диван поэта, написанный его собственной рукой, был утерян, а в копиях, скопированных другими, было допущено бесчисленное количество ошибок. Вот почему найти настоящий Диван Магтымгулы непросто. Строки, которые создают путаницу текста из-за неправильного копирования, приводят к неправильному пониманию и нелогичной интерпретации стихов поэта. Особенно вредят литературному наследию поэта стихи, приписываемые Махтимгулы. Важные исследования были проведены по стихам и литературной личности поэта, особенно в советский период. Однако все подготовленные диваны были написаны с учетом грамматических особенностей нынешнего туркменского литературного языка, а не с учетом особенностей собственного языка поэта. Хотя прилагаются усилия по увеличению количества стихов поэта в Туркменистане, фактом является и то, что количество стихотворений поэта ни в одной рукописи не превышает трехсот. Этот факт никогда не принимается во внимание.

Ключевые слова: Магтымгулы, рукописи, туркменский.

Giriş

Büyük Türkmen şairi Mağtımguılı ile ilgili önemli çalışmalar yüz yılı aşan bir süre önce başlamış, XX. yüzyılın ikinci yarısında da hız kazanmıştır. Samoyloviç, Bartold, Bertels ve Berezin gibi şarkiyatçıların yanında, M. Kösäyev, B. Garriyev ve N. Aşırpur Meredov gibi Türkmen âlimleri Mağtımguılı ile ilgili önemli araştırmalar yapmış olanlardan birkaçıdır. Himmet

Biray’ın hazırladığı *Mahtum Kuli Divanı* basıldıktan sonra Türkiye’de de Mağtımğulı üzerinde çok kapsamlı araştırmalar yapılmaya başlanmıştır.

Şairin adı bugün Türkçede ve başka dillerde değişik şekillerde yazılmaktadır. Biz bu yazıda Türk okuyucuları için Mağtımğulı’yı seçtik. Şairin çok az kullandığı *Ferāğî* mahlası bugün Türkmenistan’da *Pirāgı* olmuştur. Bu mahlasın, Türkiye’de Mağtımğulı ile ilgili yazılarda *Firākî* şeklinde yazıldığını görüyoruz. Bu mahlas, şiirlerini Mağtımğulı’ya mal eden bir şairin uydurduğu isimdir. Bu şair bir şiirinde şöyle demektedir:

*Ayra düşüp Kābāmden goydum **Firākî** ādımā.* Türkmencede *Ka’be* aynı zamanda sevilen aile fertleri için kullanılan bir sözcüktür. Bu mahlası babası sürgün edilen ve kardeşi hapse atılan şair aslında kendisi için uydurmuştur (Aşurpur, 1997: 345-346).

Ferāğî ile ilgili açıklamalar aşağıda yapılmıştır. Bu yazıda ayrıca Mağtımğulı’nın son zamanlarda değiştirilen doğum ve ölüm tarihi konusu da ele alınmıştır.

Şairin kendi eliyle yazdığı divan kaybolmuş, birine dikte ettiği şiirleri de bir dağ mağarasında çıkan yangında yanmıştır. Sonra çeşitli müstensihler topladıkları şiirleri divan hâline getirmişler. Bu yüzden de yazılan metinlerin çoğunda şiirlerin düzeni farklı ama çoğunun en başında *Bir gıce yatırdım tünîñ yārında* dizesiyle başlayan şiir sunulmuştur. Yüzlerce yazma divanın arasında baştan sona kadar, düzgün ve hatasız olan nüsha yoktur. *Mağtımğulı Divanı* baskıya hazırlanırken müstensih hataları dikkate alınmamış, düzeltilmemiş ya da onlarla ilgili açıklama yapılmamıştır. Şiirlerin vezin ve kafiyelerindeki tutarsızlıklar üzerinde de durulmamıştır. Aşağıdaki bendin üçüncü dizesinde de hem anlam hem de kafiye bakımından tutarsızlık var. Üçüncü dizenin “şäherine” ile bitmesi daha uygun.

Yel boldım yügürdim yeriñ damar(ı)na

Nazarım tokıñdı ‘arşın kemer(i)ne

Ceberüt ‘āleminde celîl seyrine

Gelip öziñ karāp görğil diydiler (Garriyev, 1977: 18).

Son zamanlarda basılan divanlarda kelimelerin anlamsızlığına da dikkat edilmiyor.

Aşağıdaki beyitten de anlam çıkmıyor:

Eslîm Baba Selmān buyrıldı merde

*Piyālānı tutup saldılar **derde*** (Garriyev, 1977: 18).

Bu bendin ikinci dizesinde ‘Kadehi tutup derde soktular’ deniyor. Kadeh nasıl derde sokulabilir ki? Ben, hep buradaki **derd** sözcüğünün aslında Farsça **dürd** olması gerektiğini düşünmüştüm. Lahor yazması olarak bilinen bir yazma metinde درد **derd** sözcüğünün birinci **dal**’ının üstüne konan ötre haklı olduğumu gösterdi. Bu sözcük (şarabın)‘tortu’(su) demektir. Edebiyatta buna *şerāb-ı nāb* denir. ‘Susuz şarap’ anlamında en kıymetli şarap için kullanılan bu söz edebiyatta “mâsivâ”yı ifade eder.

Bu sorunlar daha çözülmemişken hataları sayılmayacak kadar çok olan ve Mağtımğulı’ya mal edilen yüzlerce şiir var. Bunları tesbit etmek zor değil.

Günümüz Türkmençesiyle yazılan bu şiirleri kafiye, vezin ve mantıksız anlatımlar ele vermektedir. Buna rağmen bu şiirler şairin divanına dâhil edilmişlerdir. Bugün birçok araştırmacının şairin edebî mirasını şaire ait olmayan şiirler ve doğru istinsah edilmemiş ya da hatalı okunmuş metinler esasında değerlendirmeleri edebî kargaşaya yol açmaktadır. N. Aşırpur Meredov’un bütün kayda değer yazmalar esasında hazırladığı divanın araştırmacılar için yararlı olacağına inanıyorum.

Mağtımğulı’nın Edebî Mirası Hakkında

Büyük Türkmen şairi Mağtımğulı Pırāğı², Orta Asya ve Kafkasya’yı içine alan geniş bir alanda evliya mertebesine ulaşan büyük bir şair olarak birkaç yüzyıldan beri biliniyor ise de, Batı Dünyası’nda ancak son zamanlarda, şiirleri birkaç Batı diline çevrildikten sonra tanınmaya başlanmış, Türkiye’de de 1991’den sonra ilgi çekmeye başlamıştır.

Türkmen edebiyatı XVIII. yüzyılda Mağtımğulı’nın yaratıcılığıyla yeni bir kimlik kazanmıştır. Mağtımğulı’nın ortaya koyduğu ekol kendi zamanında olduğu gibi daha sonra da Türkmen edebiyatının gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Şairin, edebiyatta açtığı çıgırla, kendisini üstatları olarak kabul eden Seydi, Zelîlî, Kemîne, Mollanepes gibi söz ustalarının yaratıcılıklarına katkısı olmuştur. Halk arasında yaygın olan bir hikâyeye göre XIX. yüzyılda bir araya gelen Türkmen edebiyat üstatlarından biri toplantı sırasında “Şimdi ne hakkında yazılmalı?” şeklinde bir soru ortaya attığında Kemine “Mağtımğulı söz meydanının hasadını biçip gitti, şimdi bize onun yere düşen başaklarını toplamak kaldı” demiş. Zelîlî de “Başak buğdayı temiz olur” diye Kemine’nin sözünü tamamlamıştır.

Mağtımğulı’nın, halkın edebiyatına önemli katkılarından yola çıkarak, Türkmen edebiyatının Mağtımğulı ile başladığına inananlar var. Hâlbuki Türkmen edebiyatı bu şairden önce de vardı. Çağataycaya ya da Çağatayca unsurlarına ancak aruz kalıbında yazdığı birkaç gazelinde ve bazı koşuklarında yer veren şair, halk dilinin zenginliğinden büyük bir ustalıkla yararlanarak sade ama derin anlamlı şiirler sunmuştur. Büyük şairin güçlü ve büyüleyici şiirlerinin etkisi sadece Türkmenlerin arasında değil, Orta Asya ve Kafkasya halklarının arasında da iki yüzyıldan fazla bir süre devam etmiştir. Daha çok koşuk biçiminde yazdığı, kolay anlaşılan, yapısı ve ritmi halk türkülerine uygun şiirlerini, halk ozanları benimsemişler, bunun sonucu olarak da şairin halk türkülerine malzeme olan eserleri kısa zamanda geniş bir alanda yayılmıştır.

Mağtımğulı’nın bazı şiirleri, Kazak, Karakalpak, Özbek ve başka halkların birçok halk türkülerine güfte olmuştur. Şiirlerinin etkileyiciliğiyle Mağtımğulı birçokları için şairliğin ötesinde bir kişiliktir: bir evliya belki de. Şiirlerinden etkilenenler için o, ruhani boyutları en yüksek mertebeye ulaşan şairdir. Şair, tasavvufî, dinî, sosyal, insancılık ve çevre bilinci gibi Türkmen ve Orta Asya toplumunun değişik katmanlarına hitap edebilecek birçok değişik temalarda şiirler yazmıştır. Bu özelliği, Mağtımğulı’nın yaşadığı dönemde bile millî bir şair olarak kabul edilmesini sağlamıştır. Ş. Gandımov V. V. Bartold’dan bu konuyla ilgili şu düşünceleri aktarıyor:

Bir Göklen olan Mağtımğulı, Stavropol Türkmenleri dahil bütün Türkmenlerin millî şairidir..., ...Türkî halklar arasında millî şairi olan tek halk Türkmenlerdir (Gandımov, 1983: 196).

Sanırım Bartold bu son değerlendirmesini Orta Asya’nın XVIII. yüzyılın- daki kültür ortamını göz önünde bulundurarak yapmıştır.

Şairin ailevi sorunlarıyla ilgili kişisel tecrübeleri yaratıcılığını etkilemiştir.

² Türkçede şairin adı *Mahdum Kulu*, *Mahtum Kuli*, *Mahtumkulu* ve *Mahdumkulu* gibi çeşitli şekillerde yazılmaktadır. Ben de bu eski biçimlerden birini seçiyordum. Ş. Tekin’in Maḥmūd Kāşğarî’nin adının imlasıyla ilgili yazısını okuduktan sonra, büyük Türkmen şairinin adını Türkmence telaffuzuyla *Mağtımğulı* şeklinde yazmaya karar verdim. Bu ad şairin akraba- ları ve bütün Türkmenler tarafında *Mağtımğulı* şeklinde telaffuz ediyor. Türkçe telaffuzu için bir kolaylık sağlamak amacıyla şairin adını Mağtımğulı şeklinde yazıyoruz. Bu ad Türkmence yazılışına (Magtymguly) yakındır. *Pırāğı* da, *Ferāğî*’nin çağdaş Türkmen edebî dilinde söylenen şeklidir. Bu konuda daha sonra geniş bilgi verilecektir.

Bu etkiyle şair, Türkmen edebiyatında daha önce görülmemiş, etkileyiciliğini günümüze kadar sürdüren şiirler yazmıştır. Sevdiği kıza yazdığı aşk şiirleri kitaplarda ve halk türkülerinde güncelliğini sürdürmektedir. Çocuklarının ölümü, babasını kaybetmesi ve iki kardeşinin ortadan kaybolmasını betimleyen şiirleri günümüzde bile okuyucuları etkilemektedir. Bu şiirler, daha sonra anlatacağımız gibi Batı edebiyatı ve sanatını da etkilemiştir.

Mağtımğulı, okuma yazması olan esmer güzeli Menli’yi seviyordu. Bir ri- vayete göre bu kızın adı Yanıbeğ idi. Mağtımğulı okumaya gittiğinde Menli’yi başkasıyla evlendirmişler. Bu ayrılığı şair şöyle dile getiriyor:

İlleri bār diñli diñli **diñ** ‘minare gibi yükseklik’
Sowuk suwlı ter öleñli **öleñ** ‘alabildiğine yeşil olan yer’

İli Gökkeñ ādı Menli

Nāzli dildārdan ayrıldım (Garriyev, 1977: 62).

Bir muhammes gazelinde de Mağtımğulı üzüntüsünü şöyle dile getiriyor:

Bolmadı bizge nesibiñ istedim güyzden seni

Diydiñ ötsün gış, tapar men tāze Nowrūzdan seni **öt-** ‘geçmek’

Sayladım seçdim sonam bir bōlecik gīzdan seni **sayla-** ‘seçmek’

Niçün bīliñ guçmadım men tapıp ol düzden seni **düz** ‘kır’

İsterem Haq’dan gawışdırgay maña tīzden seni (Garriyev 1977:59)

Mağtımğulı’nın evliliğine ilişkin olarak değişik hikâyeler var. Kimilerine göre kaybolan ağabeyinin karısıyla evlenmiş. Ağabeyinin cesedi görülmediği için bu mümkün değil. Kiminle evlenmişse de bazı şiirlerinden mutlu bir evliliği olmadığı anlaşılıyor. “Öylengin” adıyla bilinen bir şiirinde evliliğin sıkıntılı bir konu olduğunu keskin bir dille betimliyor:

Yiğit hālñ garrılığa **garrılık** ‘ihtiyarlık’

Salayın diyseñ öylengin **öylengin** ‘evlen’

Kedħudālñ endişesin Fars. **kedħudā+lñk** ‘akıllılık’

Kılayın diyseñ öylengin (Kösäyev 1960: 378). Daha sonraki bentlerden birkaçı şu beyitlerle bitiyor:

Yiğitlik bir gızıl güldür

Solayın diyseñ öylengin.

Yüke werzişkār boz eşek Fars **verziş-kār** > *werzişkār* ‘alışık’

Bolayın diyseñ öylengin.

Şairin, bu şiiri genç yaşta yazmış olması muhtemeldir. Zira başka bir şiirinde, döneminin dindar toplumunda dinî kurallara uygun olan iki eşliliğin olumsuz yönlerini dile getiriyor ve iki eşli erkeği şöyle betimliyor:

Gahar eylāp gelmez bolsa yānına

Söz aytmasa her biriniñ şānına

Beyle ār goşılmaz ādam sānına ‘adam yerine konmaz’

İki hātın bir ār üç ayāl bolar (Kösäyev, 1960:309).

Bu şiirin sonunda Mağtımğulı evliliğin anlayış üzerine kurulmasını, çiftlerin birbirini tanınması gerektiğini söylüyor:

Mağtımğulı, kimse bilmez bātını

Öylenseñiz karāp alıñ hātını **karāp** ‘bakarak, araştırarak’

Eyām görkezmesin yaman hātını

Ādam ōzin bilmez hām hıyāl bolar (Kösäyev, 1960: 309). Bilindiği kadarıyla Mağtımğulı’nın iki oğlu vardı. Sarı yedi yaşında, İbrahim ise on yaşında ölmüşlerdi. İki çocuğunu

kaybetmesi Mağtımğulı’nın şair ruhunda derin izler bırakmıştır. Klasik şairler genellikle padişahlar için mersiye yazarlar, Mağtımğulı ise çocuklarının ölümüyle ilgili benzersiz bir şiir yazmıştır. Bu şiirde, büyük şair, yavrularını kaybeden “keklik”, “ceren” gibi kuş ve hayvanların yavrularını kaybettikleri zaman çırpınışlarını, acıklı durumlarını betimledikten sonra şiiri şöyle bitiriyor:

Ayrılığa ādam oğlı neylesin? ayrılık ‘ayrılık’
Kim ġālar görmeyin acal hīlesin?
Mağtımğulı haywān bilse bālasın
İnsān bağrın dūzlamayın bolarmı? (Kösäyev 1960: 108)

Kendisinin “Ka’besi” olduğunu söylediği babasının ölümü için yazdığı şiirde kendisi üzerinde büyük etkisi olan yüce bir kişiliğin erdemlerini anlatıyor. Babasının ölümü şairi ruhani yönden çok sarsmıştır. Zira bu olay onu ruhani bir ülfetten mahrum etmiştir. Bu da bir ayrılık, tasavvufi söyleyişle “firāk” idi. Şair bir mutasavvıf olarak bunu yaşamıştır. Mevlânâ Celâleddîn Rûmî’nin “firāk”la ilgili şöyle bir beyti var:

سینه خواهم شرحه شرحه از فراق
تا بگویم شرح درد اشتیاق
Sîne hāhām şārha şārha āz firāk
Tā begūyām şārḥ-i dārd-i iştīyāk
 (Bu beytin transkripsiyonu Osmanlıca Farsçasına göre yapılmıştır.)
 Osmanlıca çevirisi:
Şerha şerha eylesin sînem firāk
Eyleyem tâ şerh-i derd-i iştīyāk (Cânib, 1926: 166).

Türkçe çevirisi:

Coşkumun derdini anlatabilmem için
Ayrılıktan dolayı sinemin, dilimin parçalanmış olmasını istiyorum.

Firāk ya da ayrılık acıdır. Bu derde düşen yanar kül olur; başka bir deyişle fenâ fi’llâh mertebesine ulaşır:

Mağtımğulı beğliğim yār cemālî ġul etdi
Wışāl umīdın berip miñ tilli bilbil etdi
Ayralık ōda saldı, firāk turdı yel etdi
‘Işk çekdi zibānasın yakıp örtāp kül etdi zībāna < Fars. zebāne ‘alev’ öрте- ‘yakmak’
Hicrān eleğın elāp yelge sawırdı meni (Garriyev, 1977: 80).

Mağtımğulı’da *derd*, *yanma*, *kül olma* kavramları çok tekrarlanır. Bu durum belki de Mevlânâ’nın şu beytindeki sufi felsefesine özgün düşüncesinin bir yansımasıdır (transkripsiyonu Osmanlıcaya göre yapılmıştır):

خام بدم پخته شدم سوختم حاصل عمرم سه سخن بیش نیست
Hāşıl-ı ‘ömrem si sūḥan bîş nîst
Ḥām būdem puḥte şüdem sūḥtem
‘Ömrümün ürünü üç sözden fazla değildir
Hām idim, piştım (olgunlaştım), yandım (kül oldum)’.

Şairin şiirlerinde, ayrıca, “Hâk” ve “insân-ı kâmil” kavramları da önemli yer tutar. Ancak, Mağtımğulı’nın şahit olduğu insanların çektiği azap ve sosyal adaletsizlik onun dünyevi konulara da eğilmesine yol açmış ve insanların feragat içinde yaşamaları gibi temalar şiirlerinde yer almıştır. Hatta mistisizm ağırlıklı şiirlerinde, şairin sosyal adaleti, ahlaki değerleri ve zulme uğrayanları

savunduğu görülür. Canımız için ateşten daha yakıcı, buzdan daha soğuk, zehirden daha acı ne olabileceği sorusuna şair şöyle cevap veriyor:

*Cebr etgüci soltân yakıcı kôzden
Bahıldan dilemek sowuqdır bûzdan
Faķıra cebr etmek ācı zāherden
Öğitdir bu sözler bizden nışāna* (Garriyev, 1977: 103).

Hayata insani ve ahlaki değerler açısından bakmak onun insanseverliğinin ve halkına olan sevgisinin ayrılmaz unsurları olmuştur. İşte bu duygular onu adaletsizliğe, haksızlığa ve zulme karşı uzlaşmaz kılmıştır. Bir şiirinde fakirin toplum içindeki yerini şöyle betimliyor:

*Muḥammed ummatı mālsız bolmasın
Mālsız bolsañ ğardaş doğan yāt bolar* *doğan ‘kardeş’,*
Ġaçar āğa inñ bolmaz ḥātīrāñ āğa *ini ‘büyük ve küçük kardeş’*
Ġuwanar duşmāniñ dōstıñ māt bolar. *ġuwanar ‘sevinir’*

Ġarīp ayak yalañ kendir ġuşaķdır *ġarīp ‘fakir’, yalañ ‘çıplak’*
Bir mārekā barsa ornı aşāķdır *māreke < Ar. ma’reke ‘topluluk’,*
Ġarīplar at münse (minse) depse eşekdir
Döwletliler eşek münse at bolar (Nazarov, 1983: 78).

Şair, kendi akrabaları tarafından bile küçük görülen fakirlerin durumuna acır ve onlara yardım edemediği için üzülür. Onlara sabırlı olmalarını söyler ve bir gün, bu dünyada olmazsa belki kıyamette onların arslan gibi güçlü olacağını bildirir:

Ġıyāmatdan bir söz diydim bayaķda bayaķda *‘demin, biraz önce’*
Ġaraw bārdır yersiz urlan tayaķda *ġaraw ‘karşılık’, tayaķ ‘sopa’*
Zālımlar ḥar bolar ġālar ayakda *ḥar < Fars. ḥār ‘eşek’*
Ġarīp sen āġlama şır dek bolar sen (Nazarov, 1983: 159).

Kıyamet kavramına Maġtımġulı’nın şiirlerinde pek çok kez rastlanır. “Gelse Gerekdir” ve “Artsa Gerekdir” adıyla bilinen ve Türkmenistan’da yayımlanmayan şiirleri kıyamet ve mahşer’i betimleyen şiirlerdir. Bunlar Dante’nin “İnferno”su ile karşılaştırılıyor. Bu iki edebî şahsiyetin bir benzer tarafı daha var. Maġtımġulı şiirlerinde Çaġtaycayı değil, halk dilini kullanmayı tercih etmiş, aynı şekilde Dante de eserlerinde Latinceyi değil, İtalyancayı kullanmıştır. Böylece bunların ikisi de millî edebiyatlarında çığır açmışlardır.

Maġtımġulı’nın kırk bentten oluşan “Artsa Gerekdir” adıyla bilinen şiiri müstensih hatalarına rağmen etkileyici bir şiirdir. Bu şiiri bu satırların yazarı İnilizceye çevirmişti. Şiirde geçen “Ġalam titrār yetīmleriñ zārından” dizesi ve “Turġıl Diydiiler” adlı şiirde geçen “Yel boldım yüġirdim yeriñ damarına / Nazarım tokındı arşınġ kemerine” beytindeki imajdan etkilenen İngiliz yazar ve şairi Brian Aldiss, Maġtımġulı’nın düşünceleriyle ilgili şiirler yazmıştır.

Aldiss bu şiirleri ve daha sonra yazdığı bazı şiirlerini Maġtımġulı üslûbuyla dörtlükler hâlinde sunmuştur.

Maġtımġulı yaşadığı bölgede Nevruz döneminin güzelliklerini anlattığı şiirinde bozkırların sunduğu renk cümbüşünü tasvir ediyor. Şairin doğa ile ilgili olan bu müsebba (yedi beyitten oluşan gazel) şiirinde bitkilerin yeniden gö- ğermesini kıyamet günü insanların dirilişine, ayaġa kalkmalarına benzetiyor:

Gelse Nowrüz ‘āleme renk kılar cahān peydā
Ebrler āwāz urıp dāġ kılar dumān peydā *ebr ‘bulut’*
Bî-cānlar cāna ġirip ederler dehān peydā *dehān ‘ağız’*

Görmediğin giyāhlar göğərip rewān peydā *giyāh* ‘bitki’
Aydarlar haywānātğa hem sūd u ziyān peydā *sūd* ‘menfaat, yarar’
Yer yüzine yāyılıp yörirler nihān peydā
Bu beste-dehān gūşlar kırlarlar zebān peydā *beste-dehan* ‘dilsiz’

.....
Bir haşr-ı kıyāmetdir, bir yewm-i ‘araşātdır *haşr* ‘toplanma’
Dehr içre bolar her dem cahān içre cān peydā (Nazarov, 1983: 110).

XVIII. yüzyıl, Türkmen boylarının birbirine düşmanlığının yaygınlaştığı ve Türkmenlerin küçük topluluklar hâlinde yaşadığı bir dönemdi. Bu durum Türkmen köylerine saldıran komşu hükümdarlar ve hanların işini kolaylaştırıyordu. Yağmacı hanlar küçük Türkmen köylerini kolay birer av olarak görüyorlardı. Bu durum, Menli’yle evlenememesi, çocuklarının küçük yaşta ölmesi, Afganistan’a giden kardeşi Abdullah’ın (Abdillâ) kaybolması ve onu aramaya giden Muhammedsafâ’nın dönmemesi ile daha sonra da babasının vefatıyla zaten aile trajedileri yaşayan Mağtımğulı için ayrı bir üzüntü kaynağıydı.

Mağtımğulı halkını düşünüyor, onların durumuyla yakından ilgileniyordu.

Yaygın rivayetlere göre Türkmen boyları arasındaki anlaşmazlıkları Mağtımğulı şahsen çözüyordu. Şair, Türkmen halkının üstüne abanan en büyük trajedinin boylar arasındaki çekişme olduğunu düşünüyor ve boyların birlik olmasını istiyordu. Bir şiirinde Türkmen boylarına adlarıyla seslenerek birleşmenin onları güçlü kılacağını ve güçlü Türkmen halkının “bir devlete kulluk etmesini” arzuladığını söylüyor ve böylece Türkmen şiirine ilk kez tema olarak siyaseti sokmuş oluyordu:

Türkmenler bir yere bağlasa bîli *bîl* ‘bel, kemer yeri’
Gürdar Qulzumı, Deryā-yı Nîli
Teke, Yomut, Göklen, Yāzır, Alîli

Bir döwlete gullık etsek bâşîmiz (Nazarov, 1983: 123). Çok yaygın olan hikâyelere göre, ihtiyarlığında Türkmenlerin arasındaki düşmanlıktan dolayı yaşadığı acılı deneyimlerin verdiği dayanılmaz gerginlik onu yıpratmış ve ölüme götürmüştür. Yaygın bir söylentiye göre, ölüm döşesinde yatarken kapıyı açtırarak hayatında önemli yeri olan dağlara bakarak son şiirini söylemiştir. Bu şiire bu yazının sonunda yer verilecektir.

Şiirleriyle geniş bir kitleyi kendine bağlayan Mağtımğulı’yı bazıları ruhani önder ve öğretmen, bazıları da onu halkını seven, halkını mutluluğa götüren bir şahsiyet olarak kabul ederler. Şair, Türkmenler arasında “Mağtımğulı, bağtın (bahtın) gülü” olarak anılır.

Mağtımğulı’yı Araştırma Süreci

İlk defa Polonya asıllı Rus diplomatı Aleksander Hodzko-Boreyko, 1842’de “*Specimens of the Popular Poetry in Persia*” (İran Halk Şiirinden Örnekler) adlı eserinde Mağtımğulı’nın “üç şarkısı”nı yayımlamıştır. Bu “üç şarkı”nın çevirisine yazdığı giriş bölümünde, Hodzko, Mağtımğulı’nın Türkmenlerin Tukka (Teke demek istiyor) boyundan olduğunu, babasının eşkiya olduğunu, rüşünü ispat etmek için bir köle getirmek zorunda kaldığını yazıyor. Sonra, şairin köyüne köleyi getirme macerasını açıklarken onun, eli ve ayağı bağlı olan kölesinin yanında nehir kıyısında uyuyup kaldığını, nehirin suyu yükselmeye başladığında kölenin Mağtımğulı’yı dişleriyle çekerek ne- hirden uzaklaştırdığını anlatıyor ve şairin buna karşılık köleyi azad ettiğini yazıyor. Hodzko, bu şekilde okuyucuyu yanıltacak bilgiler veriyor. Çünkü Mağtımğulı’nın babası eşkiya değil, şair ve âlim, mensup olduğu boy da Teke değil, Göklen (Gerkez). Şairin şöyle bir beyti var:

Bilmeyin sōrānlara aydın bu ġa:rup ādımız

Aslı Gerkez, yūrdı Etrek ādı Maġtımġulıdır (Nazarov, 1983: 163).

1862’de Kazan (ve Petersburg) Üniversitesi profesörlerinden B. Berezin, Maġtımġulı’nın bugün “Hiç Bilmez” adıyla bilinen şiirini Kazan’da basılan Turetskaya Hrestomatiya (Türkçe Seçme Eserler) (C II: 88-89)’da Arap alfabesiyle yayımladı. Maġtımġulı hakkında ilk makaleyi de Rusya’nın Astrahan’daki konsolosu Bakulin’in makalesi “Izvestiya Kavkazskogo Otdela Russkogo Geografičeskogo Obşçestva I” (Rusya Coğrafya Cemiyetinin Kafkasya Bölümünün Haberleri) (C I, Tiflis, 1872-1873: 88-89)’da basıldı.

Bu makalenin İngilizce çevirisi de “Journal of Makhtumkuli Studies”, Vol. I’de yayımlandı (C I 1997: 9-11). Bakulin, Maġtımġulı’nın divanının bir yazma nüshasını Molla Durdı adında bir Türkmenden almıştı. Bu kitap Sa- int Petersburg’da Coğrafya Cemiyetinin arşivinde saklanıyor. Molla Durdı, Vámbéry’ye de benzer bir yazma divan vermişti. O da hâlen Macaristan’ın İlimler Akademisinin Doġu Koleksiyonları Kütüphanesinde bulunuyor. Ba- kulin, Maġtımġulı’nın adı ve edebî yaratıcılığıyla ilk defa Rus halkını belli bir ölçüde tanıştıranlardan biridir.

Vámbéry 1879’da Maġtımġulı’nın 31 şiirini Almanca çevirisiyle yayımladı. İyi Türkmence bilmeyen Vámbéry, yaptığı hatalarla şairin makbul olma- yan bir tanıtımını sundu. Bu kitap, daha sonra Şeyh Muhsin Fani (Hüseyn Kâzım Kadri) tarafından yayımlandığı zaman hataları iki katına çıktı. Şiirleri doğru okuyup anlayamayan müellif (ya da mütercim) şiirlerin mantıksız yorumunu sunarak okuyucularını şaşırtmıştır.

İ. Belyayev, A. E. Krımskiy, V. V. Radlov gibi Rus bilginleri Maġtımġulı’yı Rus ve Avrupa okuyucularına tanıtmışlar ve şiirlerinden bazılarını çevirmişlerdir. 1874’te R. Yeznayevev, Maġtımġulı’nın belli bir sayıda seçme şiirlerini Rusçaya çevirmiştir. N. A. Ostroumov, 1907’de Maġtımġulı’nın elli şiirini Taşkent’te “Türkis- tan” yerli gazetesinde Arap alfabesiyle Türkmen dilinde neşrettikten sonra 1911’de küçük bir kitap şeklinde yayımlamıştır. Türkmenceyi iyi bilmeyen bu Rus âminin de hatası az değildir. Buna rağmen Ostroumov, Maġtımġulı’nın şiirlerini Orta Asya halkının dikkatine sunmakla önemli bir hizmeti yeri- ne getirmiştir. Ostroumov’un bu girişimini takiben yine 1911’de Mirzâhid Mirsıddıkoġlu, Taşkent’te şairin kitabını *Otuz İki Tohum Kıssası ve Mahdumkuli* adı altında Arap alfabesiyle bastırmıştır. Zeki Velidi Togan 1913’te, Fergana’da bulunan önemli bir *Maġtımġulı Divanı*’nı Ohrenburg’ta bastırmıştır.

Samoyloviç, Maġtımġulı ile ilgili araştırmalarda önemli işler başarmıştır.

Bu Rus bilgini, Hocalı Molla ve başkalarının yardımlarıyla Maġtımġulı el yaz- ması metnlerinin birkaçını toplamış, ayrıca şairin eserlerinin bir dizinini çıkar- mış ve bunları bastırmıştır. Samoyloviç, şairin eserlerinin hacmini belirlemek için araştırmaya giriştiyse de tamamlayamamıştır. Samoyloviç’in Maġtımġulı ve Hekim Ata üzerine yazdığı bir makale 1929’da Turkmenovedeniye’de (Türkmen Araştırmaları) basıldı. Bu makalenin İngilizce çevirisi *The Journal of Makhtumkuli Studies*’de yayımlandı (C I 1997: 12-13). Samoyloviç’in *Türkmen Edebiyatının Tarihinden Oçerkler* (özetler) (1928) adlı kitabı, bugüne kadar değerini hiç kaybetmeyen önemli bir eserdir. Bu eserde asırlar boyunca gelişen Türkmen klasik şiiri ve Türkmen edebiyatında çığır açan Maġtımġulı ele alınıyor ve onun zengin edebî mirası inceleniyor. 1926’da Türkmenistan’ın ünlü yazarı Berdi Kerbabayev, Maġtımġulı’nın şiirlerini Arap alfabesinde Enverî imla ile yayımladı. Beş yüz sayfalık bu ki- tap Sovyet döneminde Arap alfabesiyle çıkan ilk kitaptı. Maġtımġulı’nın şi- irlerinin büyük çoğunluğunu içeren bu kitapta şiirler temalarına göre tasnif edilmiştir. Bu yöntem şairin şiirlerinin daha sonraki baskılarında da devam etmiştir. Burada temaların tasnifi genellikle şu şekildedir:

1. Kendisi üzerine ve aşk üzerine şiirler

2. Halk ve kahramanlık üzerine şiirler

3. Sosyal eleştiri özelliği olan şiirler

4. Davranış ve ahlakla ilgili şiirler

5. Dünya ile ilgili düşünme yolunu gösteren şiirler. Bu yöntem daha sonra Mağtımğulı'nın şiirlerinin Rusça çevirilerinden oluşan kitaplarda da kullanılmıştır.

Yazmalarda Mağtımğulı'nın şiirlerinin eski edebiyat geleneklerine uygun olarak adları bulunmamaktadır. Şiirler “ve lehu ayzan” sözleriyle birbirinden ayrılmıştır. Kerbabayev, 1926'da yayımladığı Mağtımğulı'nın şiirlerini adlan- dırmıştır. Şiirlerin adlarını koşuklarda birinci bentteki kafiyeli sözcüklerden, aruzla yazılan şiirlerde de ikinci dizenin sonundaki sözcüklerden almıştır. Bu yöntem günümüzde de yeni bulunan Mağtımğulı' şiirleri için uygulanmakta- dır. Bu kitapta Mağtımğulı'ya ait olmayan birkaç şiire de yer verilmiştir.

Kerbabayev'in hazırladığı Mağtımğulı kitabından sonraki yıllarda şairin eserlerine ilgi arttı ve *Mağtımğulı, Saylanan Goşğular* (seçilen şiirler) adlı kitaplar sürekli basıldı. Bu dönemde şairle ilgili bilimsel araştırmaların da art- maya başladığını görüyoruz. Yine bu dönemde şairin edebî mirası ile ilgili çeşitli görüşler ortaya çıkmaya başlamıştır:

“Bir grup (H. Şahberdiyev ve başkaları) Mağtımğulı'nın şiirleri gibi geç- mişin anıt edebî eserlerinin güzel örneklerini halk arasında geniş bir şekilde yaymak, onlardan eleştirel bir bakışla yararlanmak taraftarı iken ikinci bir grup (G. Kuliyev, G. Sâhedov, G. Gurtmiradov ve başkaları) edebî mirası, nerdeyse tamamıyla inkâr ediyorlardı. Onlar hatta Mağtımğulı'yı yukarı kat- manın (üst sınıfın) ideoloğu, İslam dininin propagandacısı olan bir sufi şair olarak tanıtmak için ellerinden geleni yapmaya çalıştılar” (Atayev 1988: 104).

Şair ve profesör G. A. Şengeli, Mağtımğulı'nın şiirlerini Rusçaya çevirdi; onun çevirdiği şiirler koleksiyonu *Mahtumkuli Fragi. İzbranniye stihı* adı ile 1945'te yayımlandı. Bu koleksiyon şairin Rusçaya çevirilen şiirlerin ilk baskısıydı. Şengeli şiirleri İkinci Dünya Savaşı sırasında Aşgabat'ta Türkmen yazarlar, şairler ve sıradan insanlarla iletişim kurarak çevirmiş ve böylece gü- venilir bir çeviri gerçekleştirmiştir. Kitabın başına eklenen Akademisyen Y. E. Bertels'in makalesi, okuyucuların şairin hayatı ve yaratıcılığıyla tanışmasını sağlaması ve şiirleri daha iyi anlamaları bakımından önemli bir katkı olmuştur.

Şairin seçme şiirlerinden oluşan kitabı 1948 ve 1949 yıllarında Moskova'da ve Leningrad'da bir kez daha yayımlanmıştır. 375 sayfalık bu kitapta şairin şiirlerinin çoğunun Rusça çevirisi yer almıştır. Bu kitapta üç ünlü Rus şair ve çevirmenin M. Tarlovsky'nin, A. Tarkovsky'nin ve G. Şengeli'nin çevirileri yer almıştır. 1949'da da Yazarlar Birliği, Mağtımğulı'nın şiirlerinin Rusça çevirisini Leningrad'da *Mahtumkuli. Stihotvoreniya* adıyla yayımlamıştır. 1948'de Molla Mirze Abdullâhî Mağtımğulı'nın bir divanını İran'da Türkmenlerin yaşadığı bölgede yayımladı, daha sonraki yıllarda da yayınlar devam etti. 1936'da Lahor'da da *Divan-ı Hazret-i Maḥdūmkuli* adıyla, Hacı Sıddîk Hâce Hocendî'nin “ihtimâmiyle” küçük bir kitap neşredildi.

Türkmenistan'da da Mağtımğulı'dan seçme şiirler defalarca yayımlandı.

Şairin edebî mirasıyla ilgili araştırmalar yaygınlaştı. 1960'ta Mağtımğulı'nın 225. doğum yıl dönümü kutlandı (o dönemde kabul edilen doğum tarihine göre bu törenin 1958'de yapılması gerekirdi). Bu münasebetle düzenlenen konferansta konuşan Nazım Hikmet, Mağtımğulı'dan çok şey öğrendiğini söylemiş, “Mağtımğulı benim de üstadım.” demişti. Bu dönemde Mahtumkuli ve Mağtımğulı adlı iki önemli kitap yayımlandı. Bunlardan birincisi Türkmenistan SSC İlimler Akademisi tarafında Rus dilinde 1960'ta, ikincisi de Gorkiy (bugün Mağtımğulı) Devlet Üniversitesi yayınları arasında Türkmen dilinde 1959'da yayımlandı. Bu iki kitapta şairin

eserlerini çeşitli yönleriyle inceleyen önemli makaleler yer almıştır. Aynı ölçüde önemli araştırmaları 225. yıl konferansına katılanların bildirilerini içeren kitapta da görüyoruz (TSSC İlimler Akademisi 1961).

Bu bildiriler arasında Nazım Hikmetin söyledikleri Türkmençe tercümesiyle şöyle basılmıştır (yazıyı yeni Türkmen alfabesiyle veriyoruz) :

Türk Ýazyjysy

NAZIM HİKMETİŇ

Sözlän Sözi;

Ýoldaşlar! Doganlar!

Uly toýuňyz gutly bolsun! Siziň toýuňyz biziň hem toýumyzdyr. Men siziň bilen, öz dilimde gürleşmek isleýärim we meniň diýýän zatlaryma düşünersiňiz diýip hasap edýärim. Aslynda Magtymguly meniň hem şahyrymdyr, onuň dili meniň hem dilimdir.

Siziň toýuňyza sotsýalistik ýurtlardan gelen wekiller bilen birlikde kapita- listik ýurtlardan gelenler de bar. Men hem şolaryň biri.

Gadyrly gardaşlar! Men şahyr hökmünde Magtymgulydan köp zatlar öw- rendim. Magtymguly meniň-de atamdyr, ussadymdyr. Ol maňa we meniň bilen birlikde şu ýerde bolan ençeme şahyrlara hem iň beýik zady öwretti. Şahyr özüniň her bir şygryny halk dilinde ýazyp, halkyň azatlygy hem özbaşdaklygy ugrunda söweşipdir hem göreşipdir. Şeýle etmeyän şahyr-şahyr hem dälidir.

Eziz gardaşlarym! Beýik ussadymyz Magtymgulyňyň toýuny gaýtalap, ýene bir gezek gutlamak bilen, siziň her biriňize gözel günleri arzuw edýärim!

1985'te Mağtımğulı'nın doğumunun iki yüz ellinci yılı kutlandığı dönem- de şairin edebî mirasını öğrenmek için önemli işler yapıldı. Bilim insanları, yazar ve şairler ve başka mesleklerden olan insanlar tarafından Mağtımğulı'yı çeşitli yönleriyle değerlendiren yüzlerce makale, bilimsel araştırma ve monograf yayımlandı. Türkmen âlimlerinin yıllar süren araştırmalarının sonuçları ortaya çıkmaya başladı. B. Garriyev'in *Mağtımğulı*, G. O. Çarıyev'in *Mağtımğulı-Akıldâr* ve Murat Annanepesov'un *Mağtımğulı we Onuň Döwri* adlı kitapları ve başka birçok bilimsel eser Türkmen okurlarına ulaştı. 1989'da da 250'nci yıl münasebetiyle düzenlenen konferansta sunulan bildiriler ve konuşmalar kitap hâlinde Türkmenistan İlimler Akademisi tarafından yayımlandı. Mağtımğulı'nın olmayan birçok şiir şairin mahlasıyla basılmıştı. Bu arada herkesin tanıdığı bir zat Komünist Partinin desteğiyle din karşıtı ve bu türden başka şiirlerini Mağtımğulı'nın eserlerinin arasına sokmuştu. Bu konuyu daha sonra ele alacağız. Adı geçen kitapta, G. Gurbanov, Mağtımğulı'ya ait olduğu söylenen çok düşük düzeyli sahte şiirleri “Mağtımğulı ve Gündoğar Edebiyatının Däpleri (Gelenekleri)” adlı bildirisinde yorumluyor (285-291).

Kitapta, Mağtımğulı'nın şiirlerini Rusçaya çeviren, ünlü Rus film yönetmeni Andrei Tarkovskiy'nin babası olan Arseniy Tarkovskiy'nin kısa bir konuşmasına yer verilmiştir. İlginç olduğu için bu konuşmayı Türkçe çevirisiyle veriyoruz: Mağtımğulı'nın şiirlerini çevirmeye başladığımda, ben, şairi kendi yaşadığı dönemin şartlarında göz önüne getirmeye çalıştım.

Lermontov'un şiirlerindeki büyük coşku, Derjavev'in eserlerindeki görkem ve göz kamaştırıcılık, Tyutçev'in şiirlerindeki derinlik, Puşkin'in şiirlerindeki ahenk başka dillerde nasıl sunulabilir. Bu unsurların hepsi de belli bir ölçüde Mağtımğulı'nın şiirlerinde var işte. Mağtımğulı'nın yaratıcılığı, bir şiirinde olmasa ötekisinde yıl ve yol uzaklığına rağmen yukarıda adı geçen şairlerin yaratıcılığıyla uyum içinde. Rus şiirinin güzel gelenekleri, onun halka yakınlığı ve vatanseverliği... Mağtımğulı'nın şiirine de özgü sıfatlardır (s. 370).

Anma şenliğine yazar ve şairler ve sanatkârlar da katkıda bulundu. G. Kuliyev *Mağtımğulı* romanını, B. Kerbabayev *Mağtımğulı* dramını, T. Taganov da *Dürler Hazınası* adlı kitabını yazdı. H. Durdıyev *Akıl Gämisi* adlı kitabıyla Mağtımğulı'nın felsefesini irdeledi. Mağtımğulı portresi ve heykelleri Türkmenistan'da her yerde görülmeye başlandı. Aşgabat'taki Gorkiy Üniversitesinin adı, 1990'da bu satırların yazarının katıldığı ve konuşma yaptığı bir törende “Mağtımğulı” oldu. Tiyatro gibi önemli sanat merkezlerine de bu büyük şairin adı verildi. 1990'da 19 Mayıs, Mağtımğulı Festivali günü olarak belirlendi. Bu satırların yazarı ilk festivale katılmış, 1991'de de Mağtımğulı adına verilen Devlet Edebiyat Ödülü'ne değer görülmüştü. Yurt dışından ilk defa Mağtımğulı Ödülü'nü alan bu satırların yazarı, aynı yıl, Sovyetler Birliği'nde ilk defa kurulan Dünya Türkmenleri Birliğine başkan vekili seçildi. (Başkan Cumhurbaşkanı idi.) 1993'te İngiltere'de, amacı Mağtımğulı'nın edebî mirasını Batı dünyasına tanıtmak olan Society of Friends of Makhtumkuli (Mağtımğulı'nın Dostları Cemiyeti) kurdu. Cemiyetin etkinliklerinin ilk önemli meyvesi *Songs from the Steppes of Central Asia* adlı bir kitabın 1995'te yayımlanması oldu. Bu kitapta Mağtımğulı'nın önemli şiirlerinin İngilizce çevirisi sunuldu.

Şiirleri bu yazının müellifi çevirdi. Dünyaca ünlü İngiliz şair ve yazar Brian Aldiss de şiirleri kafiyeleştirdi. Kitabın giriş sözünde Mağtımğulı ve eserleri tanıtılıyor. Sonunda da açıklamalar var. Böylece Mağtımğulı'nın şiirleri ilk defa İngiliz dilinde kitap olarak çıkmış oldu. Cemiyet ayrıca *Makhtumkuli Studies* adlı bir dergi çıkarmaktadır. Hâlâ faaliyetini devam ettiren Cemiyet zaman zaman İngiltere'de edebiyat geceleri düzenlemektedir.

Mağtımğulı'nın şiirlerinin İngilizceye çevrilmesi İngiltere'nin edebiyat ve sanat ortamında dikkati çekmiştir. Bazı şiirleri İngilizceden Fransızcaya, Galler diline ve İspanyolcaya çevrilmiştir. Ünlü İngiliz şair ve yazarı Brian Aldiss, Mağtımğulı'dan esinlenerek kafiyeli ve koşuk dörtlükleri üslubunda şiirler yazmıştır. “Life in My Father's Eye”, ‘Babamın Bakışından Yaşam’ başlıklı şiirinin iki bendini veriyoruz (kafiyeli sözcükler büyük puntolarla gösterilmiştir):

A humble man who worshipped all that's good

That was my father. Doing all he could,

He taught me how to reverence

God His deepest thought I never understood.

The power of his eye was not denied:

I lived in it. Then came that day I cried

When he one morning groaned and fell.

He called my name. I held him as he died (Aldiss, 2000: 34). Çevirisi: İyi olan her şeye

inanan- İşte bu benim babamdı. Elinden geleni yaparak Bana Allah'a huşu göstermeyi öğretti, Ancak en derin düşüncelerini hiçbir zaman kavrayamamıştım.

Gözünün gücü küçümsenemezdi; Ben onun içinde yaşadım.

Sonra, bir sabah inleyerek yere yığıldığında ağlamıştım.

Adımla bir seslendi ve kucağımda can verdi.

Brian Aldiss'i etkileyen şiir Mağtımğulı'nın, babasının ölümüyle ilgili yazdığı “Atāmıñ” adıyla bilinen şiiridir. Şiiri aşağıda sunuyoruz:

Altmış başde, Nowrüz günü Lū yılı

Turdı acal yölun tusdı atāmıñ.

tusdı ‘tuttu’

Bu dünyāñ işi beylemiş, belli

Ömrüñ tanabın kesdı atāmıñ.

tanap ‘ip’

Ağır döwletlere köñül goymadı

*Bu cahanın eşretini söymedi
Esği şâldan artık pūşış geymedi
Āhıret öyi boldı kasdı atāmuñ.*

*eşret < Ar. ‘işret ‘eğlence
esği ‘çaput’*

*Diyrdi dünyä durmaz, ömre bāki yok
Gündiz rōza, gıceleri ūki yōk
Münkir bilmez, muhlısların şeki yōk
Pīğamber destidir desti atāmuñ.*

*Görmesem söylemen öy bile çenden
Maksadına yeter yıkılan çından
Yarısı melekden, yarısı cından
Mücewürsiz bolmaz üsti atāmuñ.*

*oy ‘fikir’ çen-den ‘tahminen’
çından ‘gerçekten’*

Mücewür<Ar.mucāvir ‘bakıcı’

*Nukabā diyrler üç yüz eren uğraşdı
Çiltende atāma nazarım düşdi
Nucebā barsam Heftenlere ğārışdı
Bular durur çin peywesti atāmuñ.*

*nukabā ‘erenler’
çilten<Fars. çihil+ten ‘Kırklar’
heften < Fars. ‘yediler’
peywest<Fars. peyvāst ‘bağlantı’*

*‘Ālem içre ādam ğālmaz āt gezer
Bu sırlardan cahan halkı yāt gezer
Cāyı cennet içre, gökde şāt gezer
Yerde hoş-wağt yatar pōsti atāmuñ.*

*Mağtımğulı gızli sırın bār içde
Kāmil tapsañ kıl ğulluğın her işde
Mağşer güni elbet ğırer behişte*

Her kim çından bolsa dōsti atāmuñ (Garriyev, 1977: 95-96). Mağtımğulı’nın bu şiirinin çevisi bir İngiliz müzisyenini de etkilemiştir.

Şairin “My Father” adlı eserinden etkilenen Gilbert Biberian The Year of the Fish” adlı bir beste yapmış, yaptığı bu eser Londra’da icra edilmiştir. Bes- tecinin viyola için yazdığı “The Poet Makhtumkuli” da önemli sanat festival- lerinde ve birçok ülkenin önemli konser salonlarında icra edilmiştir. Dünyaca meşhur şarkıcı Najma Akhtar Mağtımğulı’nın “Ayrıldım” adlı şiirini beste- leyip icra etmiştir, Macar müzisyen Judit Pazstor da “Bilmezmiñ” adlı şiirin İngilizce çevirisine bir şarkı bestelemiştir. Bunlar, Mağtımğulı’nın şiirlerinin gücünün bir göstergesidir. Aşağıda ünlü besteciye etkileyen yukarıdaki şiirin İngilizce çevirisi olan “My Father” adlı şiiri veriyoruz:

My Father

*In the Year of the Fish, Death came on Nowruz Day,
To block my father’s path in stark array.
Papa was sixty five then. So fate rules
Our world. Death struck – and took his breath away.*

*He played no part in man’s grubbing for gold.
From mundane pleasures he’d himself withhold.
Old ragged clothes were all he ever wore.*

The after life was what he'd fain behold.

*He said, Earth shall decay and life will end,
Peach quits the day, sleep does not night attend.
Agnostics doubt: Faithful alone are free.
Friends of my father are the Prophet's friend.*

*What I saw I would not merely guess.
He is a holy refuge God will bless.
Angels and demon-things will play their part,
Yet father's tomb will not go sentryless.*

*I met Three Hundred leaders, wise and white,
And saw my father reached the Forty's height.
Among the nobles, he was of the Seven,
And passes now among the Abdals bright.*

*Though men must die, his name still echoes round.
This secret, people know, does not resound.
His home is Paradise, his soul shines there:
His body lies contented under ground.*

*O Makhtumkuli, keep your secrets nice!
So find and serve a good man without price.
All who are true friends of my grand
Papa On Judgement Day will enter Paradise (Azemoun/Aldiss, 1995: 74-75).*

Mağtımğulı hakkındaki çalışmaların bazılarını tanıtmış olduk. Hepsini yazmak zaten mümkün değil. Ancak bu konuda A. Abdıyev'in yaptığı önemli bir çalışmayı belirtmek gerekir. Abdıyev, *Mağtımğulı- Bibliyografik Görkezici (1842-1984)* adlı 1993'te Türkmenistan İlimler Akademisi tarafından yayımlanan 316 sayfalık kitabında 1842'den 1984'e kadar yapılan Mağtımğulı ile ilgili bütün çalışmaların bir bibliyografyasını sunarak önemli ve yararlı bir hizmeti gerçekleştirmiştir.

Türkmen edebiyatının son zamanlardaki en önemli olayı büyük Türkmen âlimi N. Aşırpur Meredov'un hazırladığı ve “İran'da Kiril alfabesiyle yayımlanan üç ciltlik *Mağtımğulı Sözlüğü* (1997) ve Fars dilinde iki ciltte “online” Farsça hazırladığı *Divan-ı Mahtūmquli Ferāğî- Metn-i İntikādî* (2013): (*Mağtımğulı Divanı'nın Eleştirel Metni*)'dir. Müellifin yarım asır kadar uzun bir süre çalışarak hazırladığı bu iki kitap Türkmen edebiyatında önemli bir boşluğu dolduran eserlerdir.

Türkmenistan'da Mağtımğulı'nın olmayan şiirleri onun divanına katmak âdet hâline gelmişti. Şairin şiirlerinin sayısını bine ulaştıracaklarını söyleyener vardı. Onlara karşı en büyük mücadeleyi Nurmuhmet Aşırpur Meredov vermiştir. Aşırpur bu çalışmasında sayılmayacak kadar çok yazma nüshalar- dan tamamen Mağtımğulı'ya ait olan 297 şiirin doğru metnini bilimsel bir yöntemle okuyuculara sunmuştur. Müellif, Mağtımğulı'nın edebî mirası ve geniş biyografisinde şairle ilgili önemli bilgiler vermiştir. Kitabın sonuna da Mağtımğulı'ya mal edilen çok sayıda şiir ve bu şiirleri uyduran kişiyle ilgili uzun bir açıklama var.

Sonuç

Değişik dönemlerde birçok araştırmacılar Mağtımğulı ile ilgili özgün düşünceler dile getirmişlerdir. V. V. Bartold, Mağtımğulı'nın Türkmenlerin millî şairi olduğunu söylerken Samoyloviç, şairin Türkmen halkının “halifesi” büyük ustası olduğunu dile getiriyor. Y. E. Bertels, Mağtımğulı'nın şiirlerinin şimdiki zaman için büyük önemini vurguladıktan sonra düşüncesini şöyle açıklıyor:

“Mağtımğulı Türkmen şiirinin paha biçilmez taşlarından biri olarak bizim zamanımızda yeni bir yüzüğün taşında göz kamaştırıcı parlaklığıyla parlıyor” (Atayev, 1988: 105).

Türkiye’de, Mağtımğulı ile ilgili ilk çalışma, yukarıda belirttiğimiz gibi 1924’te Kâzım Kadri tarafından yapılmıştır. Bu tarihten kırk yıl sonra, bu makalenin yazarının “Büyük Türkmen Şairi Mahtumkuli” adlı makalesi Mart 1965’te *Türk Kültürü*’nde basılmış, 15 Mart 1991’de de *Milliyet Sanat Dergisi*’nde Vámbéry’den aktarılan “Şiirleri, Kuran’dan Sonra En Çok Bilinen Türkmen Şairi” şeklindeki bir başlıkla yayımlanmıştır. Türkmenistan 1991’de bağımsız olduktan sonra Mağtımğulı ile ilgili çalışmalar yaygınlaşmış, şairin hayatı, edebî kişiliği, dili ve düşünceleriyle ilgili önemli çalışmalar yapılmıştır. Himmet Biray’ın hazırladığı *Mahtum Kuli Divanı*, 1992’de Kültür Bakanlığı tarafından yayımlandıktan sonra büyük Türkmen şairiyle ilgili araştırma konusu akademik ortamda dikkati çekmeye başlamıştır. Abdurrahman Güzel ve Fikret Türkmen, Mağtımğulı’yı Yunus Emre ve Karacaoğlan’la karşılaştırmışlar, Mehmet Kara ve Berdi Sarıyev gibi değerli âlimler de şairin diliyle ilgili bilimsel makaleler yayımlamışlardır. M. Söylemez makalesinde şairin eğitimle ilgili düşüncelerini irdelemiş, Ahmet Dinç de bir makalesinde Azadi ve Mağtımğulı’nın sosyo-ekonomik düşüncelerini incelemiştir. Abid Nazar Mahdum, bir makalesinde Mağtımğulı’nın tasavvufi düşüncelerini ele almış, diğer bir makalesinde de N. Aşurpur’un, Mağtımğulı’ya ait olmayan şiirlerle ilgili düşüncelerini tercüme etmiştir.

Iqtiboslar/Сноски/References/Kaynaklar

- 1- Abdıyev Abdilla. *Mağtımğulı, Bibliyografik Görkezici (1842-1984)*. – Aşgabat, 1993.
- 2- Aldiss Brian. “Life in My Father’s Eye”, *The Journal of Makhtumkuli Studies*, Vol. II, 34, 2000.
- 3- Aşırov Anagurban. *Mağtımğulı Golyazmalarınyñ Teswiri*. – Aşgabat, 1984.
- 4- Aşurpur Nurmhammet. (A. Meredov) *Mağtımğulınıñ Düşündriş Sözlüğü* (3 cilt). Gonbäd-e Ğäbūs, – İran, 1997.
- 5- Aşurpur Nurmhammet. *Mağtımğulı Pırāğınıñ Diwanı (tankîdî Tekst)*. – İran, 2013.
- 6- Atayev Kakajan. *XVIII. Asır Türkmen Edebiyatı*. – Aşgabat, 1988.
- 7- Azemoun Yusuf, Brian Aldiss. *Songs from the Steppes of Central Asia*. – London, 1995.
- 8- Azemoun Yusuf. “The Historical Significance of Makhtumkuli and His Manuscripts”, *The Golden Cycle*’da, Bodrogligeti A. J. E. (Ed.), Kecskemét, Sahibqiran, 98-110, 2002.
- 9- Azmun Yusuf. “Who Was Makhtumkuli?”, *Journal of Turkish Studies*, Cambridge, Harvard, 1-14, 1989.
- 10- Bakulin F. “The Turkmens’ Songs and Their Poet Makhtumkuli”, *The Journal of Makhtumkuli Studies* Vol. 1’de, MacLeod J. (Çev), 9-12, 1997.
- 11- Bekmuradov Ahmet. *Poetiçeskiyñ Mir Mahtumkuli*. – Aşgabat, 1993.
- 12- Belyayev Ilaman. “Interesnaya Rukopis”, *Mahtumkuli*’de. – Aşgabat, 1960.
- 13- Berezin B. *Turetskaya Xrestomatiya*, C II. – Kazan, 1862.
- 14- Cânib Ali. *Edebiyat*. – İstanbul, 1926.
- 15- Cütdiyev B., Mülkamanov Ahmet. *Bağışla Bizni*. – Aşgabat, 1990.
- 16- Demidov S. M. *Turkmenskiye Ovlyadı*. – Aşgabat, 1976.

- 17- Gandımov Ş. “Pähim hem Payhasıñ Poeziyası”, *Mağtımğulı II’de*. – Aşgabat, 1983.
- 18- Garriyev S. Atalıyevıç, Muhammedova Zılıha. *Türkmen Edebiyatı Tārīhı*. – Aşgabat, 1975.
- 19- Garriyev Baymuhammet, Kösäyev Mäti. *Mağtımğulı-Saylanan Goşğular*. – Aşgabat, 1977.
- 20- Hodzko Aleksandr. *Specimens of the popular poetry in Persia*. – London, 1842.
- 21- Kadri Kazım (Şeyh Muhsin Fani). *Mağdumkulı Divanı ve Yedi Asırlık Türkçe Bir Manzume*. – İstanbul, 1924.
- 22- Kerbabayev Berdi. *Mağtımğulınıñ Goşğuları*. – Aşgabat, 1926.
- 23- Kösäyev Mäti. *Mağtımğulı-Saylanan Şığırlar*. – Aşgabat, 1960.
- 24- Kösäyev M. *Edebiyat Tarihiniñ Käbir Meseleleri*. – Aşgabat, 1982.
- 25- Meredov Aşırpur, P. Kiçigulov. *Mağtımkulı*. – Aşgabat, 1960.
- 26- Miradov Sapar. *Asırlarıñ Cümüşinden*. – Aşgabat, 1978.
- 27- Nazarov Gulla, Mülkamanov Ahmet. *Mağtımğulı, saylanan Eserler (2 cilt)*. – Aşgabat, 1983.
- 28- Samoylovich Aleksandr. “Makhtumkuli and Hakim Ata”, *Journal of Makhtumkuli Studies*, Vol. I, John Macleod (Çev.), 12-13, 1997.
- 29- Tagan Atacan. *Kyrk Ýylda Ýazylan Kitap (Ýatlamalar, Oýlanmalar)*. – Aşgabat, 2006.
- 30- Vámbéry Armin. “Die Sprache der Turkomanen und der Diwan Mahdumkulis”, - Leipzig, *ZDMG* 33, 387-444, 1879.
- 31- Yağmır Oraz. *Mağtımğulınāma*. – Aşgabat, 1992.

BÜYÜK FİRÂKÎ HAKKINDA DÜŞÜNCELER (CEMŞİT’İN KADEHİNE BİR BAKIŞ)

Begmırat GEREY³

Türkmen Kültür Ocağı Başkanı/Almanya

E-mail: dangatar@web.de

Özet: Türkmen milletinin millî şairi ve büyük düşünürü Mahtumkulu Firâkî, aziz halkının hikmetle ifade ettiği “*az olsun, uz olsun*” çağrısına uyarak dünya ve insan hayatının tüm yönlerine dair az sayıda ama ölümsüz şiirler miras bırakmıştır. Büyük Rus âlimi Bertels, tam da bu gerçeği göz önünde bulundurarak gayet isabetli ve hakkaniyetli bir tespitle onun dîvânını “*Cemşit’in kadehi*” olarak nitelendirmiştir.

Mahtumkulu, bu büyük işi başarmak için bir taraftan milletimizin binlerce yıllık tarih atölyesinde damıtılarak ortaya koyduğu “*az olsun, uz olsun*” atasözünden ve halk edebiyatından istifade etmiş; diğer taraftan muhayyilesindeki engin düşünceleri ifade etmek için tüm Doğu edebiyatında ve belki de dünyada sembol hâline gelmiş isimleri ve her birinin ardında derin anlamlar yatan kavramları, terimleri son derece yerinde kullanabilmiştir. Bu sebeple onun pek çok şiirini, özellikle de felsefi düşüncelerini halka daha açık bir şekilde anlatmak için birçok kitap yazılabilir ve yazılması gerektiğini düşünüyorum. Firâkî de “*Mahtumkulu sözüm kısa, şerhi çok*” diyerek bu hakikate dikkat çekmiştir. Belki de büyük Mahtumkulu, kısa ve kaygılı hayatında sevdiğilerine öğüt vermek ve nasihat etmek için az ve öz veya kendi ifadesiyle söylersek “*kısa ama şerhi çok*” yöntemini kullanmak zorunda kalmıştır.

Anahtar kelimeler: Mahtumkulu’nun sanat anlayışı, millî edebiyattaki yeri.

THOUGHTS ABOUT THE GREAT FIRAQI (A LOOK AT CEMŞIT'S CHALICE)

Abstract: Makhtumkuli Firaghi, the national poet and great thinker of the Turkmen nation, has left a legacy of few but immortal poems about all aspects of the world and human life, following the call of his dear people wisely expressed “*let it be few, but let it be concise*”. Considering this fact, the great Russian scholar Bertels accurately and fairly described his divan as “the chalice of Cemshid”.

In order to achieve this great work, Makhtumkuli, on the one hand, benefited from the proverb and folk literature “*let it be less, but more*”, distilled by our nation's thousands of years of history workshop; On the other hand, in order to express the vast thoughts in his imagination, he was able to use names that have become symbols throughout Eastern literature and perhaps the world, and concepts and terms that have deep meanings behind each of them, very appropriately. For this reason, I think many books can and should be written to explain his many poems, especially his philosophical thoughts, more clearly to the public. Firâkî also drew attention to this fact by saying, “*Makhtumkuli, my words are short and have many explanations.*” Perhaps, in his short and anxious life, the great Mahtumkulu had to use the short and concise method, or to put it in his own words, the “*short but with a lot of commentary*” method to give advice and advice to his loved ones.

Key words: Makhtumkuli's understanding of art and its place in national literature.

³ *Türkmençeden Aktaran: Emrah YILMAZ, Dr. Öğr. Gör., Semerkant Devlet Üniversitesi*
Türkoloji Araştırmaları Enstitüsü E-mail:emraylmz@gmail.com ORCID: 0000-0002-8062-116X

МЫСЛИ О ВЕЛИКОМ ФИРАКИ (ВЗГЛЯД НА ЦЕЛЬ ЧЕМШИТА)

Аннотация: Махтумкулу Фираки, народный поэт и великий мыслитель туркменского народа, оставил наследие в виде немногочисленных, но бессмертных стихотворений обо всех сторонах мира и человеческой жизни, следуя призыву дорогого ему народа, мудро выраженному *«пусть их мало, но пусть быть кратким»*. Учитывая этот факт, великий русский учёный Бертельс точно и справедливо назвал свой диван *«чашей Джемишда»*.

Чтобы выполнить эту великую работу, Махтумкулу, с одной стороны, воспользовался пословицей и народной литературой «пусть меньше, но больше», выработанными тысячелетней историей нашей страны; С другой стороны, чтобы выразить обширные мысли в своем воображении, он умел весьма уместно использовать имена, ставшие символами во всей восточной литературе и, возможно, во всем мире, а также понятия и термины, за каждым из которых скрывается глубокий смысл. По этой причине я думаю, что можно и нужно написать много книг, чтобы более ясно объяснить публике его многочисленные стихи, особенно его философские мысли. Фираки также обратил внимание на этот факт, сказав: *«Махтумкулу, мои слова кратки и имеют много объяснений»*. Возможно, за свою короткую и тревожную жизнь великому Махтумкулу пришлось использовать краткий и лаконичный метод, или, говоря его собственными словами, метод *«короткий, но с большим количеством комментариев»*, чтобы давать советы и рекомендации своим близким.

Ключевые слова: Понимание искусства Махтумкулу и его место в национальной литературе.

Giriş

Elbette Mahtumkulu'nun düşüncelerini iyi bir şekilde analiz etmek ve kamuoyuna daha net ifade edebilmek adına Berdi Kerbabayev'den bu yana yapılan çalışmalar azımsanmayacak düzeydedir. Bu çalışmalardan yola çıkarak, ben de bir ulusal görev bilinciyle ülkemizin *“yeni kalkınma”* devrinin millî lideri ve Halk Konseyi Başkanı Sayın Gurbanguli BERDİMUHAMEDOV'un direktifleriyle Büyük Saparmurat Türkmenbaşı *“Altın Asır”* adlı bilimsel ve kültürel yarışmanın düzenlenmesine ilişkin öngörülü kararına cevap niteliğinde bu husustaki görüşlerimi aşağıdaki sırayla saygıdeğer halkımla paylaşmayı münasip gördüm.

Mahtumkulu'nun Büyük Realizmi

I- Mahtumkulu'nun Dönemi:

Her büyük şahsiyeti tam anlamıyla anlayabilmek için yaşadığı dönemi incelemeyi ve onu yetiştirdiği toplumun şartları içerisinde değerlendirmeyi gerektirir. Çünkü her insanın değeri; içinde yaşadığı çağ ve çağın gereklerini doğru anlayarak tarihsel görevini ne derece yerine getirdiği, halkına ve tüm insanlığa yaptığı hizmetler ile belirlenir. Bu gerçeği göz önünde bulundurarak, büyük düşünürümüzün ve milli şairimizin büyüklüğünü doğru ve gerçekçi bir şekilde görebilmek için milletimizin kadim tarihinin belli dönemlerine göz atmamız gerekir.

Türkmenistan ve Türkmen milletin yaklaşık 8000 yıllık belgelenmiş kültürel tarihi bugün bilim dünyasında netlik kazanmıştır. Aydın Türkmenistan'ımız birçok kültürün kalbidir ve Türkmen milleti bu kültürlerin gerçek ve meşru varisidir. *Änev* ve *Altıntepe* kültürlerinden *Marguş* kültürüne kadar, *Büyük Part Federal Devleti'nden Büyük Selçuklu Federal Devleti'ne*,

Harezmsalardan bağımsız tarafsız *Türkmenistan Cumhuriyeti*’ne kadar irili ufaklı onlarca devlet kuran atalarımız ve ecdadımızdır. Aynı şekilde Türkmen halkı da tüm Türk halklarının ve **Türk dünyasının en eski unsurlarından** biridir ve 16. yüzyıla kadar onlarla birlikte yaşamış, aynı kaderi paylaşmıştır. Fakat ne yazık ki 13. yüzyılın başlarından itibaren yani Cengiz Han’ın saldırılarından sonra Türkmenistan ve Türkmen halkının, daha doğrusu büyük Oğuz-Türkmen halkının ata vatanda kalan az sayıdaki grubunun tarihinde en zor ve karanlık dönem başlamıştır. O dönemin, tâ büyük şairin yaşadığı zamana kadar olan kısmına kısaca göz atalım:

Türkmenler ile Kıpçaklar tarafından kurulan Harezmsahlar (Köneürgenç) Devleti, 13. yüzyılın başlarında (Miladi 1219) Cengiz Han’ın ağır saldırısına maruz kalır. Bu ağır saldırıya karşı durup vatani mi koruyalım yoksa teslim mi olalım? sorusu ortaya çıktığında, bir atalet meydana gelir. Kıpçaklar, Muhammedşah’ın annesi Türkan Hatun’un siyasetiyle savaşa girmeden ülkeyi işgalcilere teslim etmeleri gerektiğine karar verirler. Ancak Türkmenler ise Muhammedşah’ın Türkmen eşinden dünyaya gelen Celaledin’in etrafında toplanıp, onun önderliğinde vatani korumak için savaşa girerler. Günümüz Köneürgenç’ten Nişabur’a kadar yayılan Türkmen topraklarının adım adım her karışında, “*kılıç ve kalkanın*” korkunç sesi yankılanır. Her iki taraftan da çok fazla insan öldürülür. Bu kahramanca savaş sonucunda Cengiz Han, Türkmenistan’ın belli bir bölümünü resmen Türkmenlere vermek zorunda kalır, ancak diğer yandan halk büyük ölçüde zayıflar. O zamanlar 12 bin kitaplık bir kütüphaneye sahip olan Merv şehri de dahil olmak üzere büyük büyük şehirler yerle bir edilir. İşte ülkesi harap olmuş, nüfusu boşaltılmış az sayıdaki halkımız için o devirden başlayıp geçmişte olduğu gibi özgürce yaşayıp bağımsız bir devlet kurabilmek, hüznü bir hayale dönüşür.

Selçuklular döneminde batıya başlayan göçler daha büyük bir ivme ile devam eder. *Avşar, Bayat, Kayı, Halaç, Begdilli, Zülkadar* gibi güçlü Oğuz-Türkmen illeri Azerbaycan, İran, Anadolu’ya kadar uzanan bir hatda yerleşirler ve Anadolu’da büyük *Osmanlı Devletini*, Diyarbakır ve Tebriz şehirlerini başkent yapmakla da *Akkoyunlu* ve *Karakoyunlu* devletlerini kurarlar. Aslında Safevi Devleti de onların eliyle veya belirleyici rolleriyle kuruldu. Harabeye dönen Türkmenistan’da ise sayıları azalan Türkmenler yarı yerleşik, yarı göçebe bir durumda yaşamak zorunda kalırlar.

Köklü ve şanlı bir geçmişe sahip milletimiz, böylesine ağır tarihi koşullarda dahi mevzi kaybetmemiştir. İlk fırsatta bağımsız bir devlet kurarak kazandığı gururu tekrar elde etmek için bitmek bilmeyen mücadelesini sürdürdü. Timurlar döneminde özellikle de Emir Timur’un oğlu Şahruh zamanında Türkmenistan refaha kavuşmuş, yıkılan şehirler yeniden imar edilmeye başlamıştır. Aslında Timur Devleti bir ölçüde Özbek-Türkmen karakterine sahiptir. Alishir Nevâî’nin eserleri ve onun Sultan Hüseyin ile aralarındaki rivayetler, bahşılardan repertuarına ve destancılarımızın anlatılarına o kadar sinmiş ki halkımız onları Türkmen şahsiyetler olarak kabul etmiştir. Türkmen dutarında Nevâî perdesinin bulunması da yukarıda anlatılanları doğrular niteliktedir.

15. yüzyıldan itibaren tüm Türkmen boyları birleşerek ulusal varlıklarını güçlendirmeye başlarlar. En eski zamanlara ait olan dessan ve efsanelerimiz halk arasında yeniden yayılır. Geçmişimiz mitolojik biçimde yeniden dirilir. Oğuznâme, Görogli, Korkut Ata, Aslı-Kerem, Şahsenem-Garip gibi destanlar, aslında en kadim zamanlardan başlayıp Sakalar ve Partlar döneminde olgunlaşan ortak Türk mitolojisinin İslam’ın etkisiyle yeniden canlanmasıydı. Milletimizin böyle bir diriliş sürecinin başladığı dönemde Türkmenler ve tüm Türk halkları için yine çok üzücü ve yıkıcı bir devir başlar: Bu yazıda, kaçınılmaz siyasi değişimlerin bir sonucu olarak, Avrupa’da büyük sömürgeci devletlerin ortaya çıkmasıyla birlikte dünyanın farklı farklı

ülkelerinin kendi aralarında bölünme süreci başlar. Sonraki siyasi olayların arkasında bu devletlerin karşılıklı çekişmeleri ve halkları farklı yollarla yerinden etmeye yönelik politikaları vardır.

Bu türden hadiselerin en kötü örneklerinden biri de tüm İslam alemini, özellikle de Türk halklarını çok yıkıcı bir şekilde etkisi altına alan Şii-Sünni çatışmasıdır. Bir yanda Safevi Devleti ile Osmanlı Türkiyesi, öte yanda Safeviler ile Özbekler ve Türkmenler arasında vuku bulan yıkıcı savaşlar, aslında mezhepsel çekişmelerle örtülü korkunç bir kardeş katli tuzağına düşmekten başka bir şey değildi. Bu olaylar Türkiye, İran, Türkmenistan, Özbekistan, Afganistan gibi ülkelerde büyük yıkımlara yol açıyor, özellikle de yeniden doğrulmaya başlayan halkımız için çok çetin oluyordu. Bu sebeple yeni yeni imar edilmeye başlayan şehirlerin harap oluyor ve nüfus azalıyordu. Ayrıca bu durum 16. yüzyılın ortalarında Hazar Denizi'ne dökülen Amu Derya'nın yönünü Aral Gölü'ne çevirmesi Türkmenistan'ın çölleşmesine, Köneürgenç ve Dehistan gibi şehirlerin nüfusunu kaybetmesine neden olmuştur.

Ancak halkımız bu kadar zor durumlarda bile ulusal kimliğini koruyarak vatanın bekası için mücadele etmeye devam etmiştir. 17. yüzyılın sonlarında büyük Türkmen şairi ve destan yazarı *Nurmuhammet Andalip* ortaya çıkar. O halk arasında ve bahşılarda dilinde yaşayan birçok dessanı derleyerek zamanına göre yeniden yazar. Nurmuhammet Andalip; *Leyli-Mecnun*, *Yusuf-Züleyha*, *Zeynel-Arap*, *Baba Rövsen* gibi destanlar ve *Oğuznâme*, *İmadeddin Nesîmî* gibi manzum şiirleriyle halkının manevi gelişimine de büyük katkı sağlamıştır. *Abaserdar* ve *Keymirkör* gibi siyasi figürler de o dönemlere (16. ve 17. yüzyıllar) aittir.

18. yüzyılın başlarında **Nadirşah**'ın güçlenip sadece İran'ı değil, tüm Orta ve Uzak Asya'yı, Kafkasya'yı, Hindistan'ı ve hatta Çin'i yönetme hayaliyle hareket etmeye başlaması ağır ve acı bir tarihî olaya dönüşmüştür. Nadirşah da Avşar Türkmenlerinden olup, onun esas atlı gücünü oluşturan süvarileri ve güvendiği ahalisinin çoğu Türkmen boylarından olmasına rağmen, yabancıların hizmetinde olduğu için, istiklal ve istikbal sevdalısı halkına karşı yıkıcı hücumlar yaparak Türkmenistan'ı yerle bir etmiştir. Hatta halkın günlük hayatında kullandığı demir ve bakır kapları toplatarak onları top yapımında kullanır. Böylesine çaresiz bir durumda insanlar, kendilerini korumak ve ülkelerine sahip çıkmak için tüm enerjisini ve maddi kaynaklarını belli bir amaca yönlendirebilecek merkezi bir devlete ihtiyaç duyduklarını fark eder. Böylesine çetin bir durumda Mahtumkulu'nun babası *Devletmehmet Azadi*, devreye girer ve halkı bu durumdan kurtarmanın bir yolunu arar. *Vagzi Azat* adlı kitabını şiir şeklinde yazıp halkın beğenisine sunar. Dört bölümden oluşan bu kitap aslında kurulacak Türkmen devletinin temel kanunlarını anlatır niteliktedir.

Nadirşah'ın 1747'de öldürülmesinin ardından, hüküm sürdüğü geniş toprakları da içine alan yönetim ciddi bir krize girer. Güç kullanarak elinde tuttuğu Azerbaycan, Gürcistan, Irak, Afganistan ve diğer ülkeler ayaklanarak bağımsız bir devlet kurmak için harekete geçerler. İşte böylesine karanlık ve çetrefilli bir zamanda, milletimizin büyük evladı, büyük düşünür ve millî şair Mahtumkulu Firâkî ortaya çıkar. O, babası Devletmehmet Azadi'nin millî ideallerini ve ilkelerini hayata geçirmek için daha emin, daha istikrarlı, daha cesur davranarak, aziz milletin maddi ve manevi durumuna ve de dünya şartlarına uygun hareket ederek, tarihteki misyonunu yerine getirmektedir.

II- Mahtumkulu Türkmen Millî Şairi:

Mahtumkulu'nun milliliğin farklı yönlerini aşağıdaki sıraya göre ele almak mümkündür diye düşünüyorum.

a-Millî Varlığın Özü Dil:

Vatan denilen mukaddes varlık, her ulusun millî varlığının simgesi ve künyesidir. Dünyaca ünlü postmodernist filozof Heidiger şöyle der: “Ülke iki ayak üzerinde duracak. Biri maddi ayak yani “Toprak”, ikincisi ise manevi ayak yani “Dil”dir. Dil bozuk oldukça ülke küçülür, dil unutulursa ülke de yok olur. Çünkü “dil” varoluşun özüdür. Her millet bir dil ile doğar ve bir dil ile varlığını sürdürür. Bütün şuuru, ruhu ve kimliği sadece dilinde yaşar. Maddi vatan yani toprak, yabancı işgalciler tarafından ele geçirilebilir ve gerçek sahipleri bile köleleştirilebilir, onlarca veya yüzlerce yıl boyunca ülkelerinden sürülebilir. Ama bu gibi durumlarda bile vatan kendi ayakları üzerinde durarak halkın dilinde yaşamını sürdürür. Varlığını devam ettirerek er ya da geç diğer ayağına kavuşup daha güçlü ve daha istikrarlı bir durumda tekrar toparlanabilir”.

Bu bağlamda kendilerini Davut peygamberin soyundan sayan İsrail halkını örnek olarak gösterebiliriz. Yaklaşık 2500 yıl vatanlarını manevi zeminde ayakta tutmayı başardılar ve sonunda maddi zeminde dünyanın en güçlü vatanlarından birini yarattılar.

Hatta bu gerçeklerin farkında olan millî şairimiz, dünya Türkmenlerinin eşsiz millî marşı hâline gelen “Türkmen’in” şiirini “Söyler Mahtumkulu Dili Türkmen’in” diyerek bitirmektedir. Bu da: Ceyhun ile Bahri Hazar arasındaki gülü, goncayı kara gözün karası gibi gören, hanımları perilere benzeten, kıydan bakınca yakut misali dağları ve o dağların kayalar ile yarışan kalkan döşlü yiğitlerini canı gönülden seven, Hızır’ın gezdiği Türkmen yurdunun ancak Türkmen dili yaşadıkça yaşayabileceğinin en açık örneği ve bize bıraktığı en mukaddes vasiyetidir. Onun muhabbetinin özünü şiirlerinin son dörtlüklerinde ortaya koyduğunu da biliyoruz.

Türk dünyasının seçkin şahsiyetlerinden biri olan Mustafa Kemal Atatürk’ün “Türk demek, Türk Dili demektir” şeklinde ifade ettiği inci sözleri de bu gerçekten kaynağı aldığı açıktır. İşte, Mahtumkulu atamız da en az 8000 yıllık şanlı bir tarihe sahip olan, toprakları defalarca yabancı işgalciler tarafından alınsa da ulusal kimliğini ve dilini kaybetmeyen, kültürlü milletimizin kucağında büyüyen ve ata vatanımızın manevi ayağını daha da sağlamlaştıran büyük şahsiyetlerin en büyüklerinden biridir.

Mahtumkulu’nun otuz küsur şiirinin Almanca’ya çevirisini yapan bilgin ve gezgin Arminus Vambéry, 1860-70 yılları arasında derviş kıyafetleri içinde Türkmenistan’a gittiğinde, birçok büyük devlet kuran Türkmenlerin içinde bulunduğu kötü durumu görmüş ve hatta başkentlik edecek tek bir şehrinin dahi kalmadığını görünce çok şaşırır. Ancak onu daha da şaşırtacak olan bir şey daha var; Kendi kendine bir soru sorar: *“Türkmenler, Pamir Dağları’nın eteklerinden Hazar Denizi kıyılarına kadar uzanan oldukça dağlık bir bölgede yaşıyor. Onlar dağılmadan kendilerini nasıl bir millet düzeyinde koruyabildiler? Vambéry’nin kendisi bu soruyu şöyle yanıtlar: “Bunun nedeni, Mahtumkulu’nun, Göroğlu’nun ve Oğuznâme’nin her evde okunmasıdır”* (Vambéry, 1865: 159).

O, “Sahte Derviş” adlı kitabının bir diğer bölümünde ise Türkmen bahşılarının özellikle Mahtumkulu’dan, Göroğlu’dan ve diğer kahramanlık destanlarından bestelediği türkülerini okuyarak millî dilini ve öz kültürünü yaşatmakla birlikte milletin ruhunu en ağır şartlarda dahi güçlendirmede pekiştirici görevi üstlendiğine dikkat çekerek: “Biz İnçeburun Köyü’ne vardığımızda, bu akşam bahşılardan icrası var denilerek etrafa bir haber yayıldı. O gün akşamüstü elinde iki telli bir müzik aletiyle bir bahşı geldi. Etrafında büyük bir kalabalık toplandı. Bahşı türküyü söylemeye başlayınca kalabalığın sesi kesildi, herkes büyük dikkatle dinledi. Bana göre bu türkülerin hepsi şaşırtıcıydı ama dinleyiciler üzerinde derin ve güçlü bir etkisi vardı. Yaşlılar derin fikirlere dalıyor ve gençler ise adeta savaşa hazırlanır gibi coşuyorlardı. Ben Türkmenler gibi akşamüstü başlayıp şafak söküne kadar bir tek bahşının basit gibi görünen ama büyüleyici

müzik aletiyle icra ettiği türkülerini büyük dikkatle oturup dinleyebilecek bir halk, dünyanın başka yerinde yoktur diye düşünüyorum”.

Demek ki; Türkmen yurdunun manevi ayağının sarsılmaz olduğunu ispatlayan mucizelerinin en mucizesi, Türkmen’in şakiyan dili Mahtumkulu’dur. Nitekim bu manevi ayağın gücüyle Türkmen, asil duruşunu bozmadan ve dağılmadan kalarak Köneürgeç (Harzemşahlar) Devleti’nin yıkılmasından 800 yıl sonra kerametli toprağını Bağımsız Vatan hâline getirebildi.

Mahtumkulu’nun millî hafızamızda o kadar derin ve güçlü bir yeri vardır ki; halk arasında söylendiği gibi *“Türkmen’i Mahtumkulu olmadan göz önüne getiremeyiz, Türkmen’i tanımadan da Mahtumkulu’nu tanıyamayız”*. Hatta bir zamanlar büyüklerimizin, ileri gelenlerimizin konuşmalarında kıstas alınan Mahtumkulu idrakiyle ölçüp değerlendirirlerdi. Mesela, mollanın söylediği sözün muhtevası Mahtumkulu şiirlerinde var ise, *“Evet, veli Mahtumkulu da söylediye, doğrudur”* derlerdi.

b-Mahtumkulu Millî Türkmen Edebiyatının Temelini Attı:

Türkmen edebiyatı, genel Türk edebiyatının ayrılmaz bir parçasıdır. Çünkü yukarıda da belirttiğimiz gibi Türkmen milleti, Türk halklarının ve Türk dünyasının en eski üyelerinden biridir, hatta özü de mayasındadır dersek abartmış olmayız. Bu nedenle Türkmen edebiyatını ve onun büyük ve seçkin temsilcisi Mahtumkulu Firâkî’nin yaratıcılığını, genel Türk edebiyatıyla birlikte, hatta Doğu edebiyatı kapsamında ele alıp incelemeliyiz. Geniş ölçekte incelenmeye değer olduğunu büyük şairin eşsiz divanından anlıyoruz. Mahtumkulu’nun edebî mirasında, genel Türk edebiyatı’nın, Yusup Balasagunlu’nun “Kutatgu-Bilig” (11. yüzyıl), Ahmet Yesevî’nin “Divani Hikmet” (12. yüzyıl), Rabguzi’nin “Kısasü’l-Enbiya” (14. yüzyıl) adlı eserlerinin etkilerini ve özellikle İmadeddin Nesimî, Alishir Nevâyî, Muhammet Fuzûlî gibi aydınların izlerini görmekteyiz. Bunun yanı sıra şairin Arapça ve Farsça yazılmış kaynaklara da tam anlamıyla vakıf olduğu bilinmektedir. Aşağıdaki satırlara bir göz atalım:

Jam göterip, baryp ýetdim bir bapdan,
Hyrka geýip, il içinde san bolsam;
Tün içinde baryp beýtulla tapdan,
Zar ýyglaýan sahyplara hun bolsam.

Abu Sagyt, Omar Haýýam, Hemedany,
Ferdöwsi, Nyzamy, Hafyz Perwany,
Jelaleddin Rummy, “Jame ul-many”,
Alarnyň jaýynda men hem kân bolsam.

Damganyda ýörgen ussat Nowaýy,
“Çar diwany”, “Perhat-Şirin” zyby,
Zahyreddin Babur, “Mizan-owzany,
Gaşlaryna baryp men Mejnun bolsam.

Okyp bildim Sagdynyň men “Bostany”,
Gör, ne ajap Hakanyň “Medýny”,
İstär men “Şahnama”, “Sakynamany”,
Halyf Omar birlen Süleýman bolsam.

Salaman Afsaly serhoş eýleşip,

Bahram Gury tutup, medhuş eýleýip,
Azadul-döwläni bir guş eýleýip,
Abu Mähfuz, Gyzył Aslan han bolsam.

Arbalet golunda, eý Magtymguly!
Rüsteme Isgender hiç tutmaz ýoly,
Ne bolsa, bilgeý sen ilat hyýaly,
Dertliler önünde men Lukman bolsam (Aşırov, 2012: 93).

Bildiğimiz gibi 18. yüzyıla kadar Türk dünyasının resmi edebiyatında kullanılan edebî dil, içinde birçok Arapça ve Tacikçe sözcüğün olduğu “Çağatay” Türkçesiydi. Hatta Mahtumkulu’nun babası Devletmehmet Azadi de “Vagzı Azat” adlı eserini bu dilde yazmıştı. Ancak Mahtumkulu, önceki geleneği takip etmek yerine, milletin manevi dünyasını zenginleştirmek ve ufkunu genişletmek amacıyla, sade bir üslup kullanmış ve halkın çoğunluğunun anlayabileceği **“Türkmen millî edebiyatı’nın”** ruhuna uygun bir şekilde eserler yazmıştır. Bu pahabiçilmez işi hayata geçirmek için mesnevi, murabba, muhammes gibi Arapların kullandığı aruz üslubunun yanı sıra kadim Oğuz geleneğinin bir ifade biçimi olan koşuk (koşma) üslubuna daha çok önem vermiştir. Bunun için bir yandan zengin folklorumuzda binlerce yıldır var olan halk edebiyatımızdan, atasözlerimizden, ninnilerimizden büyük bir ustalıkla yararlanmış, diğer yandan yabancı kelimeler yerine, Türkmenlerin ve diğer Türk halklarının dillerinde var olan kelimeleri kullanmaya çalışmıştır. Örneğin

Kim nan tapmaz iýmäge, Kim ýer tapmaz goýmaga,
Kim don tapmaz geýmäge, Kim tirme şaly gözlär (Aşırov, 2012: 232).

Elbette bu büyük değişimin tam anlamıyla hayata geçirilip yerleşmesi uzun bir zaman diliminde gerçekleşebileceğinden onun temelini attığı ekolün bu gelişme süresi (süreci) günümüzde de devam etmektedir.

Gerçekten Mahtumkulu her bir topluluk için veya şiirin temasına göre kendine özgü bir dil kullanmaktadır. Mesela yukarıda da gördüğümüz siyasi, sosyal ya da nasihat konularında genel halk kitlesinin anlayacağı tarzda, açık ve günlük konuşma diline çok yakın bir biçimde yazıyor. Ancak felsefe ve tasavvuf gibi soyut düşüncelerden bahsedilecekse, o hâlde Türkistan ve Doğu ekollerinin geleneksel diliyle yani birçok Arapça kelimedenden yararlanılarak yazılması gerekir. Çünkü Arapça, İslam dünyasının her yerinde dinin, bilimin ve felsefenin dili haline gelmiştir. Abunasri Farabi ve İbni Sina gibi büyük âlimlerimiz bile eserlerini Arapça yazmaktadır. Ancak Mahtumkulu, böyle bir durumda Türkmenlerin millî ruhunu ve anlayışını dikkate alarak şu satırları yazmıştır:

Köñül perwaz eýläp galdy ýerinden,
Howalanmyş, gökden iýnmez ýaranlar
Bir hyýala düşmüş, çykamaz serinden,
Bu hyýaldan gaýdyp dönmez ýaranlar.

Noş edipdir muhabbetiň gandyndan
Gulak tutmaz zahidleriň pendinden

Turdy mekanyndan, çykdy bendinden,
Dolanyp ornunda gonmaz ýaranlar (Aşırov, 2012: 322).

Mahtumkulu, Türkmen millî felsefesinin yaratıcısı ve bağımsız bir devlet kurmanın yılmaz savunucusudur: Mahtumkulu’nun millî yönleri aşağıda ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

III- Mahtumkulu Devrinin Millî Lideri ve Bağımsız Bir Devlet Fikrinin Kurucusudur:

Mahtumkulu pek çok ülkeyi dolaşmış, Türkistan’ın bilim merkezlerinde bulunmuş, okuyup zengin ve değerli tecrübeler edinmesinin ardından mihriban halkının arasına karışmış, siyasi ve sosyal alanda ömrünün en verimli yıllarını vakfetmiş ve tarih huzurundaki sınavını başarıyla geçmiştir.

Gözel ilim, sen diýp sökerem ýollar,
Gözüm gubarlandy, zebundyr hallar.
Kenarda dargaýan eýesiz sallar,
Deprenmeý ýaş döküp, umman, sil gözlär (Aşırov, 2012: 83).

Tüm hayatı ülkesine olan baki sevgisiyle yoğrulmuş, güzel Türkmen toprağı en mukaddes varlığına dönüşmüş olan Mahtumkulu, bu sınavda başı dik bir şekilde çıkmayı başarmıştır. O, özgün üslubunu miras bırakarak sadece kendi zamanının değil halkının gelecek nesillerinin ruhunda ve gönlünde de sonsuza kadar yaşamayı başarmış, kutsal idealleri, büyük ekolü ve açık ilkeleriyle asra damgasını vurmuştur.

Çeşitli kitap ve makalelerden edindiğimiz bilgilere göre ve de onun eşsiz eserinden anlaşılacağı üzere şair, babasının eserlerinde öz ifadesini bulduğu Türkmen halkının tarihi hayalini, yani **“bağımsız, özgür bir devlet kurmak”** ülküsünü gerçekleştirmek adına tüm tecrübesine ve ilmi birikimine dayanarak farklı arayışlara gider, iç ve dış durumları, halkının maddi ve manevi potansiyelini inceler, fırsatları en uygun şekilde kullanmaya çalışır. Her şeye önce kendinden başlaması gerektiğine, esas dayanak noktasının halkı olduğuna, ancak birlik olmuş bir halka güvenebileceğine inanan Firâkî, halkına şöyle hitap eder:

Bir-biriňi çapmak ermes ärlikden,
Bu iş şeýtanydyr, ýogsa körlükden.
Agzyalalyk aýrar ili dirlikden,
Döwlet dönüp, nobat duşmana gelgeý (Aşırov, 2012: 266).

Halkı her yönüyle eğitmek amacıyla Mahtumkulu’nun ortaya koyduğu en önemli ve bilimsel bakış açısı; iktidar ile siyaset, teori ile pratik arasındaki ilişkidir. Yani bu unsurların birbirini tamamlar nitelikte olduğu, biri olmazsa diğerinin yetersiz kalacağı açıktır. Hem siyasi hem de çok yönlü vizyoner, ileri görüşlü liderlerin yanı sıra savaş meydanında gözü pek cengaverlere ihtiyacımız olduğunu belirtmek de yerinde olacaktır:

Goç ýigidiň ady çykamaz,
Döwleti, maly bolmasa.
Endişeli iş bitirmez,
Meýdanda dâli bolmasa.

...

Ýigidiň hyýaly bolsa serinde,
Çykar bir gün, çöküp galmaz garynda,
Hile hem bir batyrlykdyr ýerinde,
Ony başarmaga kişi gerekdir (Aşırov, 2012: 324).

Şair, bu yolda var gücüyle çabalar ve her yolu dener. Güç birliğiyle neler yapılabileceğini gösterir, insanları ezen, aşağılayan, sefil bir yaşama yol açan koşulları düzeltecek çözüm önerileri sunar, bu itibarla insan onurunu korumak için bağımsız ve özgür bir devletin inşasının ancak birlik ve beraberlikle gerçekleştirilebileceğine dikkat çeker, halkın sıkıntılarını yine halkın diliyle anlatarak kitleleri harekete geçirir:

Köňüller, ýürekler, bir bolup başlar,
Tartsa ýygyn, erär topraklar, daşlar.
Bir suprada taýýar kylynsa aşlar,
Göteriler ol ykbaly türkmeniň.

Türkmenler baglasa, bir ýere bili,
Gurudar Gulzумы, derýaýy Nili.
Teke, Ýomut, Gökleň, Ýazыр, Alyly,
Bir döwlete gulluk etsek başımız (Aşırov, 2012: 8).

İnsanların maddi ve manevi olarak belli bir ölçüde hazır olduktan sonra, esaretten kurtulmak için var güçleriyle harekete geçmeleri gerektiğini şöyle beyan eder:

Gorka-gorka yflas ýagdaýa düşdük,
Takdyr näme bolsa, görülsin indi;
Pikir gazanynda gaýnadyk, bişdik,
Degme, ol joş urup ýörülsin indi!

Oturmasyn kempir, ýaşlar dul bolup,
Galmaňlar, türkmenler, ile dil bolup,
Rakyp ähli musulmana gul bolup,
Ilersi Soňydag sürülsin indi.

Üstümüzden duşman höküm sürendir,
Mü-mün bary jebri-jepa görendir,
Ogul-gyzy har önüne berendir,
Hemmeler ol jaýdan syrylsyn indi.

Pyragy ýüz tutar türkmen iline,
Duşman gol urmasyn gyzyly gülüne,
Dostlar, bizi ahyratyň siline
Gark etmäňkä, rakyp gyrylsyn indi (Aşırov, 2012: 30).

Mahtumkulu bu çağrılarının yankısıyla uluslararası koşulların tüm olanaklarından yararlanmak adına çok akıllı ve idealist politikalara müracaat eder. Türkmen Han-Beyleri ile düzenli istişarelerin yanı sıra o dönemde Afganistan'da bağımsızlık için çalışan, aslen Abdal

Türkmenlerinden olan Ahmet Dürrani ile dostluk kurmanın yollarını aramış ve daveti üzerine aralarında kendi kardeşi Abdullah'ın da bulunduğu bir grup insanla Çovdur Han'ın liderliğinde Afganistan'a gitmiştir. Ama ne yazık ki şairin ağabeyleri yolda düşmanlar tarafından öldürülür. Şair bu trajik olay hakkında önce Çovdur Han'ı sonra da kardeşi Abdullah'ı yâd ederek şöyle der:

Ahmet Patyşadan habar almaga
Umyt etdi iller Çowdurhan üçin,
Sag baryp, salamat gaýdyp gelmäge,
Oňmady ykballar, Çowdurhan üçin.

Çowdurhan görejim, köňül diregim,
Sen wepat bolup sen zarlar içinde
Gökleňde pälwanym, ile geregim,
Halky goýup gitdiň narlar içinde.

Gülüp-oýnamadyk bile şat bolup,
Başdan gitdi, bütün bizden ýat bolup,
Magtymguly zar aglapdyr, mat bolup,
Kaýda mesgen tutduň, gardaş Abdylla (Aşırov, 2012: 45).

Bunların yanı sıra Mahtumkulu, Kaçarlarla dil ve köken birliğinden, Afganlarla mezhep birliğimizden yararlanarak halkına birlik telkinlerinde bulunur. Şair, hayatının bir anını bile halkının geleceğini düşünmeden geçirmez. Halkın ona “Millî Şair” demesinin nedeni budur. Yüreğinde bir nehir kadar büyüttüğü ve bütün ömrünü bu yola vakfettiği “Bağımsız Türkmen Devleti”ni dünya gözüyle göremedi. Muhtemeldir ki bu büyük insan için hayal ettiği idealinin gerçekleştiğini görmeye ömrünün vefa etmemesi en büyük ukde olmuştur. Ama o, bir gün bağımsız bir Türkmen devletinin kurulacağına tüm kalbiyle inanarak gözlerini kapamıştır. Onun yolu, bıraktığı büyük edebî mektebi ve idealleri kendisinden sonraki nesiller tarafından sürdürülmüş, geliştirilmiş ve uygulanmıştır. Onun edebî *mektebini Kemine, Mollanepes, Seydi, Zelili, Mätäci, Misgingılıç* gibi şairler devam ettirmiş ve bugün yüzlerce Türkmen yazar, bilim adamı, şair ve sanatçı onu geliştirerek dünyanın en gelişmiş ülkeleri seviyesine yükseltmiştir. Bugün Türkmen kitaplarında, gazetelerinde, bahşılarda icralarında, radyo ve televizyonda, internette, sinemalarda, Türkmenistan'da ve dünyanın her ülkesinde Mahtumkulu'nun adı gece gündüz duyulmaktadır. Onun siyasi ilkesi *Nurberdi Han, Govşut Han, Gurbanmırat İşan, Cüneyt Han ve Osman Han* tarafından sürdürülmüş, onbinlerce Türkmen aydını bu yola baş koymuştur. **Bağımsız ve tarafsız Türkmenistan Cumhuriyeti** kurulmuş, anavatanımız Türkmenistan'ın yeşil bayrağı, Birleşmiş Milletler binası önünde tüm dünya devletlerinin bayrakları arasında gururla dalgalanıyor. Bu durum, büyük düşünürümüz ve millî şairimizin yüreğinde yeşeren kutsal hayallerin gerçekleştiğinin bir delilidir.

IV- Mahtumkulu Adalet ve Büyük Hümanizmin Savunucusudur:

Büyük Firâkî'nin kişiliğinin bu yönünü görebilmek için onun altın şiirlerinden yalnızca birkaç dizeye dikkat çekmek yeterlidir:

Kimlere altyn täçdir, Kimler saýyl mätäçdir,
Kimler düypden gallaçdyr, Kim parça, haly gözlär.

Kim nan tapmaz image, Kim yer tapmaz goýmaga,
Kim don tapmaz geýmäge, Kim tirme şaly gözlär.

Magtymguly, huş eýläp, Gez didäni yaş eýläp,
Däli köňül joş eýläp, ýüzmün hyýaly gözlär (Aşırov, 2012: 232).

...

Yrýa boldy köpün okan namazy,
Taňry hiç birinden bolmadyrazy,
Pygammara ornunda outran kazy,
Para üçin elin aç başlady.

Şalarda galmady hökmi-adalat,
Bir pul üçin mufti berer rowaýat,
Bil, bu işler, nyşanydyr kyýamat,
Zalymlar bitoba öte başlady.

Süleyman sen, mura bir gulak goýgul!

Sözünü diňlegil!, jogabyn aýgyl!

Hakim bolsaň, halky gün kimi çöýgul!

Akarda suw, ýa öserde ýel bolgul! (Aşırov, 2012: 325).

Yukarıdaki örneklerin son dört satırına dikkat ettiğimizde “**adalet**” kelimesinin tam ve derin anlamıyla kullanımının “yalnızca Mahtumkulu’nun zihin dünyasından çıkmış olabileceği” hissiyatına kapılırsınız. Eğer bu mefhumu derin ve geniş anlamıyla kavrayabilir, dünyanın başka dillerinde de keşfedebilseydik, o hâlde bu beytin Lahey şehrinde bulunan “Uluslararası Adalet Divanı”nın anına altın harflerle yazılması gerektiği sonucuna varırdık. Çünkü Mahtumkulu, adalet kavramını tüm insanlık için 5 sembol üzerinden eksiksiz, kısa, güçlü ve en anlaşılır şekilde izah etmiştir. Yani: Yele, suya, insana ve cene hükmeden “**Süleyman**” dünya edebiyatında güç ve kuvvetin; “**karınca**” güçsüzlüğün ve acizliğin; “**güneş**” iyi ve kötüyü, gül ve diken, büyük ve küçüğü eşit şekilde aydınlatmanın, “**akar su**” eşit sulamanın, “**rüzgâr**” ise tüm varlığa eşit esmenin simgeleridir. Yukarıda belirtildiği üzere Mahtumkulu’nun dili birçok yerde semboller dilidir ve semboller de tüm insanlık arasında en anlaşılır, en güçlü iletişim aracıdır.

V- Mahtumkulu Türkmen’in Büyük Muallimi:

Mahtumkulu, mihriban halkının hem fiziksel hem zihinsel açıdan sağlıklı bir yaşama kavuşması için gece gündüz gayret sarf etmiştir. Divanının muhtevasını genel olarak çocukların eğitimi ve büyüklerin ıslahına dair tavsiyeler oluşturmaktadır. Madde kullanımı ve sigara gibi beden sağlığına zarar veren davranışların eleştirilmesinin yanı sıra dedikodu, açgözlülük, sahtekârlık, ikiyüzlülük, cimrilik, art niyetlilik, yalancılık gibi ruh sağlığını bozan, insanları kötülüğe sürükleyen davranışlarla da sürekli mücadele etmiştir. Bu hususta yazdığı şiirleri pek çoğumuza malumdur.

Mahtumkulu’nun şiirlerinde “mertlik” ve “namertlik” konuları çokça işlenir. Çünkü o, halkın yararına olacak bütün iyi hasletleri “mertlik” temasıyla dile getirmiş ve tüm nahoş davranışları da “namertlik” kavramı üzerinden aktarmıştır. Aşağıdaki örneklere bir bakalım:

Mert oldur ki bolsa köñli rāhimli,
Göwresi giñ gerek, özi pāhimli,
Giñ yerde garga deý bolsun wāhimli,
Ýerinde hünäri, işi gerekdir.

...

Namart çaşyr küren ile baş bolsa,
Aýbyn açar, öz ilinden daş bolsa,
Serhoş bolan goç ýigide duş bolsa,
Salar gyljyn, üçi nedir dört nedir.

Magtymguly aýlan pelegiň çarhy,
Tanyr sen şol zaman duş gelen nyryhy,
Namardyň ýanynda ýok ilin parhy,
Pälin gözlär, mekan nedir, ýurt nedir.

...

Owal akan ýerden akarmyş aryk,
Men-menlik edeniň tanapy çüýrük,
Mertden aşna tutsaň abraýňa şärik,
Namart aşnasyna hile getirmiş. (Aşırov, 2012: 440).

Mahtumkulu ikiyüzlü ve sahtekâr insanları yerden yere vurur. O, bir taraftan hakiki sufilere saygı göstererek ulu pirleri kendine rehber edinir, üstat olarak kabul ederken diğer yandan kendi menfaati için halkı aldatan sahte mollaları eleştirir:

Işanlary her gapyda tapylar,
Mollalara ýok myjabat ýapylar,
Öwülýä men diýip jögi sopylar,
Gygyryp, asmana böke başlady.

...

Aşyk men diýp lap urarlar ýalandan,
Bellisini aýdar sorsaň bilenden,
Il gözüne yüz ýyl tagat kylandan,
Ýagşydyr bir säher gözden yaş gelse (Aşırov, 2012: 341).

Aynı zamanda o, halk arasında “yüz gören mihnet görmez” ifadesinden hareketle, dürüst, nazik ve hakkaniyetle konuşmak gerektiğini savunur:

Hiç köñül şatlygy çykamaz,
Bir köñül ýykmaýan ärden,
Ýagşylyk tamasyn etme,
Ýamanlyk çykmaýan ärden (Aşırov, 2012: 250).

Birkaç yıl önce Azerbaycanlı bir bilim adamı arkadaşımın huzurunda yukarıdaki dördlüğü okuduğumda, o bana: “Bu sözler Batılı filozof Nietzsche’ye aittir. Bu şiiri kim besteledi?” diye sordu. Ben de ona şu şekilde cevap verdim: “Bu şiir şairimiz Mahtumkulu tarafından Nietzsche’den yaklaşık yüz yıl önce söylenmiştir. Belki de “Doğu büyüktür” diyen Nietzsche,

Doğu edebiyatını okumuştur ve Mahtumkulu'nun kavramlarına aşinadır.” Firâkî'nin divanındaki ana tema vatanı sevmektir:

Her kimiň özüne Müsürdir jaýy,
Ýadyndan çykmaýyr baýramy-toýy,
Jan saglygyň bolmaz hiç deňi-taýy
Agşam ýatyp, ertir şükrün kyl ýagşy.

Bir biwepa ýara gülüp bakandan,
Şirin jany yşk oduna ýakandan,
Ýat illerde mysapyrlyk çekenden,
Ursa, sökse, horlasa-da il ýagşy.

...

Mestana ýöriňçäň gaýry ýurdunda,
Önüp-ösen öz ýurduňdan aýrylma!
Magrur kâkilik deý nebsiň ugrunda,
Dama düşüp, ganatyňdan aýrylma (Aşırov, 2012: 395).

Yukarıdaki satırların hikmeti ve derin gerçekçiliği karşısında, “derdi çeken bilir” misali yıllarca ülkesinden, yurdundan ayrı yaşamak zorunda kalanlar bunu yürekten hissederek. Aslında Mahtumkulu her zaman halkın ihtiyaçlarının farkında olmuş, hangi yaşta ve hangi şartlarda olursa olsun, onların elinden tutmuş ve onlara rehberlik etmiştir.

Bir noktada gerçekten hastalanacaksınız ya da bir yıl daha sıkışıp kalacaksınız. Düğününüz düğün olacak ve düğününüz düğün gibi olmayacak. Böyle bir durumda elinizde Magtymguly'nin divanını okuyacaksınız, böylece kalbiniz açılacaktır.

Bazen hastalanır veya herhangi bir sebepten tadın tuzun kaçar, hayattan lezzet alamaz olursun. İşte böylesi durumlarda Mahtumkulu divanını eline alıp okuduğunda gönlünde büyük bir inşirah hissedersin:

Magtymguly, ýalan-ýaşryk sözleme,
Nogsanyň içinden haýyr gözleme,
Egisgin derdiňi diýgin, gizleme,
Il-ulusdyr dosty-ýary ýekäniň (Aşırov, 2012: 397).

Bazen başınıza kötü şeyler gelir, çok zor günlerden geçersiniz, yaptığınız işten memnun kalmazsınız, yaptığınız iş başarılı olmaz, dünyanız dar olur, gelecek karanlık görünür, hatta unutulursunuz ve derdinizi paylaşacak birini bulamasanız, kısacası herhangi bir el size uzanmadığında dünyadan ümidinizi kesersiniz ve kaleminiz elinizden düşer! İşte Firâkî, bu gibi durumlarda tam da yanınızdadır: Okursun, okurken kendini daha iyi hissedersin, yüreğin umutla dolar, yeniden çalışmaya, yeniden yazmaya başlarsın...

Günde yüz mün göç hem bolsa ol dünýä,
Ol mukdar bu dünýä gelen-de bardyr.
Ýüz mün akmak bolup, gitse raýyna,
Ýüz mün özün ýola salan-da bardyr.

Magtymguly, köňle gaýgy getirme,

Bu bir iş wagtydyr, özüň ýitirme,
Sözüm aňlan ýok diýp, ümsüm oturma,
Jahan giňdir, çendan bilen-de bardyr!

...

Magtymguly, şükür eýlegil hudaýa,
Ölüm barabardyr şahu gedaga,

Bisabyr gul tiz ýolugar belaga,

Sabyrly gul dura-dura şat bolar (Aşyrov, 2012: 399).

İşte tam da öyle olur; günler, aylar ve yıllar geçer, mevsimler birbirinin peşi sıra kervan gibi yola dizilir... Gün gelir; Türkmen kendi bağımsız devletine, Mahtumkulu'nun deniz gibi engin yüreğinde hayalini kurduğu milli devlete sahip olur.

Mahtumkulu'nun yurdunda Bağımsız Tarafsız Türkmenistan şairin anısına uluslararası bilimsel konferanslar düzenler, dünyanın farklı ülkelerinden gelen bilim adamları ve diğer konuklar, büyük Türkmen şairinin yürüdüğü ve havasını soluduğu toprakları ziyaret etmek için Gerkez'e giderler...

Bu nedenle Mahtumkulu'nun büyük bir Türkmen muallimi olduğunu söylüyoruz. Türkmenlerin büyük muallimleri var; Oğuz Han Ata, Korkut Ata, Andalip, Azadi, Mahtumkulu, Kemine gibi üstatların bıraktığı mirası takip ederek, çağımızın büyük şair ve yazarlarının edebî mektebinde yetişenler, TÜRKMEN olmuşlardır.

Bağımsız Türkmenistan'ın ilk Cumhurbaşkanı Saparmurat Türkmenbaşı, bu gerçekleri dikkate alarak şu değerlendirmeyi yapmıştır: “Mahtumkulu, bizim büyük düşünürümüzdür, bu büyük insanın bilgeliğinin ölçüsü de, sınırı da yoktur. Onun ruhu Türkmenlerin zihnine ve kanına karışmalıdır.

Iqtiboslar/Сноски/References/Kaynaklar

- 1- Aşyrow Annagurban. Magtymguly, Eserler Ýygyndysy. – Aşgabat, 2012.
- 2- Bekmyrad Ahmat. Andalyp Hem Oguznamaçylyk Däbi. – Aşgabat. 1987.
- 3- Durdyýew Hudaýberdi. Akyl Gämisi. – Aşgabat. 1987.
- 4- Kösäýew Mäti. Edebiýat Barada Söhbät. – Aşgabat. 1956.
- 5- Lings Martin. Tasavvuf Nedir? – Istanbul. 1986.
- 6- Magtymguly, Saýlanan Eserler. – Aşgabat, 1983.
- 7- Magtymguly 250, Şahyryň Doglan Gününüň 250 Ýyllygyna Bagyşlanyp Geçirilen Ylmy Maslahatyň Makalalar Ýygyndysy. – Aşgabat. 1989.
- 8- Vambery Armin. Путешествие по Средней Азии. – Petersburg. 1865.

TÜRK DÜNYASINDA “MAHTUMKULU EKOLÜ” ÜZERİNE KISA BİR DEĞERLENDİRME

Abdurrahman GÜZEL

Prof., Başkent Üniversitesi

Ali Şîr Nevâyî Araştırma Merkezi Müdürü (BÜDAM)

E-mail: aguzel56@gmail.com

ORCID: 0000-0003-2896-1156

Özet: Gelecek nesillere karşı en büyük sorumluluğumuz, insan ve âlem tasavvurumuzun temel bileşenlerini oluşturan eşsiz edebî mirasın etkin bir şekilde aktarılmasını sağlamaktır. Bugünkü ve yarınki nesillerimizin gelişimi, geçmişimizden devraldığımız büyük kültür ve medeniyet mirasının daha iyi idrak edilmesine ve sahiplenilmesine bağlıdır.

Bu çalışmada Türk dünyasında Mahtumkulu Ekolü oluşturma fikri etrafında gelişen kültürel faaliyetlere kısaca değinilmiştir. Türkmenistan sınırlarının dışına çıkarak eğitim hayatının en az beş yılını yaşadığı dönemin en iyi üniversiteleri kabul edilen Şirgazi Han, Kükeltaş ve Andican gibi medreselerde geçirmesi elbette Mahtumkulu'nun çok yönlü bir bilge olarak yetişmesinde önem arz etmektedir.

Anahtar kelimeler: Mahtumkulu Firâkî, Türk dünyasında Mahtumkulu ekolü.

A BRIEF EVALUATION ON THE “MAKHTUMKULI ECOLE” IN THE TURKISH WORLD

Abstract: Our greatest responsibility towards future generations is to ensure the effective transmission of the unique literary heritage that forms the basic components of our vision of humanity and the universe. The development of our current and future generations depends on better understanding and embracing the great cultural and civilized heritage we inherited from our past.

In this study, the cultural activities that developed around the idea of creating the Mahtumkulu School in the Turkish world were briefly mentioned. The fact that he went beyond the borders of Turkmenistan and spent at least five years of his educational life in madrasahs such as Sirgazi Han, Kukaltash and Andijan, which were considered the best universities of the period in which he lived, is of course important for Makhtumkuli to grow up as a versatile sage.

Key words: Makhtumkuli Firaghi, Makhtumkuli ecole in the Turkish world.

КРАТКАЯ ОЦЕНКА «ШКОЛЫ МАХТУМКУЛИ» В ТУРЕЦКОМ МИРЕ

Аннотация: Наша величайшая ответственность перед будущими поколениями заключается в обеспечении эффективной передачи уникального литературного наследия, которое формирует основные компоненты нашего видения человечества и Вселенной. Развитие наших нынешних и будущих поколений зависит от лучшего понимания и принятия великого культурного и цивилизованного наследия, доставшегося нам от нашего прошлого.

В этом исследовании кратко упоминается культурная деятельность, которая развивалась вокруг идеи создания школы Махтумкулу в турецком мире. То, что он вышел за пределы Туркменистана и провел не менее пяти лет своей образовательной жизни в таких медресе, как Сиргази Хан, Кукалташ и Андижан, считавшихся лучшими университетами

того времени, в котором он жил, безусловно, важно для становления Махтумкули как разностороннего мудреца.

Ключевые слова: Махтумкули Фраги, школа Махтумкули в тюркском мире.

Dünyada hiç bir millet yoktur ki Türkler kadar geniş bir coğrafyaya yayılmasına, aralarında idari, siyasi sınırlar oluşturulmasına rağmen bir millet olma vasfını devam ettirebilmiş olsun.

Türkler, tarihte bunu başarabilmiş bir millettir. Günümüze gelene kadar, sayısız göçler, büyük istilalar görmesine, muhtelif devletlerarasında kalmış olmasına rağmen hangi sistemde, hangi coğrafyada olursa olsun karşılaştığı kültürler içinde eriyip yok olmamış; bilakis o kültürlerle beslenerek daha da büyümüştür. Bu büyük aile fertleri arasına giren din, rejim, tarih, coğrafya vb. sınırlar onlardaki aynı millet olma şuurunu yok edememiştir. Bunda şüphesiz ki Türk milletinin kültürel değerlerinin başında gelen din, dil ve edebiyatın rolü büyüktür.

Türkler tarihleri boyunca farklı muhitlere yayılmışlar, ancak beraberlerinde din, dil ve edebiyatlarını da götürmüşler, bunları yeni coğrafyalara, yeni kültürlerle tatbik etmişlerdir. Bu sebeptendir ki, Adriyatik'ten Çin Deniz'ine kadar geniş bir coğrafyada bir Nasreddin Hoca fıkrasına, bir Dede Korkut Boyu'na rastlamak mümkündür.

Türkmen Bilgesi Mahtumkulu Ekolü Üzerine Düşünceler

Mahtumkulu'nun şiirlerinde dikkati çeken en önemli hususlardan birisi, şiirinin dilidir. Mahtumkulu, klasik edebiyatı, özellikle de Nevâyî'yi çok iyi bilmesine rağmen, şiirini Türkmen diliyle ve Türkmenlerin anlayacağı, benimseyeceği bir tarzda yazmıştır.

Özellikle halk söyleyişinden çok fazla yararlanmışır. Ayrıca geleneksel Türkmen edebiyatında çok önemli bir yer tutan, sözü veciz bir şekilde anlatma, atasözlerine ve deyimlere yer verme özelliği Mahtumkulu'nun şiirlerinin karakteristik özelliklerindendir.

Meşhur Türkolog Vambery'nin;

“Mahdumkulu Divanı, Türkmenler arasında, Kur'an'dan sonra en çok okunan bir eserdir.” sözleriyle anlatmaya çalıştığı ‘Mahdumkulu’nu; Türk Milleti, 1992 yılında tanıdı. Şöyle ki, bizim Türkmen Ağası, sevgilikardeşim **Selahaddin Baysal**, bir gün beni aradı. ‘*Hocam, elimde Kril alfabesi ile yazılı bir kitap var, bunu sana gönderiyorum. Ne yaparsan yap!*’ dedi. Kitap geldi. O gün de **Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Bölüm Başkanı** olarak görev yapıyordum. Kitap ‘**Mahdumkulu Divanı**’ idi. Hemen ben de bu eseri, Asistan kardeşim **Himmet Biray’a**;

‘*Himmet! Bu eseri, Türkiye Türkçesine hemen aktar ve Kültür Bakanlığı’nda basılmasını sağlayalım*’ dedim. Himmet de bu görevi âcilen ve harfiyen yerine getirdi. Ve ‘**Mahdumkulu Divanı’ da Kültür Bakanlığı** yayınları arasında aynı yıl yerini aldı.

Böylece Mahdumkulu da Türk milleti tarafından 1992 yılında ilk defa tanınmış oldu.

Bendeniz, bu çalışmalarımız esnasında hem **Selahaddin Baysal’a** şükranlarımı sunarken, hem de rahmetli **Dr. Himmet Biray’a** Cenab-ı Hakk’tan, rahmet, mağfiret ve mekanının Cennet olmasını niyaz ediyorum.

Bildiğiniz gibi **Mahtumkulu**, Devlet Mehmet Azadi’nin oğludur. O, Hazar Denizi kıyılarında bulunan **Etrek Çayı** civarında, **Karri-Kale** eyaletinin **Gürgen** şehri yöresinde **Hacı-Kovşan** Köyünde (yani bugünkü İran Gülistan Eyaletinin Türkmensahra’sında) tahminen 1724 yılında doğmuştur. Şâir, bu mensubiyetini, tayfası ve yurdunu; ‘**Bilmeyen soranlara aydın bu garip adımızı Aslı Gerkez, yurdu Etrek, adı Mahdumkuludur**’ beytiyle açıklar.

1807’i yıllarında vefat eden **Mahdumkulu**, bugünkü İran huduları içinde kalan Etrek Çayı kenarındaki ebedî istirahatgâhında, *baba-oğul olarak yan yana beraberce ellerini Allah’a kaldırıp;*

*Türkmenler bağlasa bir yere beli,
Kurutur Gulzum’u Deryay-ı Nil’i,
Teke-Yomut-Göklen-Yazır-Alili,*

Bir Devlete kulluk etsek beşimiz (Aşırov, 2012: 503).

dörtlüğüyle, *‘Teke-Yomut-Göklen-Yazır-Alili birliğinde’* Türkmen tayfalarının birlikte hareketinin hayata geçirilmesi için dualar ederler. Hatta bu tayfaların beraberce yapacakları bir yürüyüşün görüntüsünü gözler önüne sererler. İnşallah Rabbim bu baba-oğulun dualarını kabul buyurur da Türkmenler de *‘birlik ve beraberlik’* çağrısında birleşirler ve böylece *Dünya Türkmenleri*, dünyanın *Lider Devletleri* olurlar.

Mahtumkulu, ilk öğrenimini âlim ve şâir olan babası *Devletmehmed Azadî*’den almış, *Buhara’da Kükeltaş Medresesi, Hive’de Şirgazi Medresesinde talim almıştır. Hatta yakın zamanda ekip arkadaşlarımızdan Semerkant Devlet Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Enstitüsü’nde çalışmakta olan Dr. Öğr. Gör. Emrah Yılmaz’ın alan araştırmalarıyla Mahtumkulu’nun Andican Medresesi’nde okuduğu da tespit edildi. Bu haber geçen yıl Aşkabat’ta düzenlenen konferansta büyük bir sevinçle karşılandı.*

Dolayısıyla Mahtumkulu Firâkî dönemine göre Türkistan’ın en büyük üniversitelerinde iyi bir eğitim görmüştür. Bu müstesna kurumlarda özellikle *‘Arapça, Farsca* ve edebi *doğu Türkçesi’*ni öğrenmiştir. *Türkmenistan, Özbekistan, Afganistan, Irak, Kazakistan, İran ve muhtemelen Anadolu’yu* da dolaşmış, buralarda doğunun meşhur âlim ve pirlerinden olan *Fuzuli, Nizâmî, Nevâyî, Sâdi, Muhammet Harezmi, Farabi, Biruni, İbn Sina, Kaşgarlı Mahmut, Ömer Hayyam, Yunus Emre, Kaygusuz Abdal, Mevlana, Hacı Bektaş Veli* gibilerinin eserlerini yakinen takip edip incelemiş ve kendisini yetiştirmiştir. O, hayatı boyunca halkına hizmet etmiş, bütün yeteneğini, başarısını şiirlerine sindirmiştir. Şair her zaman vatan sevgisi hakkındaki düşünceleriyle yaşamıştır. Daha genç yaşta, bilgisine, takvasına hürmeten babası gibi *“garr-ı molla- yani aksakal”* lakabıyla anılmıştır.

Bilindiği gibi Türk dünyasının, özellikle de Türkmenlerin ortak duygularını dile getiren *Mahtumkulu*; eserlerinde, ilk önce *‘Vatan Sevgisi’*ni yüksek sesle her zaman ve zeminde dile getirmektedir. Bu bağlamda şairin şu mısraları örnek olarak gösterilebilir:

“Güzel elim sen diye yolları aşarım”

“Sabah kalkıp vatan diye seni anarım.”

...

“Firâkî vatan diye kan döker gözlerim”

Şair bir yandan bu mısralarla vatan hasretini dile getirir öte yandan *‘Vatanın hem üstü aziz, hem de altı, Çünkü üstünde can, altında ise iman var’* diyerek kutsal inancını eserlerine aksettirir. O ayrıca; *‘Karacaoğlan* gibi *Türkmen mertliğini, Türkmen yiğitliğini; Dedem Korkut* gibi sözlerini veciz bir şekilde anlatmakla *Aksakal* oluşunu; *Köroğlu* gibi Türkmenlerin hayatını dünya edebiyatında destanlaştırdığını, *‘Evliyalar Ummarı’* diye vasıflandırdığı Hocaların hocası Ahmed Yesevi ve Bahauddin Nakşibendi gibi *iyi insanla kötü insanın, mertle nâmerdin, güzelle çirkini anlatışı; insanları iyiliğe ve doğruluğa çağırışını; Hak dini İslam Dini’nin gereğini yerine getirmeye davet edişiyle Hz. Muhammed ümmetinin örnek görünümü verişi; dünyanın faniliği, bu sebeple bu dünyaya fazla tamah edilmemesi gerektiğini; zenginlerin fakir fukarayı gözetmediklerinden ve ezdiklerinden şikayetçi oluşu; kethüdaların doğruyu söylemeyip, âdil karar veremeyip, adaleti yanıltmaları, kan dökücü ve zalim idarecileri zulmetlerini; liyakatsiz kişilerin devlet yönetimini ele almaları suretiyle milletin madden ve manen yükselmemeyişini...vb’leri* açık ve seçik olarak dile getirmiştir.

Mahtumkulu'nun eserleri, aynı zamanda hayatın her safhasına ve zamana da ışık tutmuştur. Bu cümleden olarak onun eserlerinde ortaya koyduğu fikirleri, 18. yüzyıldan günümüze değin zamanla aynen alınmış, atıf yapılmış, isim olarak kullanılmış, âdeta bir **'Mahtumkulu mefkuresi-Mahtumkulu Ekolü'** olarak bütün dünyaya yayılmıştır. Çünkü onda gerçek bir **Türkmen örneğini** her zaman bulabilirsiniz. Bu sebeple Türkmenistan'da onun adına **'Üniversiteler kurulmuş, mahalle, sokak ve başka mekanlara adı** verilmiştir. Hakkında **Avrupa, Afrika, Asya, Türkiye** ve diğer pek çok ülkelerde araştırmalar yapılmış ve yapılmaya da devam edilmektedir.

O; XI. asırdan XVIII. asra ve günümüze değin gerçek anlamda bir **Ahmed Yesevi** mensubu ve takipçisi olarak fikirleri, mefkuresi ve eserleriye devam edegelmiştir. Çünkü **'Toplumun Hocası'** olan **Ahmed Yesevi** için ifadesi bulan aşağıdaki bu mısralar, günümüzde Mahtumkulu Firaki için de aynen tekraralanmakta olduğunu görmekten mutluluk duyuyoruz. Yani Hocaların hocası Ahmed Yesevi için; **Medine'de Muhammet, Türkistan'da Hoca Ahmet** denilirken, **Mahtumkuluda; Çektiğimdir kaygı-hasret, Bu ne hadis, bu ne ümmet, Türkistan'da Hoca Ahmet, Onun adı yitip gidecek mi?!... der ve XVIII. asırda adeta; 'Mahtumkulu Üniversitesi'** adıyla bir üniversitenin kurulmasının mesajını verir. Böylece o bu **'Mahtumkulu adıyla'** mütemadiyen yaşayacak ve onun adı asırlar ötesinden kaybolmadan devam edecek, nitekim UNESCO'nın 2024 yılını **Mahtumkulu Yılı** olarak ilan etmesi de süreci pekiştirmiştir.

Ancak meftun oldukarı yer itibariyle baba ve oğul kendi vatanında değil, başka illerde bizlerden **'hayır-hasenat ve dualar'** bekliyorlar.

Öyleyse bizler ne yapmalıyız? Fert ve cemiyet olarak böyle büyük şahsiyetlerin miras bıraktığı evrensel değerlere sahip çıkmalı, onların ruhaniyetini mesrur etmeliyiz. Onları gurbet ellerde hüznü olarak yalnız bırakmamalıyız.

Mahtumkulu'nun **"Yukarıda Hindistan'ı Arkada Türkmenistan'ı Evliyalar ummanı ol Rumistan'ı görsem"** dörtlüğünde ifade ettiği **'Rumistan-Anadolu'**ya olan büyük hasretini giderebilmek için Türkiye'de **'Uluslararası Mahtumkulu Akademisi'** kurmalıyız.

Bizler ekip arkadaşlarımızla birlikte on yılı aşkın bir süredir **Türkmenistan Büyükelçilikleri, TÜRKSOY ve TİKA** gibi kuruluşlarımızın destekleriyle Mahtumkulu araştırmaları noktasında pek çok eser telif etmeye muvaffak olduk. Hassaten Doç.Dr. Berdi Sarıyev'in ve TÜBİTAK'ın desteğiyle Merv, Hive, Buhara, Andican ve Semerkant gibi kadim şehirlerimizde alan araştırmaları yapan Dr. Öğr. Gör. Emrah Yılmaz'ın eserleri derledikleri malzeme itibariyle son derece kıymetlidir.

Türkmenlerin ruh kökünü beslemeye devam eden Mahtumkulu gibi eşsiz bir abideyi Türkiye sathında Türk milletine tanıtmaya, Kültür ve Turizm Bakanlığımızın destekleriyle büyük şairin ilk divanını neşretmeye muvaffak olan merhum Himmet Biray'ı bu vesileyle bir kez daha rahmetle yâd ediyoruz. Ruhları şâd olsun!

Mahtumkulu, Türkmen edebiyatının en önemli simalarından biridir. Buhara ve Hive medreselerinde tahsilini yapmıştır. Zamanına göre iyi bir eğitim almış olan Mahtumkulu'nun hayatında seyahat önemli bir yer tutmaktadır. O, Orta Asya'yı, Azerbaycan'ı, İran'ı, Afganistan'ı, Hindistan'ı gezmiş ve yerli kültürlerle tanış olmuştur. O, Türkmen edebiyatı klasiği Devletmehmet Azadî'nin oğludur. Eserlerinin odak noktasını folklor ve tasavvufi motifler oluşturmaktadır.

Türkmen folklorunu ve Türkmen tasavvuf inancını en iyi şekilde işleyen edebiyatçılardan biridir. O, bir noktada Anadolu mutasavvıflarından Yunus Emre'nin de tesirinde kalan pek çok dini-tasavvufi şiirler yazmıştır. Bu sebeple Anadolu'da Yunus Emre ne ise, Türkmenistan'da da Mahtumkulu o'dur.

Eserlerinde kullandığı bedî dil materyali Mahtumkulu’yu ve onun devamcılarını klâsik edebiyattan ayırıp halk ve tasavvuf edebiyatına bağlar ve şair bu edebiyatların konularını yeniden işleyerek çok kıymetli eserler yaratır.

Kuşkusuz Türkmen Türkçe’sinin gelişmesinde Mahtumkulu’nun önemli bir payı vardır. Vatan sevgisi ve kahramanlık konularını işlediği şiirleri kendinden sonra gelenlerin ilham kaynağı olmuştur. Bu yönüyle o, klasik Türkmen edebiyatının en büyük şairi sayılmaktadır.

Yukarıdaki açıklamalardan da anlaşılacağı gibi, Mahtumkulu Türkmen edebiyatında büyük bir ekol yaratmış, edebiyatın yönünü halka çevirmiş önemli bir şahsiyettir.

Bu vesile ile bendeniz de derim ki;

‘Anadolu’da analım Mahdumkulu’nu

Hepimiz candan sevelim onu

Okuyalım onun eşsiz Divanını

Kuralım Mahtumkulu Ekolünü.

Onun adına inşallah **‘Uluslararası Türkiye-Türkmenistan Mahtumkulu Akademisi’**ni kurabilir isek, burada hem *Türk-Tükmen kültürünü* daha da yaklaştırır, hem burada bilim dünyasının her alanında *Yüksek Lisans, Doktoralı* bilim insanı yetiştirir, hem de böylece gerçekten yıllardır özlediğimiz **‘Mahtumkulu Ekolünü’**nü oluşturmuş oluruz. Bu da Türk dünyası için **‘birleşim’**in kültür basamakları üzerinde yükselen başka bir tezahürü olacaktır.

Netice

Mahtumkulu Firâkî ile birlikte Türkmen şiir anlayışı, yeşerdiği şartlara has bir renk kazanmıştır. Türkiye Türkçesi’ne dil ve edebî yönden en yakın lehçelerden biri olan Türkmence, oldukça uzun bir süre önce gelişimini tamamlamış, önemli edebiyatçıları sayesinde 21. yüzyılda da hakkettiği yeri almıştır. Türkmenlerin ve Türkmen edebiyatının bugünlere gelmesi, kuşkusuz kolay olmamıştır. Bağımsızlığa kadar olan tarihî süreci bir kez daha hatırlayacak olursak, bunun ne kadar uzun ve zor bir süreç olduğunu daha iyi anlayabiliriz. Bağımsızlığa kadar olan dönemdeki olaylar, Türkmen edebiyatını şekil ve özellikle muhteva bakımından çok etkilemiştir. 1991’den sonraki edebî ürünlerde ele alınan konularda önemli değişiklikler gözlenebilir. Bu, eserler aynı zamanda başta Türkmenistan’da yaşayan Türkmenler olmak üzere, dünya üzerinde farklı coğrafyalarda varlığını sürdüren Türkmen toplumlarının dünyaya bakış açılarının ve fikrî ihtiyaçlarının da ne derece değiştiğini göstermektedir. Türkmen halklarının geçmişten günümüze fikrî, sosyo-politik ve manevî yönden bir panoramasının çizilmesi bakımından edebî ürünler büyük önem taşımaktadır. Bu, bize göre, edebiyatın ve edebî ürünlerin, bir milletin bağımsızlığa yürüdüğü yolda ne derece etkili olduğunun en önemli göstergesidir.

Iqtiboslar/Чочки/References/Kaynaklar

- 1-Aşyrow Annagurban. Magtymguly, Eserler Ýygyny. – Aşgabat, 2012.
- 2-Aşyrow Annagurban. Magtymgulyň Golýazmalarýň Derňewi. – Aşgabat, 2014.
- 3-Biray Himmet. Mahtumkulu Divanı. – Ankara, 1992.
- 4-Güzel Abdurrahman. “Yunus Emre ve Mahtumkulu’da Ortak Motifler”, Prof. Dr. Dursun Yıldırım Armağanı, Ankara 1998.
- 5-Güzel Abdurrahman. “Türk ve Türkmen Edebiyatında Ortak Dil ve Edebi Unsurlar”, Mustafa İsen’e Armağan, Ankara, 2007.
- 6- Yılmaz Emrah. Maxtumquli Firog’ining Fikr Dunyosi. – Samarqand, 2022.
- 7-Yılmaz Emrah. Sahip-Cemâli’ni Arayan Bir Veli, Türkmenlerin Fikir Deryası Mahtumkulu Firâkî. – Ankara, 2024.

MAHTUMKULU FIRÂKÎ VE OKUDUĞU MEDRESELER

Emrah YILMAZ

Dr. Öğr. Gör., Semerkant Devlet Üniversitesi

Türkoloji Araştırmaları Enstitüsü

E-mail: emraylmz@gmail.com

ORCID: 0000-0002-8062-116X

Özet: Türkmen düşüncesinin sınırlarını, düşünce ufkunu tayin etmek istediğinizde yolunuz mutlaka mütefekkir Mahtumkulu Firâkî'den geçecektir. Alan araştırmalarımız dolayısıyla gerek Türkmenistan'da, gerek Özbekistan'da şairin eğitim aldığı söz konusu kurumları gezme fırsatına, şahsî kütüphanelerdeki bazı kayıtlara ve arşiv belgelerine ulaşma şansına sahip olduk. Hatta Mahtumkulu şiirlerini sevgiliden gelen bir mektup edasıyla repertuvarında tutan Harezmi bahşılardan arasında bulunmak da bir bahtiyarlıktı.

Bu çalışmada şairin eğitim aldığı kurumlara ve bilhassa Andican Medresesi ile alakalı kayıtlara, birlik telkinleri ve bıraktığı edebî mirastan hareketle dil tarihi açısından önemine değinilmiştir. Onun şiirlerinde Türkmen felsefesinin dip köklerine, milletin kalbî sesine ve 18. yüzyılın sosyokültürel hayatına tanıklık etmek mümkündür.

Anahtar kelimeler: Mahtumkulu Firâkî, Andican Medresesi, Türkmen felsefesi.

MAKHTUMKULI FIRAGHI AND THE MADRASAHS HE STUDIED

Abstract: When you want to determine the boundaries and horizons of Turkmen thought, your path will definitely pass through the thinker Makhtumkuli Firaghi. Due to our field research, we had the opportunity to visit the institutions where the poet received education in both Turkmenistan and Uzbekistan, and to access some records and archive documents in personal libraries. In fact, it was a pleasure to be among the people from Khwarezm who kept Makhtumkuli poems in their repertoire like a letter from a lover.

In this study, the institutions where the poet received education and especially the records related to the Andijan Madrasah, their importance in terms of language history are touched upon, based on the unity suggestions and the literary legacy he left. It is possible to witness the deep roots of Turkmen philosophy, the heartfelt voice of the nation and the sociocultural life of the 18th century in his poems.

Key words: Makhtumkuli Firaghi, Andijan Madrasah, Turkmen philosophy.

МАХТУМКУЛИ ФРАГИ И МЕДРЕСЕ, В КОТОРЫХ ОН УЧИЛСЯ

Аннотация: Если вы хотите определить границы и горизонты туркменской мысли, ваш путь непременно пройдет через мыслителя Махтумкули Фраги. Благодаря полевым исследованиям мы имели возможность посетить учебные заведения, где поэт получал образование, как в Туркменистане, так и в Узбекистане, а также получить доступ к некоторым записям и архивным документам в личных библиотеках. На самом деле, нам было приятно находиться среди людей из Хорезма, которые хранят стихи Махтумкули в своем репертуаре, как письмо от возлюбленной.

В данном исследовании рассматриваются учреждения, в которых поэт получил образование, и особенно записи, связанные с медресе Андижана, их значение для истории языка, исходя из предложений о единстве и оставленного им литературного наследия. В его

стихах можно увидеть глубокие корни туркменской философии, проникновенный голос народа и социокультурную жизнь XVIII века.

Ключевые слова: Махтумкули Фраги, Андижанское медресе, туркменская философия.

Giriş

12 Eylül 2023 tarihinde BM Genel Kurulu’nun 78. oturumunda UNESCO tarafından 2024 yılının “doğumunun 300. yıl dönümünü” olarak ilan edilmesi ve yaklaşık 80 el yazmanın Dünya Kültür Mirası Listesi’ne alınması, bilim çevrelerinin dikkatini yeniden Türk dünyasının müşterek değeri Mahtumkulu Firâkî’ye (1724-1807) çekmiştir. Bu durum Türkmenistan kültür diplomasisinin ana mimarının Mahtumkulu olduğunu göstermesi bakımından da kayda değerdir. Aynı zamanda TÜRKSOY tarafından Türkmenistan’ın *Anev* şehrinin Türk Dünyasının Kültür Başkenti olarak ilan edilmesi bu yılı daha anlamlı kılmıştır.

Mahtumkulu araştırmalarına dikkat çeken ilk isim 1842’de yayımladığı makalesiyle (Specimens of The Popular Poetry of Persia, 389-391) Aleksandr Hodzko Boreyko olmuştur. Türkiye’de ise şairle ilgili ilk kayıtlar Şeyh Süleyman Buhârî’ye aittir. Müellif, 1882’de yayımladığı “Lügati Çağatay ve Türkî Osmanî” adlı eserinde muhtelif sayfalarda 18 kez Mahtumkulu’dan bahsetmektedir. Ardından 1913’te Ahmet Zeki Velidi Togan, 1918’de Mehmet Fuat Köprülü, 1921’de Hüseyin Kâzım Kadri gibi araştırmacılar konuyla ilgili temel bilgiler sunmuştur.

Resmi kayıtlara göre Mahtumkulu, ilk eğitimini babası Devletmehmet Âzâdî’den aldıktan sonra 1753 yılında Türkmenistan’ın Lebap vilayetinin Halaç ilçesi’ne bağlı Kızılayak Köyü’ndeki *İdris Baba Medresesi*’nde (Aliyew 1941: 11, Yazyimow, 1992: 4), 1754’te Buhara’daki *Kükeltaş (Ko’kaldosh) Medresesi*’nde, 1757’de Hive’de *Şirgazi Han (Sherg’ozixon) Medresesi*’nde (Ochilov, 2014: 6; Mustakow, 2014: 43) çeşitli dersler almıştır.

İdris Baba Medresesi, Lebap/Türkmenistan.

Mahtumkulu'nun Lebap'ta 1 yıl, Buhara'da 2 yıl, Hive'de 3 yıl eğitim aldığı kayıtlarda mevcuttur. Şair, Lebap'ta İdris Baba'dan ve öğrencisi Niyaz Salih'ten; Buhara'da Nuri Kazım'dan ve Mucrim Abid'den; Hive'de ise Begdurdı İşan ve Mahmut Pelvan'dan dersler almıştır.

Kükeltaş Medresesi/Buhara.

TÜBİTAK'ın desteğiyle 2021-2022 tarihleri arasında Özbekistan'da yaptığımız saha çalışmaları kapsamında Semerkant, Buhara, Hive ve Andican'daki medreseleri dolaşmış, müzeleri gezmiş, bölgeyi ziyaretimiz sırasında Karakalpakistan'ın Beruni (Bîrûnî) ilçesinde de bulunmuştuk. Salır Türkmenlerinin yoğun olarak yaşadığı bu bölgede önemli kaynak kişilerin şahsî kütüphanelerinden şaire dair vesikalar elde etmiştik. Bu kapsamda Beruni ilçesine bağlı Mahtumkulu Köyü'nde ikamet eden Yagşigeldi Seyitniyazov'dan şairin gezdiği yerleri gösteren bir haritaya ve arşiv bilgilerine ulaşmıştık. Benzer şekilde Ürgenç'te ikamet eden Harezmlî şair ve yazar Qurbon Muhammadrizo'dan da şaire dair bilgiler edinmiş ve Mahtumkulu'nun dolaştığı muhtemel yerleri gösteren bizzat kendisinin çizdiği bir haritaya ulaşmıştık.

Bu çerçevede hem Türkmenistan kaynaklarında hem Türkiye'de konuya ilişkin yapılmış çalışmalarda şimdiye kadar ifade edilmeyen, dikkatlerden uzak kalmış yeni bir bilgiye de tarafımızdan ulaşılmıştır. Bu yeni bilgi aşağıda kaynağı gösterildiği üzere; Mahtumkulu'nun Fergana'daki **Andican (Andijon) Medresesi**'nde de eğitim aldığına dairdir.

1976 yılında 14 cilt hâlinde yayımlanan Özbekistan Sovyet Ansiklopedisi (Ўзбек Совет Энциклопедияси/O'zbek Sovet Entsiklopediyasi)'nin 7. cildinde şairin okuduğu eğitim kurumları arasında **Andican Medresesi** de belirtilmiştir. 14 ciltlik ansiklopedinin giriş kısmında ilk dokuz cildinden sorumlu editör İbrohim Mo'minov, diğer ciltlerin editörü ise Komiljon Zufarov olarak belirtilmiştir.

Махтумқули.

Давлат сифат белгиси берилади. Биринчи категорияга ўзининг техник-иқтисодий кўрсаткичларига кўра, мавжуд стандарт ва техника шартларига мос келувчи маҳсулотлар, иккинчи категорияга бу талабларга жавоб бермайдиган, маънавий эскирган ёки қайта ишланмайдиган маҳсулотлар киради. Саноат маҳсулоти сифатини аттестация қилувчи ягона система тайёрланаётган маҳсулотнинг ишлаб чиқариш ҳажмининг сифат категорияларига мослаб планлаштиришнинг, унинг даражасини оширишнинг, шунингдек кўпроқ олий даражали маҳсулот ишлаб чиқаришнинг асоси ҳисобланади.

МАХТУМҚУЛИ (тахаллуси Фирогий, 1733—1793) — туркман шоири ва мутафаккири. Шоир *Озодий* Давлатмамеднинг ўғли. У аввал овул мактабида, сўнг **Хива**, **Бухоро** ва **Андижон** мадрасаларида ўқиган. М. бир қанча фаиларни ўзлаштириш б-н бирга, заргарлик ҳунарини ҳам ўрганган. Озарбайжон, Эрон, Афғонистон, Ҳиндистонга саёҳат қилган. Урта Осиё, Озарбайжон, Эрон фольклорини ва адабиётини чуқур ўрганган. Низомий Ганжавий, Алишер Навоий, Фирдавсийлар ижодидан баҳраманд бўлган. У бир қанча лирик шеърлар, лиро-эпик дostonлар ва ғазаллар яратган. Бизгача унинг лирик, фалсафий ва насихат характерига эга бўлган 20 минг мисрага яқин шеърлари етиб келган. Уларда халқнинг ҳаёти ва урф-одати, шунингдек ўша даврга хос муҳим ижтимоий-сиёсий воқеалар акс этган («Бўлмас», «Келгай», «Ёмғир ёғдир, султоним», «Билан», «Найлайн», «Етмас», «Бўлар», «Кечди замона», «Билинмас» ва б.).

Кайнак: *Bu belgeye ve bilgiye tarafımızca ulaşılmış, dikkat çekmek için şairin okuduğu şehirler (Hive, Buhara, Andican) sarı renkle gösterilmiştir.*

Сўз konusu ansiklopedideki bilgilerin büyük bir kısmına daha sonra 12 cilt (ilkinin yayımlanma tarihi 2000, diğer 11 cilt 2005) hâlinde yayımlanan Özbekistan Millî Ansiklopedisi (O‘zbekiston Milliy Entsiklopediyasi)’nin “M” maddesinde (2005: 372-373) de yer verilmiştir. Ancak yeni ansiklopedide Andican Medresesi’nden hiç bahsedilmemiştir. Dolayısıyla şairin Andican Medresesi’nde eğitim aldığı bilgisi bir detay olarak sadece 1976 yılındaki çalışmada kalmıştır.

Bu detaya ulaşıldıktan sonra hemen bölgeye gidilmiş, konuyla ilgili olarak tarihçilerin ve tur rehberlerinin görüşleri alınmış, *Andican Vilayeti Ülkeşinaslık Müzesi* (Andijon Viloyati O‘lkashunoslik Muzeyi)’nden ve müze görevlilerinden alınan bilgiler doğrultusunda, Andican Medresesi’nin günümüzde *Cuma Medresesi* şeklinde adlandırıldığı ve şairin bu kurumda da bir süre bulunduğu teyit edilmiştir. Ancak Mahtumkulu’nun bahsi geçen Andican/Cuma

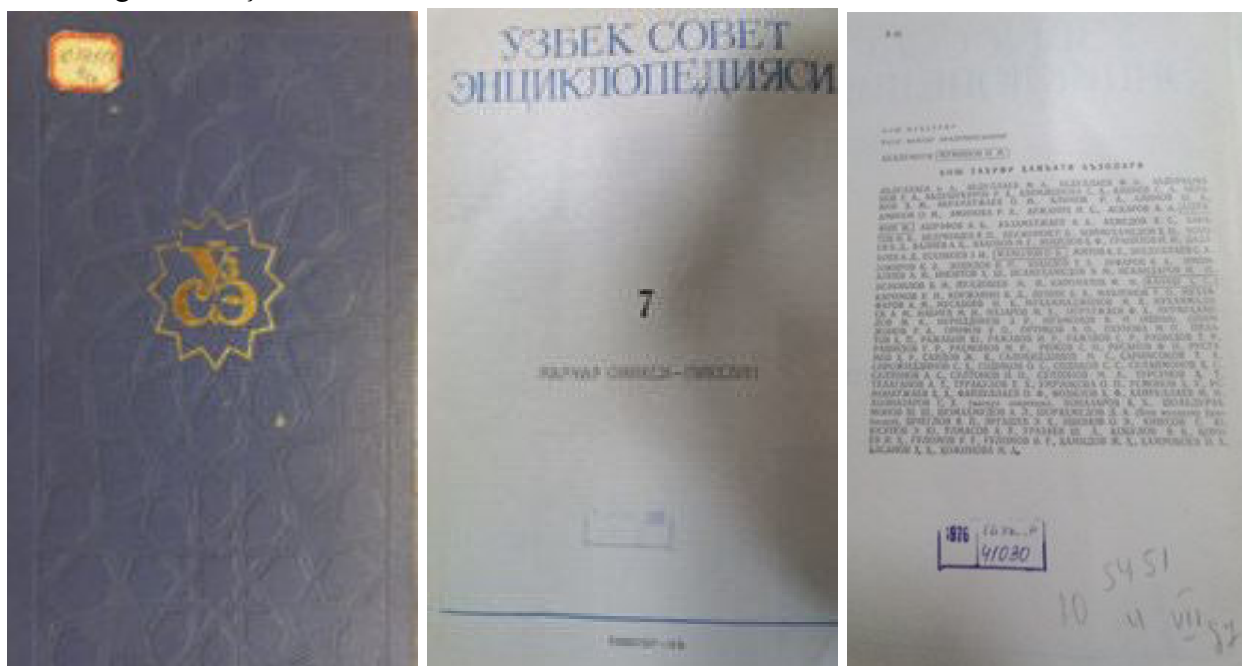
Medresesi’nde hangi yillarda bulundugunu ve burada ne kadar kaldigini belirlen kayıtlar mevcut degildir.

Andican Medresesi/Fergana.

Elde edinilen bilgilere göre *Andican/Cuma Medresesi*, 15. yuzyılın ikinci yarısında (tahminen 1463’te) Fergana hukumdari Omerşah Mirza tarafından Andican başkent ilan edilince ilk inşa edilen yapılardan biri olmuştur. Aradan geçen zamanda taht kavgaları ve doğal afetlerden dolayı hasar gören medrese toplamda 7 kez restore edilmiştir.

Bahsi geçen 7. cildin kapak fotoğrafı ve madde yazarları (baş muharrir: I. M. Mo‘minov) resimde gösterilmiştir:

Mahtumkulu'nun *Andican/Cuma Medresesi* 'nde okuduğunu destekleyen bir başka delil de Ahmet Zeki Velidi Togan'a aittir. Nitekim Togan, 1913'te Fergana'da bulduğu nüsha ile o güne kadar malum olmayan 56 manzumenin de mevcut olduğu ve 243 şiiri ihtiva eden en kapsamlı nüshayı ele geçirdiğini, nüshanın fihrist kısmını Şura Dergisi'nin 12-17. sayılarında neşrettiğini belirtmiştir (Togan, 1913: 16-17). Bu durum, yeni nüshanın Fergana Vadisi'nde yani Andican muhitinde bulunmasının tesadüfi olmadığını göstermesi bakımından son derece mühimdir. Kaldı ki; 1913 tarihi de bir dönem şairin vefatının 100. yılı (ö. 1893) olarak kabul gördüğü için özel bir anlam taşımaktadır. Türkmen edebiyat tarihçisi Hocalı Molla'dan aldığı bilgilerle şairin yazmaları üzerinde bilimsel araştırmalar yapan A.N. Samoyloviç'in de çalışmalarını 1913'te yoğunlaştırdığı görülmektedir.

Mahsus bir anlam ifade eden bu tarihte, şairin anısına muhtelif etkinlikler düzenlenmiş ve İran'da bulunan mezarı başında hayır yemeği verildiği (Mustakow, 2014: 39) belirtilmiştir.

Öte yandan Mahtumkulu Firâkî'nin eğitim aldığı kurumlar hususunda Türkiye'deki kaynaklarda da dikkat çeken bilgiler mevcuttur. Mehmet Fuat Köprülü; Mahtumkulu'nun, Suriye Türkmenlerinden Nuri Kâzım adlı dostuyla *Ahmet Yesevî Medresesi* 'nde (Köprülü, 2007: 178), Nihat Sami Banarlı ise Harzem'de *Şir Ali Han Medresesi* 'nde (Banarlı, 1983: 744) bir süre tahsil gördüğünü belirtmiştir. Şairin Türkistan'da *Hoca Ahmet Yesevî Medresesi* 'nin âlimleriyle bir araya geldiği (Özbay, 2019: 202) ve onların davetiyle bir müddet Kükeltaş'ta kaldığı (Biray, 2014: 34) anlaşılmaktadır.

Bununla birlikte Banarlı'nın dikkat çektiği bölgede sadece *Şirgazi Han Medresesi* bulunmaktadır, Şir Ali Han ise 1863-1879 yılları arasında tahta oturmuş bir Afgan Emiri'dir. Mahtumkulu'nun Afganistan'da okuduğuna dair herhangi bir kayıt olmadığı ve yukarıdaki tarihlerin şairin vefatından sonraki bir döneme tekabül ettiği dikkate alındığında, muhtemelen isim benzerliğinden “Şir Ali Han” denilerek *Şirgazi Han* kastedilmiş olmalıdır. Sadece Banarlı'da karşılaştığımız bu bilgide tarihsel bir hata olabilir. Şayet bu bilgi doğru ise söz konusu medresede okuduğunun başka delillerle de teyit edilmesi elzemdir.

Kendisi de Hive'deki medreselerde yetişen ve dönemin önemli şair ve âlimi olan babası *Devletmehmet Âzâdî*'nin eserlerinden etkilenen Mahtumkulu, henüz 9 yaşındayken şiirler yazmaya başlamıştır (Baynazarov, 2006: 59). Şair, ilk eğitimi babasından aldığını “Gulagyn Tutmaz” adlı şiirinde şöyle dile getirir (Aşırov, 2013: 79):

Doga kılsam, jebri-jepam ekserdir, (Dua etsem, cevri cefam ekserdir),

Ylm öwreden ussat – kyblam pederdir. (İlim öğretene üstat – kiblem pederdir).

Anlaşılabacağı üzere şair, ilk eğitimini üstadı olarak gördüğü babasından almış, bir müddet sonra bu eğitimle yetinmeyip *Niyaz Salih* (Yazyzow, 1992: 3) adında bir hocadan da dersler almıştır. Dolayısıyla Niyaz Salih, Mahtumkulu'nun babasından sonraki ilk hocası olmuştur (Köseşew, 1959: 11). Bunun yanı sıra *İdris Baba* ve onun şakirdi *Niyazguli*'dan dersler almıştır. Devrinin mühim bir âlimi olduğundan Buhara'da bulunun *Çar Minar (Chor Minor) Medresesi*, onun adıyla yani *Niyazguli Medresesi* olarak anılmaktadır.

Çar Minar Medresesi/Buhara.

Firâkî, Şirgazi Han Medresesi’nde hocası Hazreti Pälvan’dan (Mahmıt Pälvan, Pälvangulı Rovnak, Pälvan Baba, Pälvan Pir) dersler aldığı (Yag’mur, 2016: 95), hatta onun en gözde öğrencisi olduğu, hocasının olmadığı zamanlarda medresede Mahtumkulu’nun öğrencilere ders verdiği (Aliyew, 1941: 17-18) yönünde bilgiler mevcuttur. Ayrıca babası *Devletmehmet Âzâdî*’nin de Hive’deki medreselerin birinde hem eğitim aldığı (Yag’mur, 2016: 94) hem de bir süre müderrislik yaptığı (Pirriyev, 2018: 6) belirtilmiştir.

Şirgazi Han Medresesi/Hive.

Mahtumkulu’nun en uzun süre tahsil gördüğü medresenin 3 yıl (Aşyrow, 2014: 222) süreyle Hive’de bulunan 1718 yılında inşa edilmiş olan Şirgazi Han Medresesi olduğuna değinmiştik. Mahtumkulu bu bilgiyi “Şirgazi” (Aşyrow, 2013: 66) adlı şiirinde şu mısralarla dile getirir:

*Mekan eýläp, üç ýyl iýdim duzuňy,
Gider boldum, hoş gal, gözel Şirgazy.*

*Mekân eyleyip, üç yıl yedim tuzunu,
Gider oldum, hoş kal güzel Şirgazi.*

Şair, Şirgazi Han Medresesi’nden 1760’ta babasının vefat haberini alınca ayrılmak durumunda kalmıştır. Özbek tarihçilerin vaktiyle “âlimler evi” anlamına gelen *maskani fozilon* ifadesiyle de nitelendirdiği bu güzide medresede şair, henüz ikinci yılındayken arkadaşlarına ders verecek kadar büyük bir başarı göstererek hocalarının ve içinde bulunduğu edebî muhitin dikkatlerini üzerine çeker. Yukarıda bahsi geçen şiirde burada aldığı tahsilin önemini “*Hakk’tan bize buyruk, bağlıdır belim; sende tâlim aldım, açıldı dilim*” (Yılmaz, 2022: 14) şeklinde beyan eder. Hatta bu medresede Türkmen öğrenciler çok olduğundan onlar için ayrı bir bölüm (Orazpolat, 2014: 27) tahsis edildiği belirtilmiştir.

Günümüzde müze olarak kullanılan Şirgazi Han Medresesi’nde Mahtumkulu için özel bir koleksiyon oluşturulmuştur. Müzenin tanıtım kataloglarında ve içeride yer alan “Madrassa Tarixi” adlı bilgilendirme panosunda sunulan bilgilerden öğrenildiği kadarıyla bu medrese 1718-1720 yılları arasında adını taşıdığı Şirgazi Han tarafından inşa ettirilmiştir. Harezm Bölgesi’nde bulunan bu medresede genel olarak cumartesi, pazar, pazartesi ve salı günleri resmî eğitim günleri olarak kabul edilmiştir. Haftada iki gün (çarşamba, perşembe) kütüphane araştırmalarına ve cuma günü de dinlenmeye ayrılmıştır. Yılda yedi ay devam eden eğitim faaliyetleri 21 Eylül-21 Mart tarihleri arasında gerçekleşmiştir. Kalan aylarda öğrenciler kendi işleriyle meşgul olmuşlardır. Medresede *ilahiyat* dışında *mantık, felsefe, kimya, coğrafya, doğa bilimi, gök bilimi gibi pozitif bilimlerle birlikte musikişinaslık, nakkaşlık, hattatlık* gibi sanat dallarında da eğitim verilmiştir.

Mahtumkulu, “Hudaý Dälmi?” adlı şiirinde kendisinden eğitim aldığı piri Begdurdı İşan’dan şöyle bahseder:

*“Tamugda sen, tâ güzerden ötünçä.
Pirimiz Begdurdy işan degilmi”*

*Tamudasın tâ güzergâhtan geçince.
Pirimiz Begdurdy İşan değil mi?.*

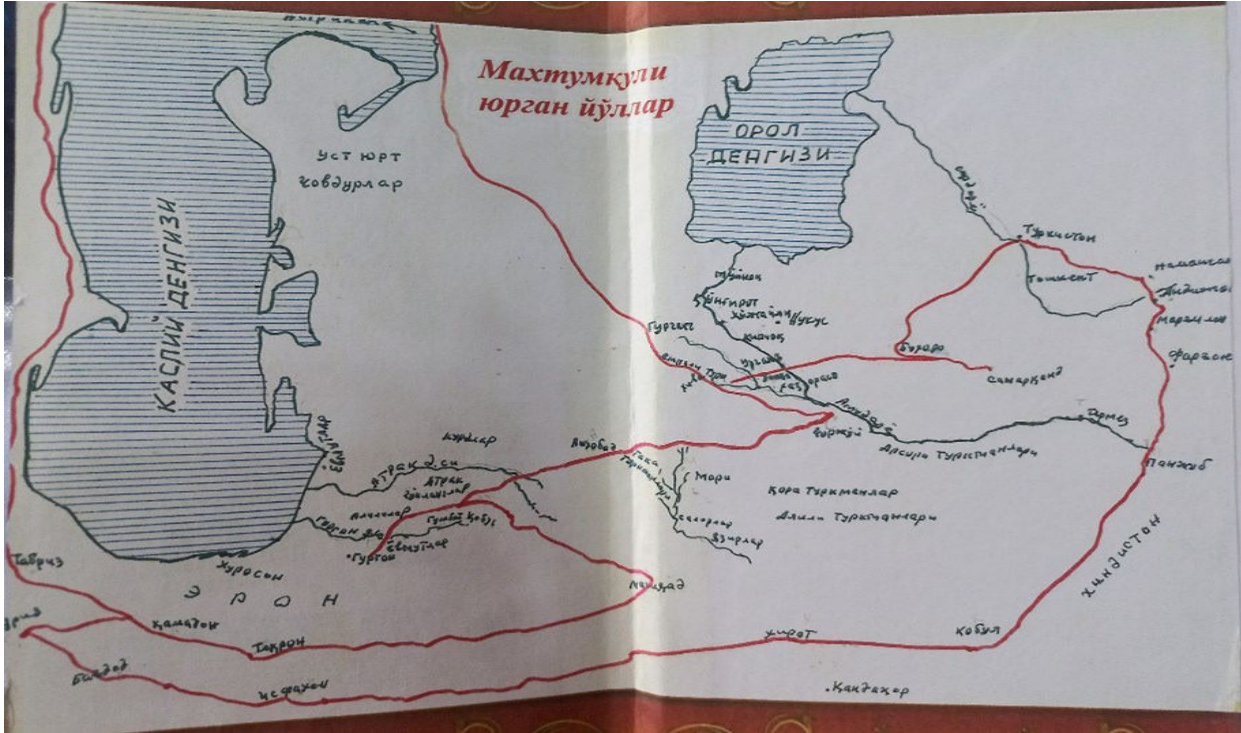
Begdurdı İşan, şairin Şirgazi Han Medresesi’nden hocasıdır. Mahtumkulu, Buhara’daki Kükeltaş Medresesi’nde ise *Mucrim Abid* (Mujrim Obid) (Kurambayev, 2014: 16) adlı bir şairle dostluk kurar ve onu hocası olarak görür. Aşırov, şairin Kükeltaş Medresesi’nde okuduğunu da “*Bir gije ýatyrdym säher wagtynda, Bahaweddin atly diwana geldi*” (Aşyrow, 2012: 497) (Bir gece yatıyordum seher vaktinde, Bahaeddin adlı divane geldi) ifadesiyle tanıklar. Bilindiği gibi Naşibendiyye tarikatının kurucusu Muhammet Bahâeddin Nakşibendî (Hâce Muhammed b. Muhammed el-Buhârî) Buhara’da metfundur.

Bununla birlikte Buhara’daki Sadreddin Ayni Müzesi, Hive’deki Allameler ve Edebiyat Müzesi, Ürgenç’teki Özbek-Türkmen Dostluk Evi de şair hakkında önemli bilgiler barındırmaktadır. Özetle henüz tenkitli metinlerin bir bütün olarak ortaya konmadığı ve karşılaştırmalı çalışmalara gidilmediği düşünüldüğünde; Mahtumkulu hakkında yeni şeyler söylenecekse kuvvetle muhtemel bu bilgilere Özbekistan, İran (Türkmensahra), Macaristan ve İngiltere kütüphanelerinden ulaşılabileceği söylenebilir.

Şiirleri dikkatle tahlil edildiğinde Mahtumkulu’nun öğrencilik yıllarında ve daha sonrasında Orta Asya, Küçük Asya ve bazı Yakın Doğu ülkelerinde (Kenjabek, 2020: 8) seyahat ettiği muhtemel yerlere dair bilgilere ulaşılabilir. Özellikle Türkmenistan, Özbekistan, Tacikistan, Afganistan ve İran’ı içine alan Horasan bölgesinde (Yazyzow, 1992: 4) iyiden iyiye gezdiği şiirlerinden açıkça anlaşılmaktadır. Mahtumkulu, Buhara’da tanıştığı Kükeltaş Medresesi’nde ders veren Nuri Kâzım İbni Bahir ile dostluk kurar, birlikte kuzeyde Mangışlak’tan başlayıp Astrahan, Stavropol (Yag’mur, 2016: 98) hattından Kafkasya’ya oradan Azerbaycan, Türkiye (Temirova, 2017: 234), Suriye, Irak, İran, Pakistan üzerinden Hindistan’a (Ochilov, 2007: 5) ve belki Çin’in

batısındaki bazı şehirlere (Rustamov, 2017), dönüş güzergâhında olan Afganistan’dan (Hamrayev, 2020: 409) Özbekistan’a, burada Semerkant (Yusupova, 2020: 638), Margilan, Andican (Orazpolat, 2014: 27) ve Taşkent’e (Kenjabek, 2020: 8) gitmiş, Amuderya hattı boyunca dolaştıktan sonra Kazakistan’ın Türkistan Şehri’ne, Etrek Nehri’nden geçip doğduğu topraklara Dehistan’a (Temirova, 2017: 234) varmıştır.

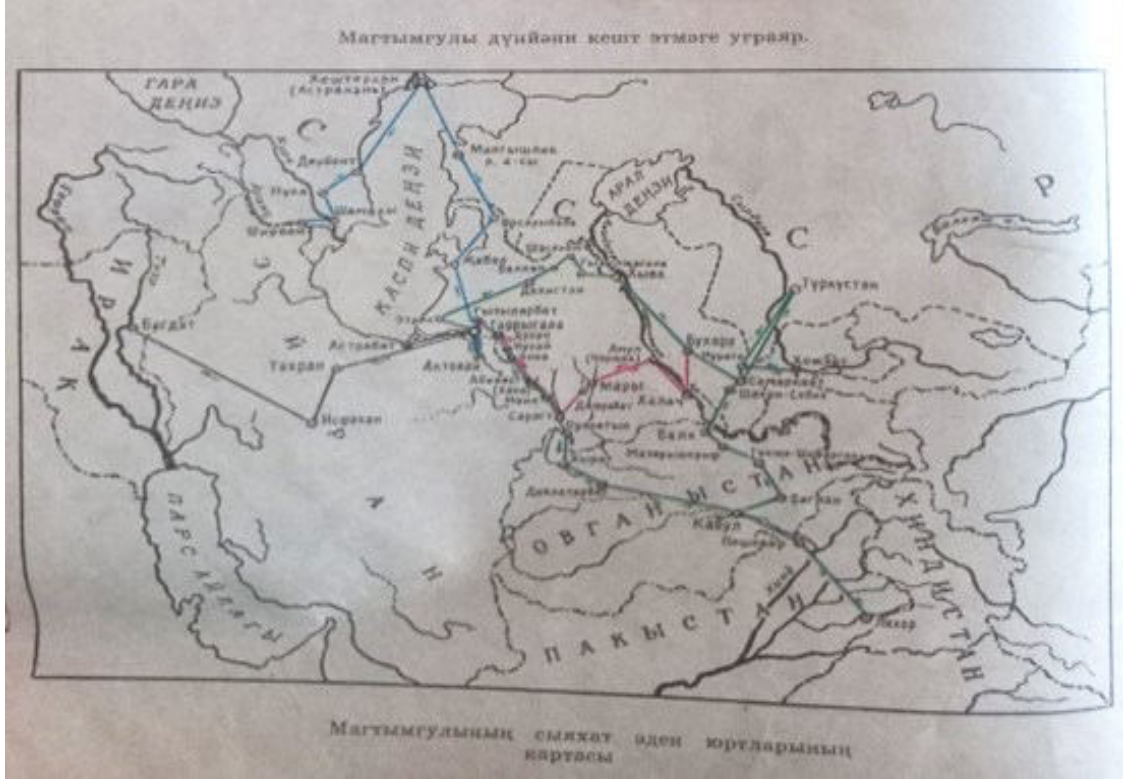
Harezmi meşhur şair ve yazarlardan biri olan Qurbon Muhammadrizo’yu evinde ziyaretimiz sırasında, bizzat kendisinin çizdiği şairin dolaşmış olabileceği muhtemel yerleri gösteren aşağıdaki haritayı bizimle paylaşma nezaketinde bulunmuştur.

Kaynak: Qurbon Muhammadrizo.

Haritaya göre şair Hazar’ın doğusunda Ürgenç üzerinden, batısında Tebriz üzerinden kuzeye; Gürgen’den Aşkabat, Marı, Çärcev, Farap hattını kullanarak Hive’ye; Semerkant, Buhara, Türkistan güzergâhından kuzeydoğu sınırlarına ulaşmış, akabinde Namangan, Andican, Margilan, Fergana’dan güneye inerek Hindistan’ın Pencap Eyaletinden Afganistan’ın Kâbil şehrine ve oradan Herat’a geçmiştir. Bunun yanı sıra İran’da İsfahan, Tahran, Hemedan; Irak’ta Bağdat ve Erbil şehirlerinde bulunmuştur.

Oraz Yazımov da Mahtumkulu’nun gezdiği muhtemel yerleri ayrıntısıyla tespit etmeye çalışmış ve aşağıdaki haritayı çizmiştir.

Kaynak: Bu haritaya Bîrûnî İlçesine bağlı Mahtumkulu Köyü'nde ikamet eden emekli tarih hocası Yağışigeldi Seyitniyazov'dan tarafımcı ulaşılmıştır.

Oraz Yazımov'un çizdiği haritaya göre Mahtumkulu, Aktokay'dan başlayarak kuzeyde Garrıgala, Cebel, Ärsarıbaba, Mangışlak, Astrahan, Derbent, Nuha, Şamahı ve Şirvan güzergâhını; güney ve güneydoğuda Änev, Abivert, Mäne, Saragt, Pulhatın, Herat, Dövletyarbeg, Kâbil, Peşevâr, Lahor, Baglan, Gökce-Şibargan, Mezarışerif, Belh, Şähri-Sebz, Hokant, Türkistan, Nurata, Semerkant, Buhara, Hive, Gızılcağala, Şasenem, Balkan, Dehistan, Etrek güzergâhını kullanmıştır. Eğitim için gittiği Buhara'ya Gızılzarbat, Garrıgala, Durun, Nusay, Änev, Abivert, Mäne, Saragt, Daşrabat, Marı, Amul (Çärcev), Halaç hattı üzerinden varmıştır.

Mahtumkulu Firâkî, Müşterek Orta Asya Türkçesiyle veya literatürde kabul edildiği şekliyle Çağatayca olarak eserlerin verildiği bir dönemde geleneğin dışına çıkarak şiirlerini halkın diliyle yazması ve Türkmen halk edebiyatı ürünlerini kendi repertuarında ustalıkla işlemesi bakımından çağdaşlarından ayrılır. Bu sanat anlayışı, onu dil ve edebiyat tarihi açısından farklı bir noktada konumlandırmıştır.

Başka bir ifadeyle edebî geleneğe Klasik Şark Edebiyatı usullerinin hâkim olduğu bir dönemde Bayram Han, Vepayı ve babası Molla Devletmehmet Âzâdî gibi şairlerin de bu anlayışı sürdürmesine mukabil Mahtumkulu, şiirlerini sade bir dille kaleme almıştır. Dolayısıyla bu durum, onu edebî Türkmen dilinin başlatıcısı, millî edebiyatın ilk temsilcisi noktasına taşımıştır. Bununla birlikte yazılı Türkmen edebiyatının ilk ürünlerinin daha erken bir dönemde Çağatayca olarak kaleme alındığını da belirtmek gerekir.

Onun şiirleri tahlil edildiğinde sanattan çok, dîvânın didaktik yönünün ağır bastığı söylenebilir. Dolayısıyla Firaki'nin şiirlerinde söz, biçimden önce gelir. Muhteva açısından ele alınacak olursa âşıkane ve hakîmane üslupta yazılan Mahtumkulu eserlerinde; dağınık hâlde yaşayan Türkmen boylarının birleşmesi gerektiği düşüncesi, bağımsız devlet kurma ülküsü, vatan

ve insan sevgisi, siyasi ve sosyal eleştiriler, felsefî görüşler, ahlakî hassasiyetler, tasavvufî izler ve nasihatler dile getirilmiştir.

Sonuç

Çalışmada; Mahtumkulu Firâkî'nin eğitim gördüğü İdrisbaba (1753), Kükeltaş (1754) ve Şirgazi Han (1757) Medreselerine, tarihi henüz bilinmemekle beraber Andican/Cuma Medresesi'nin de eklenmesi gerektiğine dikkat çekilmiştir. Bunun yanı sıra Mehmet Fuat Köprülü, şairin bir süre *Hoca Ahmet Yesevî Medresesi*'nde bulunduğuna; Nihat Sami Banarlı ise *Şir Ali Han Medresesi*'nde eğitim aldığına işaret etmiştir.

Yukarıda belirtilen ilk üç medresede okuduğu yıllar belgelerden takip edildiğine göre şair Andican'da muhtemelen Şirgazi Han Medresesi'nden sonraki bir tarihte bulunmuş olmalıdır. Nitekim şairin, 1760'ta babasının vefat haberini alması dolayısıyla Şirgazi Han Medresesi'nden ayrılmak durumunda kaldığı anlaşılmaktadır. Mahtumkulu'nun *Ahmet Yesevi Medresesi*'nde bir süre bulunduğunu ifade eden Mehmet Fuat Köprülü ile *Şir Ali Han Medresesi*'nde eğitim gördüğünü kayıt altına alan Nihat Sami Banarlı'nın görüşleri de ikincil kaynaklarla teyit edilmeye muhtaçtır.

Türkmen mütefekkirinin kelime kadrosu dikkatle tahlil edildiğinde özellikle Harezmi bölgesinde kullanılan dilin ve genel anlamıyla Çağatayca'nın ne denli etkili olduğu göze çarpar. Başka bir ifadeyle Mahtumkulu'nun üstat olarak gördüğü Türkçenin kapısı Alişir Nevâî'nin ve doğu klasiklerinden bölge için kurucu pek çok otorite ismin eserlerini ilgiyle takip etmesi, sanatının hem muhtevasında hem üslubunda son derece belirleyici olmuştur. Bu durum Türkmen Türkçesinin döşenen ilk köşe taşlarının nasıl teşekkül ettiğini de göstermesi bakımından mühimdir.

Iqtiboslar/Чиски/References/Kaynaklar

- 1-Aliýew Ruhy, Ahundow Gürgen. Magtymguly, Saýlanan Eserler. – Aşgabat, 1941.
- 2-Aşyrow Annagurban. Magtymguly, Eserler Ýgyndysy. – Aşgabat, 2012.
- 3-Aşyrow Annagurban. Magtymguly, Eserler Ýgyndysy. – Aşgabat, 2013.
- 4-Aşyrow Annagurban. Magtymgulyň Golýazmalaryň Derňewi. – Aşgabat, 2014.
- 5-Aşırov Tahir. “Mahtumkulu Divanı ve Yedi Asırlık Türkçe Bir Manzume, Şerh ve Tenkit Eden: Şeyh Muhsin Fânî, İstanbul 1340, Zeki Velidi Togan”, (çev.: Tahir Aşırov), Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 22 (2), 2013.
- 6-Banarlı Nihat Sami. Resimli Türk Edebiyatı Tarihi. – İstanbul, 1983.
- 7-Baynazarov Fayzulla. Jahon Adabiyoti. – Toshkent, 2006.
- 8-Biray Himmet. “Mahtumkulu, Yetiştirdiği Çevre, Hayatı, Edebî Kişiliği, Divanı”, Mahtumkulu Anı Kitabı, (haz.: Güzel, A., Duymaz, A., Sarıyev, B., Biray, N., Duran, H., Kutlu, H., Yılmaz, E.) – Ankara, 2014.
- 9- Hamrayev Madrim, Sariyev Sharifjon. Adabiyot Fanidan Ma'lumotnoma. – Toshkent, 2020.
- 10-Kenjabek Mirzo. O'shiklar Haq Ishkida. – Toshkent, 2020.
- 11-Komision. “Mahtumquli”, O'zbek Sovet Ensiklopediyasi (Özbekistan SSCB: O'zbek Sovet Ensiklopediyasi). – Toshkent, 1976.
- 12-Komision. “Mahtumkulu”, Yeni Türk İslam Ansiklopedisi. – İstanbul, 1995.
- 13-Komision. O'zbek Milliy Ensiklopediyasi. – Toshkent, 2005.
- 14-Köprülü Mehmet Fuat. Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar. – Ankara, 2007.
- 15-Köseýew Mäti. Magtymguly Pyragy (Beýik Şahyryň 225 Ýyllygyna Bagyşlanan Makalalar Ýgyndysy). – Aşgabat, 1959.

- 16-Kurambaýew Karimboy, Mämmedow Ahmet. Köňül Gözgüsi. – Aşgabat, 2014.
- 17-Mustakow Romanguly. Magtymguly we Gündogar Edebiýaty. – Aşgabat, 2014.
- 18-Ochilov Ergash. Sharq Mumtoz She’riyati Durdonalari-Maxtumquli Dunyo O‘tib Boradir. – Toshkent, 2007.
- 19-Orazpolat Ekäýew-Baharly. Magtymguly Pyragynyň Kämil Diwany. – İran, 2014.
- 20-Özbay Ekrem. Türkistan’da Parlayan Bir Yıldız: Türkmenistan. – İstanbul, 2019.
- 21-Pirriyev M. Maxtumquli Pand-Nasihati Chamani. – Toshkent, 2018.
- 22-Rustamov Jabbor. “Payg‘ambar Dastidir Dasti Otamning”, O‘zbekiston Tarixi. – Toshkent, 2017.
- 23-Temirova M. Adabiyat (Orta Bilim Bilim Berüüçü Mekemelerinin 10-Klassı Üçün Okuu Kitebi). – Toshkent, 2017.
- 24-Yag‘mur Oraz. Maxtumqulinoma. – Toshkent, 2016.
- 25-Ýazymow Oraz. Magtymgulynyň Ömri we Döredijiligi. – Aşgabat, 1992.
- 26-Yılmaz Emrah. Maxtumquli Firog‘iyniň Fikir Dunyosi. – Samarqand, 2022.
- 27-Yusupova Dilnavoz. Adabiyot Universal Qo‘llanma. – Toshkent, 2020.

TÜRKMEN ŞAİRLERİNİN ŞİİRLERİNDE MAHTUMKULU’NUN EDEBÎ MEKTEBİ

Tazegül TAÇMAMMEDOVA

Dr., Türkmenistan İlimler Akademisi

Mahtumkulu Dil, Edebiyat ve

Milli El Yazmaları Enstitüsü

E-mail: tazagul1963@mail.ru

Özet: Bu çalışmada Mahtumkulu’nun sanat anlayışının bir ekol hâline geldiği fikri üzerinde durulmuştur. Tarih sayfalarına altın renk katan şanlı geçmişimizde ilim ve eğitime, edebiyata, medeniyete ve sanata büyük saygı gösterilmiştir. Bilginin ve becerinin, yeteneğin, ilimin ve eğitimin önemi tarihi, edebi mirasımıza çok iyi yansımıştır. Kaim ve daim olan edebî kaynaklarımızda konuyla ilgili örnek çalışmalar ve değerli bilgiler vardır. Bu kaynaklarda ilmin toplumsal önemi ve alimlere verilen değer anlatılmaktadır.

18. yüzyılın büyük bilge şairi, Türkmen edebiyatının banisi Mahtumkulu Firaki’nin “*İlim öğretken üstat kiblem pederdir*” diye saygı gösterdiği babası Devletmammeth Azadi’nin “*Vaaz-ı Azad*” eseri de yukarıda belirtilen fikri destekler niteliktedir. Çalışmada her iki edebî şahsiyetin fikirlerinin izi sürülmüştür.

Anahtar kelimeler: Mahtumkulu Firâkî, Türkmen edebiyatı, edebî mektep.

IN THE POEMS OF TURKMEN POETS MAKHTUMKULI'S LITERARY SCHOOL

Abstract: This study focuses on the idea that Makhtumkuli's understanding of art has become a school. In our glorious past, which added a golden color to the pages of history, great respect was shown to science and education, literature, civilization and art. The history of the importance of knowledge and skills, talent, science and education is well reflected in our literary heritage. There are sample studies and valuable information on the subject in our thick and permanent literary sources. In these sources, the social importance of science and the value given to scholars are explained.

The work "Vaaz-ı Azad" by Devletmammeth Azadi, the father of Makhtumkuli Firaghi, the great wise poet of the 18th century and the founder of Turkmen literature, whom he respected as "The master who teaches knowledge is the qibla father", also supports the above-mentioned idea. In the study, the ideas of both literary figures were traced.

Key words: Makhtumkuli Firaghi, Turkmen literature, literary school.

ЛИТЕРАТУРНАЯ ШКОЛА МАХТУМКУЛИ В СТИХАХ ТУРКМЕНСКИХ ПОЭТОВ

Аннотация: Данное исследование посвящено идее о том, что понимание искусства Махтумкули стало школой. В нашем славном прошлом, которое добавило золотой цвет на страницы истории, с большим уважением относились к науке и образованию, литературе, цивилизации и искусству. История важности знаний и умений, таланта, науки и образования хорошо отражена в нашем литературном наследии. В наших объёмных и постоянных литературных источниках есть образцы исследований и ценные сведения на эту тему. В этих источниках объясняется социальная значимость науки и ценность ученых.

Вышеупомянутую мысль подтверждает и труд «Вааз-и Азад» Девлетмаммета Азади, отца Махтумкули Фраги, великого мудрого поэта XVIII века и основоположника

туркменской литературы, которого он уважал: «Господин, обучающий знаниям, - отец киблы». В исследовании прослеживаются идеи обоих литературных деятелей.

Ключевые слова: Махтумкули Фраги, туркменская литература, литературная школа.

Giriş

20. asrın başında devam edegelen örf ve adetlere dayanılarak yeni dönemin kendi dili, kendi sesi, kendi sözü, kendi edebiyatı gelişmiştir. Bağımsızlık döneminin edebiyatı büyük güvenilir, helal yolda giden halkın edebiyatı olarak ortaya çıkmaktadır. Çünkü o, “İstikrarlı Devletin Müreffeh Dönemi”nin edebiyatıdır. Bu edebiyat, yüksek kalitesinden dolayı kendisinde kaynakları barındırmaktadır. Bunlar arasında büyük Mahtumkulu Fıraki’nin şiirleri, “Dede Korkut”, “Köroğlu” gibi eskilere dayanan değerli eserler olarak sıralayabiliriz. Daha doğrusu, bunlar ferasetli cümlelerin sırlarıdır. Dolayısıyla, özlü söz halkın ruhi hazinesidir. O büyük kişiler, halkın ruhi hayatını insani değerlerle oluşturmuştur. Demek ki onlar, ülkenin milli zenginlikleridir ve İstikrarlı Türkmen devletinin ruhi mektepleridir.

Türkmen halkının tarihinin eski çağlara dayandığı gibi onun edebiyatı, sanatı da çok eski ve değerlidir. Bunu eski çağlara ait Avesta yazılarından, halk edebiyatından, Dede Korkut’tan ve Oğuzname’den Köroğlu’na kadar tarihi kaynaklardan bilmekteyiz.

Uzun zaman diliminde dünyada değişik tarihi olayların vuku bulduğunu tarih kaydetmiştir. 18. yüzyıl ile 20. yüzyıllarda Türkmen edebiyatı sanatsal yönden gelişti, mesafeler kaydetti. Andelib, Azadi, Mahtumkulu, Kemine, Mollanepes, Zelili, Seydi gibi dehaların katkılarıyla klasik Türkmen edebiyatının özel dönemi başladı. Klasik şairlerimiz, kendi kişiliğiyle özleştirdiği duygularını kahramanlarına yansıttılar. Bundan dolayı onların ortaya koyduğu kahramanlar asırlar boyu halkın kalbinde yaşayageldi. Kalitede zirveyi yakalamış eserler, şiirin temel sütunları olarak bilindi. Türkmen edebiyatının kendi konusunu – Türkmen hayatını, Türkmen tarihini, halkın milli kahramanlarını işleme zamanı geldi. Genel edebiyat karakterlerinden çıkarak kendi milliliğini, ruhi dünyasını anlatmaya başladı. Halk, istikrarlı devlet, itaatlılık gibi temel konular açıldı. Fakat bu teorik düşünceler anında pratiğe geçmedi; ancak akıl, zeka, ilham süzgecinden süzülen eserlerde kaldı. Bozkırı, hürriyeti seven Türkmen halkı, kendi milliliğini, milli hayatını, edebiyatını, medeniyetini, sanatını, dilini, örfünü, adetini, atını, muhteşem halısını koruyabilmiştir. Böylece, barışçıl Türkmen halkı 20. yüzyılın 91. Senesinde kendi bağımsızlığını kazandı. Şimdi, geçmişimize şöyle bir bakarsak, bağımsız ve daimi tarafsız Türkmenistan çeyrek asır gibi kısa bir zaman diliminde kalkınma, istikrarlılık, gelişim yollarıyla ancak birçok yıllara ve yüzyıllara sığabilen gelişimler yaşadı. Tabii ki, ulaşılan hedefler ve başarılar konusunda altın sayfalarla süslü tarihimize yönelmemiz boşuna değildir. Çünkü tarihi açıdan değerlendirildiğinde her bir işin başında onun büyüklüğü, halk için faydalılığı, değerliliği ortaya çıkmaktadır.

Biz buna edebi açıdan yaklaştığımızda nelerden bahsedebiliriz? Tek kelimeyle, Türkmenin edebi geleceği, gelişimi sonsuzdur. Sözümlü delillerle ispat etmeye çalışalım.

Günümüzde büyük kişilerin – Oğuz Han’ın, Alp Arslan’ın, Köroğlu’nun, Keymir Kör’ün, Azadi ve Mahtumkulu gibi birçok büyüğün edebi kişiliklerini oluşturmaya tamamen yeni zaviyeden yaklaşılmaktadır. Halkımızın şuurunun, düşüncesinin, karakterinin gelişmesine etki eden işler yansımaktadır. Bu aynı ölçüde eserlere konu olmaktadır ve çağdaş yeni yayınlarla genel okuyucu kitlesine sunulmaktadır.

Bu ilmi düşüncemizi Devletmemmet Azadi’nin Vaaz-ı Azad (2011) eseri ile desteklemeye çalışalım. Bilge şairin kitabının yeni baskısında ebeveyn ve çocuk ilişkisi, edep, eğitim ve mükellefiyetle ilgili şöyle mısralar vardır:

Ata birle anadır göz ruşenin,
Onların hakkı vardır boynunda senin.

Onların hakkı, yine Tanrı hakkı var,
Hepsi de senin boynunda duruyor...

Biri ovazından öz ovazını
Belent kılmadan, sen götergil nazını (Azadi, 2011: 149-150).

Halk içinde “Garri (ihtiyar) molla” lakabıyla bilinen söz üstadı şairin havat tecrübesinin, ortaya koyduğu edebi akımının devamını onun oğlu Mahtumkulu’da görmekteyiz. Gerçekten de, bilge şair Mahtumkulu’nun edebi özelliği derindir ve çok yönlüdür. Onun vatanseverlik, kahramanlık, öğüt verme, mertlik, namertlik, hayat, aşk, dostluk gibi konularda ortaya koyduğu şiirleri, eserlerinin en gözde olanlarındandır. Vatanseverlik duygusu şairin eserlerinde daha da anlam kazanarak günümüze kadar olgunlaşarak gelmiştir. Bu duygu, büyük bilge şairimiz Mahtumkulu Firaki’nin neşet ettiği dönemde daha da gündemde olmuştur. Klasik şair Mahtumkulu’nun yaşadığı dönemin şartlarının ağır olmasından ve gergin olayların çok yaşanmasından dolayı şairin şiirlerinde vatanseverlik konusu daha çok işlenmiştir. Onun eserlerinde vatanseverliğinin yüksek ruhu dalgalanmaktadır. Vatansever şair Mahtumkulu, kendi döneminde Türkmen halkı için elzem tek devlet kurma meselesini ortaya koyarak, milli devlet kurmayı, birlik beraberliği, rahat ve güvenli yaşamı istemiştir. Türkmenleri “bir sofrada toplamak”, kavimleri birleştirerek tek bir Türkmen devletini kurmak ve onu omuz omuza vererek korumak şairin yeğane idealıdır. Şairin vatanseverlik, kahramanlık, barış, birlik beraberlik konularını işlemeye 19. yüzyılda neşet etmiş Mollanepes, Kemine, Seydi, Zelili gibi vatansever şairler devam etmiştir. Türkmen edebiyatının tarihine damgasını vuran yazarların, şairlerin, bilgelerin, alimlerin yazmış olduğu eserler, günümüz insanının ruhi gıdasıdır.

*Könüller, yürekler bir olup başlar,
Tartsa yığın erir, topraklar taşlar,
Bir sofrada tayyar kılınsa aşlar,
Göterilir o ikbali Türkmenin (Aşırov, 2012: 8).*

Bilge şairimiz Mahtumkulu Firaki’nin üç asır önce yaşamış olmasına rağmen onun şiirleri müreffeh dönemimizde kendi değerinden ve eğitimsel öneminden hiçbir şey kaybetmemiştir. Çünkü ruhi ve medeni değerler sadece yazıldığı döneme değil de geleceğe, yarına hizmet etmektedir. Bundan dolayı, dönemin oluşturduğu kahramanlar gelecek nesillere örnek olması için yazmışlardır. Mahtumkulu’nun eserleri, tam o güveni kazandırdığı için günümüz edebiyatının edebi mektebinin altın sayfasını süslemektedir ve edebiyat alanına yeni tarzda yansımaktadır.

Büyük şair kendi halkının en iyi özelliklerini, Türkmen doğasını özel sevgi, itina ile tasvir etmektedir. Şairde halkın tarihine, geleceğine sonsuz savgi var. Onun şiirlerinde Türkmen halkına, doğasına has her şey vardır. Türkmen çölünün, dağının, rengarenk ovasında açılan al ve yeşil güller, gül desenleri canlanmaktadır. Türkmen edebiyatının vazgeçilmez konusu haline gelen, etkileyici, özel bakışlardan oluşan felsefi düşünceler okuru kendine cezp etmektedir.

Mahtumkulu'nun şiirlerindeki söz sanatının kamil örnekleri değerli kaynak görevini de üstlenmektedir.

*Önünde belent dağ, serinde duman,
Denizden övüser yeli Gürgen'in.
Bulut oynap, baran dolsa çaylara,
Akar boz bulanıp seli Gürgen'in* (Aşırov, 2012: 87).

Şiirde Gürgen'in sadece dağları, ovaları, dalgalanan denizi, seli, bozkırı, ormanı tasvir edilmemektedir, ineri, mayası, yorgası, küheylanı da canlandırılmaktadır. Onların her biri saf satırlarla değil, özel sanatsal tarzda, kendilerine has süslerle tasvir edilmektedir.

*Mahtumkulu, sözi dürdür bilene,
Başta huşun varsa, söze kulak sal* (Aşırov, 2012: 472).

Türkmen edebiyatının söz üstadı Mahtumkulu kamil eserleriyle üstat şair sayılmaktadır. Çünkü o muasırlarını ve kendinden sonraki şairleri etkilemiştir.

Türkmenistan Halk Yazarı Berdinazar Hudaynazarov, döneminin konusunu işleyen ve hayatın ahlaki değerlerini ortaya koyan çalışma konusunda büyük bir başarı elde ediyor. Hayata dair yazıları her dönemde değerini kaybetmemiştir. Şairin şiirinde çağa ayak uydurmak, duyguda birey ve toplum birliğini ortaya koymak öne sürülen temel meseledir ve insani ve ahlaki, toplumsal olaylar güçlü bir akım olarak hareket eder. Şair, mecazi düşünmeyi sosyal bir üslupla bileyerek ifade eder ve okuyucuya sunar.

Büyük filozof-şair Mahtumkulu, hümanist fikirlerin bekasına dair duygusal görüşlerini "Mağtımku" şiirinde ustalıkla ifade eder:

*Büyük demek harikanın üstünde,
Bilgeden on kat daha akıllısın.
Sana kendi sorunla sorayım:
Söyle, başka nedin?*

*Heniz bile sonunan karar,
Okunmamış mektupsun sen.
Biliyorus, evet biliyoruz,
Toprakmı sen, Gökyüzümü sen, SEN NESİN?*

*Kendi diline sahip kılan sevgili,
Seni okurken kelimelerin gücünü hissettim.
Hasar ile Sünt Dağı'nın üzerinde,
Görmüşsün sen dünyanın dört bir yanını.*

*Dağları ve nehirleri dünyaya indiren doğa,
Teşekkürler, Firakini affettin.
Teşekkürler, bu kadim toprağı,
Bu gururlu ulusu alkışladın!* (Hudaynazarov, 2010: 61).

Dünyaca ünlü şair Mahtumkulu Firaki'nin eserlerinden bahsederken Türkmen şiirinin üstadı Kerim Gurbannepesov'un edebî mirasına değinmek gerekir. Çünkü onun klasik edebiyatın mükemmel şairinin itibar makamına bakış açısı çok derindir. Usta şiire olan sevgisi, yaratıcılığa

azimli bir adım atmasına büyük ölçüde etkili oldu. Nesilden nesile devam eden bu edebî ilke, şairin edebiyat alanında ve yaratıcı dünyada gelişmesine büyük bir destektir. O Doğu edebiyatının önde gelen temsilcilerinin zengin edebi mirasına dayanmaktadır. Mahtumkulu, şiirlerinin her birine saygı duyar ve onları sürekli inceler. Kerim Gurbannepesov, şairin "Yaylahları var" şiirinden etkilenerek "Yaylakları Var" şiirini yazar. Bu edebi gelenek, şair için tükenmez bir kaynak, tükenmez bir hazine görevi görür.

Türkmenistan halk yazarı Kerim Gurbannepesov'un ilim-irfanla dolu eserlerinde, düşünür ve şair Mahtumkulu Firaki'nin çok çeşitli konu içeren yaratıcılığına dair çok yerinde karşılaştırmalar bulunmaktadır:

Mahtumkulu'nun şiiri gibi,

Yere kök salmış dağlar (Gurbannepesov, 2007: 323).

Şairin bu coşkulu dizelerine baktığımızda büyük Türkmen şairi Mahtumkulu'nun kökleri çok eskilere uzanan ve kazığı toprağa vurulan eserleri, nice zamanlar geçmesine rağmen damgasını bıraktığı anlaşılar. Nitekim usta şair Kerim Gurbannepesov çok haklıdır. Neredeyse üç asıra yakın bir süredir devamlılığını sürdüren bilge şair, "yontup çağıl çağıl aktıran" yaratıcı mirasıyla aramızda yaşıyor. "Kökü ana toprağa sımsıkı vurulmuş" divit kalemini ve önderlik yolunu devam ettirerek, uzak diyarlara şiir kervanına önderlik ediyor.

Şairin edebi akımının kendinden sonar gelen yazarların ve şairlerin eserlerine yansımaları İtalmaz Nuriyev'in eserlerinde de görebilmekteyiz. Bunu İtalmaz Nuriyev'in çeşitli konularda yazmış olduğu "Vatana hitabet", "Türkmen sofrası", "Tenekar", "Sargıt", "Toprak hakkında şarkı", "Uçan halı", "Oğullarıma nasihat", "Bu kocaman dünyada" gibi birçok şiirinde görüyoruz. İtalmaz Nuriyev, bilge şair Mahtumkulu'nun "Şirazi medresesinin önünde" şiirini yazdığını belirtmektedir. Şairde insane saygı ve eğitimsel açıdan felsefi düşünceler fazlasıyla vardır. Daha doğrusu, Mahtumkulu Firaki sadece edebiyat açısından değil, insan toplumunun günlük hayatına örnek büyük kişiliğe sahiptir. Şair, bilgeliği, geleceğe ferasetli bakabilmesiyle ün kazanmış bir şair ve ideal bir eğitim mektebidir.

Velhasıl, klasik şairin büyük edebi talimatı bu gün Türkmen halkını "İstikrarlı Devletin Müreffeh Dönemi"nde birlik beraberlik içinde yaşamaya götürmektedir. İyi niyetli ve geniş ufuklu şair, günümüz insanının şuurunda, gönül kelimasında yaşamaktadır. Türkmen edebiyatının parlak geleceğinin başkahramanı, Mahtumkulu Firaki'nin ebedi akımı, edebi mektebi ve söz sanatı ile yarınlara da kanat çırpılmaktadır. Böylece, her dönemin kendine özgü mükellefiyetleri vardır ve ona duyulan vefa, sanatçıların ortaya koyduğu eserlerle ölçülür. Şairin halkın huzuru için istediği birlik beraberlik çınarı Türkmen edebiyatına sağlam kök salmıştır. Bilge şairin eserlerinin günlük hayatta vuku bulması, onun halkın ikbaline yakın durduğunu göstermektedir.

Iqtiboslar/Чноски/References/Kaynaklar

- 1- Aşırow Annagurban. Magtymguly. Eserler ýgyndysy I jilt. – Aşgabat: MGI, 2012.
- 2- Döwletmämmet Azady. Wagzy-Azat. – Aşgabat: TDNG, 2011.
- 3- Gurbannepesow Kerim. Oýlanma baýry. – Aşgabat, TDNG, 2007.
- 4- Hudaýnazarow Berdinazar. Saýlanan goşgular. – Aşgabat, TDNG, 2010.
- 5- Magtymguly. Saýlanan goşgular. – Aşgabat: "Türkmenistan" neşirýaty, 1976.
- 6- Nuryýew Italmaz. Goşgular. – Aşgabat, TDNG, 2010.

TURKIY-O‘ZBEK ADABIYOTIDA TAVHID, NUBUVVAT VA BADIYYAT MASALALARI

Usmon QOBILOV

Sharof Rashidov nomidagi

Samarqand davlat universiteti

professori, filologiya fanlari doktori (DSc)

E-mail: usmonqobilov82@gmail.com

Annotasiya: Ushbu ilmiy maqola turkiy-o‘zbek mumtoz adabiyotining muhim va dolzarb masalalaridan bo‘lgan nubuvvat va badiiy ijod muammosi tadqiqiga bag‘ishlanadi. Tadqiqotlar shuni ma’lum qiladiki, Sharq, xususan, turkiy-o‘zbek tasavvuf va mumtoz adabiyoti g‘oyaviy-badiiy olamida nubuvvat ta’limoti (profetologiya) salmoqli o‘rin tutadi. Bu olamshumul hodisani anglamasdan Sharq ma’naviyati, madaniyati, chunonchi, badiiy adabiyoti mohiyatini tushunib bo‘lmaydi. Shu ma’noda maqolada, birinchidan, nubuvvat tushunchasi lug‘aviy-istilohiy va ma’rifiy ma’nolari izohlanadi, adabiy jarayonlarda ifoda etilish an’analari nazariy jihatlardan baholanadi, tavhid, nubuvvat va badiiy ijod masalalariga oydinliklar kiritiladi, nubuvvat namoyon bo‘lishining qator holatlari manbalar asosida tadqiq etiladi. Kuzatishlardan ayon bo‘ladiki, nubuvvat tasavvuf ta’limotining shakllanishi va rivojidadagina emas, balki sufiylik va mumtoz adabiyot taraqqiyotiga ham katta ta’sir etgan ilohiy hodisa hisoblanadi. Shuning uchun maqolada manbalar va qarashlarga asoslangan holda nubuvvat ta’limotiga daxldor ayrim haqiqatlar ilmiy tadqiq etiladi. Bunda muqaddas manbalar, tasavvuf va mumtoz adabiyot namoyondalari, Sharq mutafakkirlari qarashlariga tayangan holda fikrlar yuritiladi. Ushbu tadqiqotimiz natijalari shuni ko‘rsatdiki, jahon adabiyotidagi boshqa hodisalar singari nubuvvat ta’limoti haqidagi nazariy fikrlar va badiiy talqinlar borasida ham Alisher Navoiy ijodi yuqori maqomda turadi. Shularni hisobga olgan holda maqolada nubuvvat masalasi va uning mumtoz adabiyot poetik olamidagi mavqeyi imkon qadar ochib beriladi.

Kalit so‘zlar: *Sharq mumtoz adabiyoti, tavhid va nubuvvat masalasi, nubuvvat va badiiy ijod, islomiy manbalar, an’ana va yangicha talqin, Alisher Navoiy ijodi, mavzu va g‘oya, obraz va motiv, timsol va tavsif.*

ВОПРОСЫ МОНОТЕИЗМА, ПРОРОЧЕСТВА И ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТВОРЧЕСТВА В ТЮРКО-УЗБЕКСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Аннотация: Данная научная статья посвящена изучению проблемы пророчества и художественного творчества, которые являются важными и актуальными вопросами турецко-узбекской классической литературы. Исследования показывают, что учение о пророчестве (профетологии) занимает важное место в идейно-художественном мире Востока, в частности, турецко-узбекской мистики и классической литературы. Без понимания этого универсального явления невозможно понять суть восточной духовности, культуры, например, литературной литературы. В этом смысле в статье, во-первых, объясняются лексико-исконные и просветительские значения понятия пророчества, с теоретической точки зрения оцениваются традиции выражения в литературных процессах, уточняются вопросы таухида, нубуввата и художественного творчества, на основе источников исследуется ряд случаев проявления нубуввата. Из наблюдений видно, что нубувват считается божественным явлением, оказавшим большое влияние не только на

становление и развитие учения суфизма, но и на развитие суфизма и классической литературы. Поэтому в статье будут научно исследованы некоторые истины, относящиеся к учению нубувват, на основе источников и взглядов. В нем содержатся рассуждения, опирающиеся на взгляды святых источников, представителей мистики и классической литературы, мыслителей Востока. Результаты нашего исследования показали, что, как и другие явления мировой литературы, творчество Алишера Навои занимает высокое положение в теоретических размышлениях и художественных интерпретациях учения нубувват. Учитывая это, в статье максимально раскрывается вопрос о пророчестве и его положении в поэтическом мире классической литературы.

Ключевые слова: *восточная классическая литература, проблема монотеизма и пророчества, пророчество и художественное творчество, исламские источники, традиция и новая интерпретация, творчество Алишера Навои, тема и идея, образ и мотив, символ и описание.*

MOTH, PROPHECY AND LITERATURE ISSUES IN TURKISH-UZBEK LITERATURE

Annotation: This scientific article is dedicated to the study of the problem of prophecy and artistic creativity, which are important and topical issues of Turkish-Uzbek classical literature. Research shows that the teaching of prophecy (prophetology) occupies an important place in the ideological and artistic world of the East, in particular, Turkish-Uzbek mysticism and classical literature. Without understanding this universal phenomenon, it is impossible to understand the essence of Eastern spirituality, culture, for example, literary literature. In this sense, in the article, firstly, the lexical-terminological and educational meanings of the concept of prophecy are explained, the traditions of expression in literary processes are evaluated from theoretical aspects, the issues of monotheism, prophecy and artistic creation are clarified, the manifestation of prophecy. A number of cases are researched based on sources. It is clear from the observations that prophecy is a divine phenomenon that has a great influence not only on the formation and development of Sufism, but also on the development of Sufism and classical literature. Therefore, in the article, based on sources and views, some truths related to the teaching of prophecy are scientifically researched. In this, opinions are held based on the views of sacred sources, examples of Sufism and classic literature, Eastern thinkers. The results of our research have shown that Alisher Navoi's work has a high status in terms of theoretical ideas and artistic interpretations of the doctrine of prophecy, as well as other phenomena in world literature. Taking this into account, the article reveals the issue of prophecy and its position in the poetic world of classical literature as much as possible.

Key words: *Eastern classical literature, the issue of monotheism and prophecy, prophecy and artistic creation, Islamic sources, tradition and new interpretation, Alisher Navoi's creation, theme and idea, image and motive, symbol and description.*

Kirish

Dunyo adabiy jarayonidan ma'lumki, hech bir adabiyot yoki san'at o'z-o'zidan vujudga kelmaydi. Uning paydo bo'lishi, shakllanishi va taraqqiyoti, yuksalishi yoki tanazzuli muayyan ijtimoiy-ma'naviy omillar taqozosiga ko'ra amalga oshadi, hech bir san'at turi ijtimoiy-tabiiy ta'sirlardan holi ham bo'lmaydi. Ayniqsa, so'z san'ati o'zining ko'p qirrali funksiyasi bilan

ma'naviy-ijtimoiy hayotning barcha sohalariga daxldorligi bois bunday aloqalar miqyosida g'oyat chuqur va teran zaminga egadir. Chunonchi, badiiy adabiyot tarixan ijodiy jarayonning og'zaki namunalari, qadim yozma yodnomalar, antik madaniyat yodgorliklari, din va ruhoniya ta'limotlari, falsafa va hikmat ilmi, aqliy va naqliy ilmlar kabi yuzlab sohalar bilan doimo bog'liq bo'lib kelgan va keladi. Ma'lumki, o'zbek adabiyoti tarixining bir davrini mumtoz (toza, imtiyozli) adabiyot davri tashkil etadi. Bu davr adabiyotining olamshumulligi, betakrorligi, o'lmasligi muqaddas islom, tavhid va nubuvvat ta'limoti bilan yanada barqarorlashadi.

Nubuvvat tushunchasi va nabiylk talqini

Jahon xalqlari tamadduni davrida umuminsoniyat ma'naviy-ruhoniyl ehtiyojlari taqozasiga ko'ra vujudga kelgan nubuvvat ta'limoti badiiy ijodning bani bashar manfaatlari ifodasi sifatida namoyon bo'lishiga ulkan hissa qo'shgan alohida ma'naviy-ruhoniyl hodisa hisoblanadi. Sharq mumtoz adabiyoti va tasavvuf ilmi tadqiqotchisi, yirik sharqshunos olim Y.E.Bertels “Tasavvuf adabiyotini o'rganmasdan o'rta asrlar musulmon Sharqi madaniyl hayoti haqida aniq tasavvurga ega bo'lish mumkin emas. Tasavvuf klassiklari XX asr boshlariga qadar sharqona adabiyotga o'z ta'sirini ko'rsatdi. Bu tasavvufga asosiy e'tibor qaratishni talab etadi. Musulmon Sharqining yirik ijodkorlari ba'zi istisnalar hisobga olinmaganda u yoki bu jihatlardan tasavvuf bilan bog'liqdir. Tasavvuf adabiyotini to'liq anglamasdan Sharqning o'zini ham tushunib bo'lmaydi”, – degan edi[6.54]. Bu fikrni nubuvvat ta'limotining tasavvuf va mumtoz adabiyotga ko'rsatgan ta'siri to'g'risida ham aytish lozim. Manbalarda nubuvvat tushunchasi ko'p ma'noli ekanligi ta'kidlanadi, qadimgi ivriyl-arab tillarida bir necha asosga urg'u beriladi. Chunonchi bu tillarda “nab'un” – xabar, “nabva” (nubuv) – yuksalish, “nabi” – payg'ambar ma'nolarini bildiradi[8.45]. Shunga ko'ra, “nab'un” – Alloh indirgan-tushirgan “so'zlar”, “xabarlar”, “nabva” – samoviylik, “nabi” esa “xabarchi”, “ilohiy kalomni yetkazuvchi” ma'nolarini anglatadi. Gap shundaki, nubuvvat tushunchasi bilan bog'liq turli ma'nolar ichida “ilohiy xabar”, “vahiy”, “nuzul” birlamchi hisoblanadi. Shu jumladan, Qur'onning ham qayta tirilish, Qiyomat, ajr haqida xabar beruvchi alohida bir surasi “Naba” deb yuritiladi. Demak, nubuvvat atamasi “xabarlar”, “nabiylk” va “nabiylar” tushunchalarini o'zida mujassamlashtiradi va bir ifoda bilan “payg'ambarlik ta'limoti” ma'nosini yuzaga keltiradi. Zotan, nubuvvat turli manba va istilohlarda o'ziga xos izoh etilsa-da, mohiyatan bir ma'noda tushuniladi. Misol uchun olaylik, “Farhangi istilohot va iboroti irfoniyl” (Irfoniyl istiloh va iboralar lug'ati)da: “nubuvvat – istilohda Haq Taolo va uning ahkomlarini xalqqa yetkazmoqlikdur. So'fiylar, avliyoullohlar hamda aqtooblarni anbiyoning vorisi deb sanaydilar. Muhammad a.s.dan so'ng “lo nabiyyu ba'di” (undan keyin payg'ambar yo'q) deb hisoblansa-da, nubuvvatni so'fiylar, avliyoullohlar va aqtooblarning ilohiy ilhom olmoqliklari vajhi bilan karomatga doxil qiladilar. Ya'ni, anbiyolarga vahiy kelsa, avliyolar Rabboniyl ilhom vositasida o'zgalardan ajralib turadilar”, - deyiladi[18.829]. Shuningdek, nubuvvat bir qator lug'atlarda (“Muntaho al-arab”, “Nozim ul-atbo”, “Somiyl”) “payg'ambarlik” deb beriladi. Jumladan, “G'iyos ul-lug'ot”da “nubuvvat – xabar bermoq, xabardor qilmoq, payg'ambarlik” degan ma'nolarda izohlanadi[9.468], “Islom. Ensiklopediyasi”da: “nubuvvat (arab. – payg'ambarlik) – ... Muhammad (s.a.v) va uning vazifasini aqida sifatida tan olish va unga ishonish”, - deb ta'riflanadi[9.345]. Xullas, nubuvvat bir islomiy-ilohiy ta'limot o'laroq Sharq va o'zbek mumtoz adabiyotida uzoq asrlar davomida ulug' ma'rifiyl-ma'naviyl va umumbashariyl hodisa sifatida qabul qilindi va turfa adabiy janrlarda ham mazmunan, ham timsoliyl jihatlardan badiiy talqin etildi. Jahon adabiyotshunosligida nubuvvat terminiga sinonim sifatida profetologiya tushunchasi ishlatiladi. Bu (profetologiya) istilohi qadimgi yunon-lotin tilida “prorok” va “logos” so'zlaridan olingan bo'lib, payg'ambar va ta'limot, ya'ni “payg'ambarlik ta'limoti” ma'nosini

bildiradi. Shundan nubuvvat (profetologiya) termini “muqaddas kalom” va “elchilar” ma’rifati ifodasini anglatadi. Ma’lumki, islomiy manbalarda 124 ming payg‘ambar o‘tganligi “Qisas ar-Rabg‘uziy”ning Nuh alayhissalom qissasida qayd etiladi. Qur’onda Muhammad payg‘ambar bilan birgalikda yigirma beshta payg‘ambar nomlari zikr etiladi. Ular zikr etilish darajalariga ko‘ra turli miqdorni tashkil etadi, “ular haqida keng va qisqacha xabarlar keltiriladi. Tarixiy qissalarni bayon etishda Qur’oni Karim o‘ziga xos uslub qo‘llaydi. Unga ko‘ra, Qur’on tarixiy voqealarning sanasini keltirishga yoki qachon sodir bo‘lgani, qaysi voqeadan keyin yoki oldin bo‘lganini zikr etishga asoslanmaydi. Qissalarni zikr etish voqea va undan olinadigan nasihat, foydalarni hosil qilishga qaratiladi”[19.104]. Olimlar fikricha, Qur’oni Karimda tarixiy qissalar mingdan ortiq oyatlarda keltiriladi. Shuni aytish kerakki, payg‘ambar siymolar soni ilohiy manbalar, xususan, Qur’oni Karimda aniq raqamlarda qayd etilmaydi. Chunonchi, undagi: “Biz ko‘pgina payg‘ambarlar yubordik. Yuqorida sizga ular haqida hikoya qildik. Va boshqa payg‘ambarlar ham yuborganmizki, ular haqida sizga hikoya qilmadik”, - oyati masalaning umumiy holatini anglatadi[20.544] yoki boshqa bir oyatlarda barcha qavmlarga payg‘ambar yuborilganligi aytiladi, ayrim manbalarda payg‘ambarlar soni hech kimga ma’lum emasligi qayd etiladi. Bu haqdagi aniq raqamlar hadislar, sunna, tafsir, ta’vil, qasaslarda uchraydi. Nubuvvatning samoviy kitoblar, Alisher Navoiy ta’biri bilan aytilganda, “kutubi osmoniy”, “osmoniy to‘rt daftar”, “asfori samoviy” ma’nosi haqida gap borganda esa Zabur, Tavrot, Injil, Qur’on nazarda tutiladi. Sharq, xususan, o‘zbek mumtoz adabiyotida nubuvvat ma’rifati va timsollari nihoyat keng o‘rin egallaydi. Manbalarga ko‘ra, zikr etilgan payg‘ambarlar asosan yahudiy qavmlarga mansubligi va faqat beshtasi arabiy ekanligi qayd etiladi (Hud, Solih, Shis, Ismoil, Muhammad(s.a.v)). Gap shundaki, nubuvvat ta’limotida zikr etiladigan nabiy siymolarning barchasi ham yahudiylilik yoki nasroniylilikda payg‘ambar sifatida tavsif etilmaydi. Masalan, yahudiylilikda Odam – birinchi inson, Nuh – kema yasagan duradgor, Sulaymon – ulug‘ shoh sifatida qaraladi. Ular payg‘ambar sifatida islomiy manbalarda e’tirof etiladi va bu siymolar insoniyatning ham moddiy, ham ma’naviy tarixi bilan bog‘lanadi. Bu holat boshqa hodisalar singari nubuvvat ta’limoti ham diniy-ilohiy qarashlarning islom davrida yuqori bosqichga ko‘tarilganligini isbot etadi. Shu nuqtai nazardan faylasuf Z.J.Shoyevning “Qur’onda nubuvvat ta’limoti o‘zining yuksak gumanistik ruhi, diniy bag‘rikengligi va o‘zga din payg‘ambarlariga bo‘lgan chuqur muhabbati bilan xarakterlanadi. Bu fazilatlar barcha musulmlar uchun komillik prototipi – islom payg‘ambari siymosida o‘z amaliy ifodasini topadi. Qur’on va Hadis g‘ayridin vakillariga adovat va ular diniy tuyg‘ularini haqoratlanishiga mutloqo qarshidir. Buning natijasida islom arab bo‘lmagan mamlakatlar, xususan, Eron, O‘rta Osiyo kabi o‘lkalarda tez tarqalishiga olib keldi. Islom payg‘ambari vafoti bilan dunyoda monoteistik din bosqichi nihoyasiga yetdi. Qur’onning nubuvvat ta’limoti xotimasi haqidagi g‘oyasi tufayli ilohiy olamlar bilan bog‘liq aloqalar ham va unga da’vogarlik ham xotima topadi. Ammo nubuvvat ta’limoti inson botiniy tajribalari uchun yangi ilmlar ufqini ochib beradi. Islom madaniyatining bu g‘oyasi keyinchalik xilma xil ilm-ma’rifat maktablarini vujudga keltirdi”, - fikri e’tiborlidir[15.25]. Sharqona qarashlarda nubuvvat tavhiddan keyin va valoyatdan oldingi alohida ilohiy maqom sifatida qaraladi. U badiiy adabiyot, chunonchi, o‘zbek adabiyoti mumtozlik darajasini ta’minlagan ilhombaxsh sohalardan sanaladi. Agar jahon adabiyotida adabiy janr-shakllarning asosiy qismi Sharq hissasiga to‘g‘ri kelsa, ularning ham katta ulushi nubuvvat ma’rifati ifodasi bilan bog‘lanadi. Bu fikr badiiy ijodning mazmun-mundariyasi va g‘oyaviy-badiiy dunyosiga ham daxldorlik kasb etadi, nubuvvat ta’limoti va obraz-timsollari talqini mumtoz adabiyot poetik olami bilan har jihatdan tutashadi. Shu o‘rinda Sharq mumtoz adabiyotida nubuvvat ifodasi bilan bog‘liq bir mulohazani aytish kerak bo‘ladi. Jahon, va qolaversa, milliy

adabiyotshunoslikda uzoq davrlar Sharq mumtoz adabiyoti she'riyatdan iboratligi haqida fikr yuritib kelindi, adabiyotshunoslik she'riyat nazariyasi asosida yaratilganligi ta'kidlandi, badiiy nasr va epiklik Sharq badiiy tafakkuri mahsuli ekanligi, Sharqda epik tasvir yuqori darajaga ko'tarilganligi va mumtoz nazm vujudga kelishiga zamin tayyorlaganligi e'tibordan chetda qoldi. Aynan badiiy nasr olamshumulligini ta'minlagan jihat ham bevosita nubuvvat qissalari va haqiqatlari ifodasi sanaladi. Bunda birgina “qissas ul-anbiyo” an'anaviy turkumi hisobga olinadigan bo'lsa, Sharqda badiiy nasr butun ijodiy jarayonning poydevori va cho'qqisi ekanligi namoyon bo'ladi. Masalaning muhimligi shundaki, nubuvvat ma'rifati va obraz-timsollari badiiy talqini butun bashariyatga xos tuyg'u-kechinmalar ifodasini vujudga keltiradi, islomning chuqur gumanizm va ezgulikka yo'g'rilgan ma'rifati sifatida namoyon bo'ladi. Bunda, birinchidan, nubuvvatning o'zbek adabiyotida badiiy motiv va poetik obraz sifatida talqini ham unga mansub xalqning ezgulik va poklik, ma'naviy bedorlik va ruhoniylar ozodlik haqidagi qarashlari badiiy ifodasi sifatida ko'rinadi, ikkinchidan, nubuvvat ma'rifati va badiiy obrazlari talqini nafaqat Sharq mumtoz adabiyoti, balki dunyo adabiyotining mangu-abadiy masalalaridan hisoblanadi. Xususan, nubuvvat mavzusi o'zbek mumtoz adabiyotining ham yorqin sahifalarini tashkil etadi, unga murojaat etmagan, undan ruh olmagan ijodkor va mumtoz asarni topish amrimaholdir. Jahoniy tajribalardan kelib chiqib aytish lozimki, badiiy adabiyot(o'zbek adabiyoti)ning bir asosi xalq og'zaki ijodi, tarixi va hayoti bo'lsa, ikkinchi bir asosini dinu islom madaniyati va ma'rifati tashkil etadi. Sharq va turkiy-o'zbek mumtoz adabiyoti islomiy ma'rifatdan nafaqat oziq oldi, balki ayni madaniyat-ma'rifat badiiy ifodasi sifatida o'zini namoyon qildi. Shu nuqtai nazardan adabiyotshunos olim R.Hodizodaning: “Qur'on nafaqat bizning muqaddas kitobimiz, balki bizning sivilizatsiyaning betakror kitobidir. Bizning madaniyatimiz, bizning ilm-fanimiz, bizning adabiyotimiz, bizning san'atimiz, bizning falsafamiz uning ma'no-mohiyati bilan chambarchas bog'liqdir”, – degan fikri o'rindir[23.41]. Ma'lumki, islom va uning manbalari o'zbek mumtoz adabiyoti uchun doimiy ilhom sarchashmasi hisoblanadi. Bu, ayniqsa, o'zbek adabiyotida nubuvvat ma'rifati va obraz-timsollari talqini masalasida teran namoyon bo'ladi. Tadqiqotlarga ko'ra, muqaddas Qur'oni Karimning to'rtidan bir qismi payg'ambarlar qissalaridan iborat, nubuvvat kalimasi sakson yetti marotaba zikr etiladi. Islomda “Allohga, oxirat kuniga, farishtalarga, kitoblarga, payg'ambarlarga iymon” farz sanaladi. Bir vaqtda bu talablar nubuvvat ma'rifati hamdir. Shu bilan birga yahudiylik, nasroniylik va islomiyat orasidagi o'zaro bog'liqlikni yuzaga keltirgan holat ham nubuvvat ta'limotidir. Shu jihatdan ular ayrim qarashlarda “ibrohimiylar dinlari” deb yuritiladi. Bunda yahudiy-nasroniy va arabiy qavmlar tarixi Ibrohim Xalilulloh hayotiga borib taqalishi nazarda tutiladi. Payg'ambarlik shajarasiga ko'ra, Odam → Idris → Nuh → Hud → Solih → Lut → Ibrohim → Is'hoq va Ismoil: Is'hoqdan bir shajara → Shuayb → Ayub, ikkinchi shajara → Ya'qub → Yusuf: Muso → Horun → Ilyos → Zulkifl: Dovuddan → Yunus va Sulaymon → Zakariyo → Iso: Ismoil → Muhammad alayhissalom alohida shajara tarmog'i sifatida davom etadi va nubuvvatga yakun yasaladi. Demak, Ibrohim Is'hoq va Ismoilga, Is'hoq minglab payg'ambarlarga, Ismoil Muhammad payg'ambarga ajdod sanaladi (manbalarda Is'hoq va Ismoil bilan bog'liq bahslar ham mavjud). Shu bois Ibrohim Xalilulloh “payg'ambarlar otasi” deb qaraladi va yahudiy, nasroniy, islom “ibrohimiylar dinlari” deb yuritiladi. Umumiy zikrdagi 124 ming payg'ambar ham mana shu shajara davomida keltiriladi va ularning qissalari yoki nomlari qiyomatga qadar pinhon bir tarix sifatida qoladi. Kutubi osmoniy, va ayniqsa, Qur'onda qayd etilgan 25 ta payg'ambar hamda ular qissalari, maqom-o'rnlari kabi holatlar tavsifi barcha islomiy-ilohiy manbalarda bir-biriga hamohang tarzda keltiriladi. Gap shundaki, manbalarda payg'ambarlik nabiy va rasul guruhlariga bo'linsa, ularning rasul guruhi asosan samoviy

kitoblarda zikr etilganlari deb qaraladi. Bu holatlarning badiiy adabiyot, xususan, o‘zbek mumtoz adabiyoti sahifalarida talqin etilishi ayni manbalarga uyg‘un bo‘lgan poetik manzaralar yaratadi. Bunda payg‘ambarlik qissalaridagi muhim voqelik va hodisalar badiiy detal yoki bir ramziy-majoziy tasvir ifodalarini yuzaga keltiradi.

Tavhid va nubuvvat masalasi tavsifi

Yuqorida qayd etilganidek, nubuvvat islom davriga kelib mukammal bir ta’limotga aylanadi. Qur’onda “Bugun sizga diningizni komil qilib berdik” (“al-yovna akmalu lakum dinakum”), “va islomni sizga din deb, rozi bo‘ldim” (Moida, 3-oyat) – oyatlari keltiriladi. Bunda, fikrimizcha, avvalo tavhid va nubuvvat kamoli nazarda tutiladi. Islomiy qarashlarda tavhid asosiy o‘rin egallaydi, ma’lum ma’noda islom bilan bir darajada tushuniladi. Yuqorida aytilganidek, Sharq adabiyoti mumtozligi ham tavhid-nubuvvat badiiy ifodasi bilandir. Sharq va G‘arb adabiyotidagi o‘ziga xosliklar haqida gap ketganda, birinchi navbatda, tavhid-nubuvvat Sharq adabiyoti olamshumulligi sifatida ham qaralishi lozim. Manbalarda “barcha payg‘ambarlar yo‘li – tavhid yo‘li”, “islom – barcha payg‘ambarlar dini”, “payg‘ambarlar tavhid va imyon darakchilari” ekanligi darj etiladi. Shunga ko‘ra, nubuvvat dastavval tavhid xabari, din mukammalligi tavhid va nubuvvat takomilidir. Islomda tavhid Haq va haqiqatlar yagonaligini anglatadi. Bu jihatdan islom ma’lum ma’noda yahudiylilik bilan “ittifoqdosh” sanaladi. Chunki tarixda monoteizm (yakkaxudolik) ilk bor yahudiylilikda aks etgan edi. At-tavhid arabcha “vahhada” fe’lidan olingan bo‘lib, “yagona deb bilmoq”, “bir deb anglamoq” ma’nosini ifodalaydi. “Navoiy asarlari lug‘ati”da: tavhid “1. So‘fiylikda – bitta (yakka) deb bilish, yolg‘izligiga ishonish, yagona deb hisoblash; 2. Tasavvuf ta’limotida – Haqiqatga yetishish, kishi ruhining iloh, ilohiy ruh bilan qo‘shilib ketishi, xudoga yetishish, so‘fiylikning beshinchi davri”dir deyiladi[12.584]. U “Allohdan boshqa hech qanday iloh yo‘q”ligi g‘oyasiga asoslanadi. Shuni aytish kerakki, tavhidning ilohiyotchi olimlar tomonidan talqin etilishi Haq borlig‘i: Zot va Sifot namoyoniga binoandir. Masalan, mutaziliylar tavhidda Zot va Sifot ayrolig‘ini tanqid etadi, a’shariylar tavhidni Alloh zoti ajralmas birlikda deb qaraydi, xanbaliylar tavhidni Allohni yagona Yaratuvchi va rahnamo sifatida anglash, butun irodani unga topshirish, uning o‘zigagina tayanishda deb biladi. Tasavvufda tavhid insoniy irodaning ilohiyotga qo‘shilishi, Haq haqiqatiga fano bo‘lish (hulul ul-Haq), Haqdan boshqa borliq yo‘qligi maqomiga erishish tushuniladi. Islom ta’limotining barcha jihatlarini tavhid asosida shakllanadi. Jahonga mashhur ilohiyotchi Ibn Arabiy tavhidning oxirgi bosqichi “tavhid al’-mushohada” e’tirofi asosida vahdat al-vujud ta’limotiga asos soladi. Tavhidga binoan, Alloh yagona yaratuvchi, tenggi va sherigi yo‘q, abadiy mavjud, borlig‘i chegara bilmaydi, boqiy, ibtido va intihosiz. U yaratilgan vujud emas, hech qanday yaratilganlarga o‘xshamaydi va biror yaralmish ham unga o‘xshamaydi, zamon va makonga bog‘liq emas, osmondan yuqori va zamindan chuqur, yer va osmon – barchasi unga tegishli, hech kimga, hech nimaga qarashli emas, osmonga chiqish ham, yerga tushish ham unga yaqinlashtirmaydi, ammo barcha narsa va hodisalarga juda yaqindir, insonga qon tomirlari qadardir (“Biz unga jon tomiridan ham yaqinroqmiz”. “Qof” surasi), yaqinlikda jismoniy yaqinlikka, borlig‘i vujudiy borliqqa o‘xshamaydi, makondan yuqori, vaqtdan yiroq, yo‘qlikdan oldingi borliq, nuqsonlardan xoli, o‘lim daxl qilmaydi, o‘zi yaratadi, kashf qiladi, barcha narsa-hodisalarni biladi, zamin va samoda biror chang ham uning irodasidan tashqarida sodir bo‘lmaydi, “yulduz va oysiz kechalarda qora toshda yuruvchi qora chumolini” va osmon ostida harakat qiluvchi har qanday hashoratni ko‘rib turadi, “...siz oshkora gapirsangiz ham (va yoki xufyona gapirsangiz ham U zotga barobardir). Zero, U sirni ham, eng maxfiy narsalarni ham bilur” (“Toha” surasi). Olamda hech bir narsa: ko‘rinadigani ham, ko‘rinmaydigani ham Alloh irodasi, qaroridan tashqarida sodir bo‘lmaydi,

hech kim uning iqrori va irodasini o‘zgartira olmaydi, “biluvchi, eshituvchi, ko‘ruvchi”(“Haj” surasi)dir. Injili Sharifda aytilganidek, “...shon-shuxrat, izzat-ikrom, kuch-qudrat...ga loyiq... Butun borliqni yaratgan... Hamma narsa... irodasi ila vujudga keladi” [10.584]. Unga sokin bo‘lsa ham eshitilmaydigan ovoz, yashirin bo‘lsa-da ko‘rinmaydigan narsa yo‘q, eshitishi uchun masofa, ko‘rishi uchun qorong‘ulik to‘siq bo‘lmaydi. Qur‘on, Tavrot, Injil, Zabur – o‘z elchilari orqali vahiy etgan kitoblari va Haqligi uchun dalolatdir, harakatida dono, qarorida adolatlidir. O‘zidan boshqa aql va his bilan anglanadigan barchasi: inson, jin va farishtalar, yer va samo, jon zod, o‘simlik va tog‘u toshlar – barchasi yo‘qdan bor etgan mavjudliklaridir. Tasavvuf adabiyotida tavhid alohida maqom sifatida qaraladi. Masalan, Alisher Navoiy “Lison ut-tayr” dostonida “*Tavhid vodiysining ta’rifi*”ni keltiradi. Unda tavhid “Mantiq ut-tayr” kabi yetti vodiyni (talab, ishq, ma’rifat, istig‘no, tavhid, hayrat, faqru fano) beshinchisi sanaladi. Shu o‘rinda aytish lozimki, Sharq adabiyotida “qush tili-nutqi, munozarasi” turkumi an’anasiga ham nubuvvat ta’limoti asos bo‘lgandek ko‘rinadi. Chunki nubuvvat tarixida ko‘pgina masalalar qissalar talqinida uchraydi. Misol uchun qalam, otning xonakilashtirilishi va boshqalar, xususan, “qush tili” masalasi ham ilk bora Sulaymon payg‘ambar qissasida keltiriladi. Unda turkumda bo‘lgani singari Hudhud obrazi asosiy o‘rin tutadi. “Qush tili” turkumida qushlarga Qof tog‘ida yashovchi Simurg‘ haqida Hudhud xabar bergani kabi Sulaymon payg‘ambar qissasida Sabo mamlakati malikasi Bilqis haqida xabarni Hudhud keltiradi. Shuningdek, “qush tili” ilmini Sulaymon bilishi darj etiladi. Sharq mumtoz adabiyotida “Sulaymon va Bilqis” mavzusida ishqiy asarlar ham yaratilgan edi. Shu bois tasavvuf adabiyoti ramziy ifoda qonuniyatiga ko‘ra, “qush tili” turkumi badiiy majoz va ishoraviy talqin sifatida Sulaymon qissasiga tayanilgan degan fikr uyg‘otadi. Endi masalaga qaytilsa, Alisher Navoiy talqinicha, tavhid – vahdat sirridir, barchasini tafrid-tajridda, birlikda deb bilishdir:

*“Vodiyi Tavhid ondin so’ngra bil,
Fard o’lub tajrid ondin so’ngra bil.
Chun bu vodi sori sayring qo’ydi gom,
Fardu yaktolig’ sanga bo’ldi maqom.
Chun bu vodiya nihoyat topti sayr,
Munda bir bil yuz tuman ming bo’lsa tayr.
Borchag’a komu havo tafrit o’lur,
Borchag’a lahnu navo tafrid o’lur.
Bu ravishlarg’a chu yetti ul kashish,
Borchag’a birlikda gum bo’lmoqdur ish.
Birda birdin hosil o’ldi bir adad,
Yo’q xiradqa munda dam urmoqqa had.
Chun sening ollingda tushti bo’yla pech,
Bilki ermish birdin o’zga barcha hyech.
Bir bo’lu, bir ko’ru, bir de, bir tila,
Mayl qilma munda ikkilik bila.
Ikkilik bu yo’lda ahvalli qdurur,
Sirri vahdatdin mu’attalli qdurur”.*

Tavhid ma’rifiy qarashlarda yuqori daraja kasb etganligi badiiy-estetik talqinlarda ham o‘z ifodasini topadi. Unda tavhid Haq borlig‘i, ilohiyot va bashar olami birligini anglatadi, nubuvvat esa undan keyin va uni anglatuvchi maqom sifatida e’tirof etiladi. Nubuvvat tasavvuf ilmida “Allohdan yetgan tablig‘”, “Haqdan kelgan xabar”, “malakdan kelgan ilohiy bilim” sifatida baholanadi. Imom G‘azzoliy fikricha, “nubuvvat xos insonlar hollaridan bir hol bo‘lib, shu hol

ichida insonda ma'naviy bir ko'z ochiladi. Bu ko'zda bir nur bo'lib, u nur bilan g'aybni va aql idrok eta olmaydigan narsalarni ko'rishga erishiladi". Haqning nubuvvat etilgan haqiqatlari "kutubi osmoniy" inson ma'naviy-axloqiy kamoloti uchun mas'ul ilohiy manbalardir, adabiyotlardagi "nubuvvat keldi", "risolat tushirildi" iboralari qo'llanganda esa shu kitoblarning indirilishi nazarda tutiladi. Shuni alohida ta'kidlash kerak, manbalarda payg'ambarlarga nubuvvat kelishi hodisasining qirq olti turi qayd etiladi (*"Solih tush – nubuvvatning qirq olti juzidan biridir"*). Din va payg'ambarlik ta'limoti nuzul qoidalarida nihoyatda jiddiy masala hisoblanadi. Kalom ilmida "vahiy holati" alohida sirli ilm sohasi sifatida qaraladi. U inson tafakkuri va ongidan xorijda bo'lgan ilohiy hodisa sanaladi. Aytish lozimki, iymon yoki botil nubuvvat-vahiy masalalari e'tirofida namoyon bo'ladi. Shundan "vahiy asoslari" usuli din, payg'ambarlik ta'limoti, sunnat, shariat va boshqa masalalarning birinchi qatorida turadi. Manbalarga ko'ra, "vahiy" lug'aviy jihatdan "inmoq", "tushmoq" ma'nolarini bildiradi. Injilda: "...Xudo kishiga ko'rintiradigan g'ayritabiiy hodisalar yoki eshittiradigan kalomlar" sifatida sharhlanadi [10.2]. "Navoiy asarlari lug'ati"da "vahiy arabcha, payg'ambarlarga Jabroil farishta vositasi bilan Xudodan yuborilib turgan xabar; vahiy nozil bo'lmoq – vahiy (Xudo so'zi) inmoq, tushmoq", - deb izohlanadi[12.147]. Ayrim manbalarda Allohdan payg'ambarlarga yuborilgan har qanday narsani anglatadi. U lug'atlarda ishorat, kitobat, noma, xat, maktub, xabar, maxfiy kalom, maxfiy xabar, yashirin so'z, Xudodan xabar va ilhom, Xudoning payg'ambarlariga ilqo qilingan narsalari, Xudoyi Taolo tomonidan boshqa suratda anbiyolarga ilqo (tushiriladigan) qilinadigan so'z yoki yozuv kabi ma'nolarda izohlanadi va istilohiy ma'noda Xudoning shar'iy kalomi deb tushuntiriladi. Payg'ambarga vahiy nozil bo'lishi hodisasi "zohiriy vahiy" va "botiniy vahiy"ga ajratiladi. Manbalarda zohiriy vahiyning uch xil turi darj etiladi. Birinchisi zikr qilingani bo'lsa, ikkinchisi farishta vositasida bo'lib, bunda payg'ambar faqat eshitadi, ya'ni farishta ko'rinmasdan payg'ambar qalbiga xabarni yetkazadi. Qur'oni Karim ham faqat farishta tilidan eshutiladi, o'rtada boshqa bir muloqot bo'lmaydi. Shunday paytlarda Muhammad alayhissalom "Ruhul-quds mening qalbimga soldiki", - deb gap boshlaganligi aytiladi. Uchinchisi, ilhom bu barcha qismlarga mutlaq dalil bo'luvchi va avliyolarning ilhomidan farqli holatdir. Endi botiniy vahiyga kelsak, u ra'y va ijtihoda asosida hosil bo'ladi. Demak, payg'ambarlarga tushiriladigan hodisa - "vahiy", payg'ambar bo'lmagan odam bilan farishta so'zlashishi - "kashf", g'aybiy masdardan tushgan ilm - "ilhom" deb yuritiladi. Bunda vahiy – anbiyolar, kashf – avliyolar, ilhom – insonlar ulushi deb qaraladi. Payg'ambarlar orqali ilohiy so'zlar, valiyar vositasida hikmatlar hosil bo'ladi. Shayx Muhammad Sodik Muhammad Yusuf "inson qalbida: 1. Shayton vasvasasi 2. Nafs g'ul'ulasi 3. Farishta xotiraga soladigan narsalar 4. Rabboniy ilhom paydo bo'lishini" maxsus tahlillarda qayd etadi[14.145]. Demak, vahiy Alloh yuboradigan xabarni vositali yoki vositasiz ravishda elchilarga yetkazilishi tushuniladi. Bunda vahiy-xabar payg'ambarlarga Jabroil farishta orqali yoki to'g'ridan-to'g'ri yetkaziladi va o'z navbatida payg'ambar tomonidan xalqqa uzatiladi. Bu xalqa qat'iy ishonch va imon orqali yuz beradi. Shu mas'uliyatga qodir shaxs payg'ambar sifatida tanlanadi. Qur'oni Karim Sho'ro surasida: "Biron odam uchun Alloh unga so'zlashi joiz emas, magar vahiy-ilhom orqali, yo biror parda to'siq ortidan yoki biron elchi-farishta yuborib, o'sha (farishta Allohning) izni-ixtiyori bilan o'zi xohlagan narsani vahiy qilishi orqali (so'zlar). Albatta, u yuksak va hikmat egasidir", – deyiladi[20.361]. Bu tasdiqqa ko'ra, "nubuvvat-xabar": birinchidan, "vahiy-ilhom", ikkinchidan, "parda ortidan", uchinchidan, "elchi-farishta" orqali indirilishi ta'kidlanmoqda. Ko'rinadiki, islom ilohiyotida nubuvvat-vahiy inson qalbi va ruhiga yo'l olgan fikr, ya'ni "ilhom" ma'nosida keladi. U ikkinchi bir holatda, ya'ni "tush" shaklida ham namoyon bo'ladi. Tush "ro'yo" so'zidan olingan bo'lib, uyquda ko'riladigan narsa-hodisalarga

aytiladi. Ayrim lug‘atlarda “ro‘yo – tush ko‘rmoq, ko‘rilgan tush, tushda ko‘rilgan narsalar, payg‘ambarimizga tushirilgan vahiy shakllaridan biri, ya‘ni o‘ngidan keladigan tushlar”, – ma‘nolarida izohlanadi[14.280]. Ayrimlar uni “solih tush” va “mahzun tush” sifatida ikkiga bo‘ladi. Bunda mahzun tush – shaytoniy, solih tush esa rahmoniy, ya‘ni “nubuvvatning qirq olti juz‘idan biri” deb ta‘riflanadi. Masalan, shunday bir solih tush Ibrohim alayhissalom hayotida yuz beradi. Bu haqda Qur‘oni Karim Va-Soffot surasida shunday oyatlar nozil etiladi: “Bas, biz unga bir halim o‘g‘ilning xushxabarini berdik. Endi qachonki u (bola Ibrohim) bilan birga yuradigan bo‘lg‘ach, (Ibrohim): “Ey o‘g‘ilcham, men (ha deb) tushimda seni (qurbonlik uchun) so‘yayotganimni ko‘rmoqdaman. Endi sen o‘zing nima ra‘y – fikr qilishingni bir o‘ylab ko‘rgin”, degan edi. U aytdi: “Ey otajon, senga (tushingda Parvardigor tomonidan) buyurilgan ishni qilgin. Inshaalloh meni sabr qiluvchilardan topursan”. Bas qachonki ikkisi ham (Allohning vahiyisiga) bo‘yinsunib, (Endi Ibrohim o‘z o‘g‘li Ismoilni qurbon qilish uchun) peshonasi bilan (yerga) yotqizgan ediki. Biz unga nido qildik: “Ey Ibrohim, darhaqiqat sen (ko‘rgan) tushingni rost – bajo qilding”. Albatta, biz chiroyli amal qiluvchilarni mana shunday mukofotlarmiz. Albatta, bu (ya‘ni, Ibrohimning o‘z o‘g‘lini qurbon qilishga buyurishi) ochiq-ravshan imtihondir, xolos. Biz (Ismoilning) o‘rniga (Ibrohimga) katta bir (qo‘chqor) so‘yishni – qurbonliqni evaz qilib berdik (ya‘ni katta bir qo‘chqorni jannatdan tushirdik)” (O‘sha manba 329-bet). Xullas, tush hodisasi boshqa payg‘ambarlar, jumladan, Muhammad payg‘ambar hayotida ham bir necha bor bo‘lib o‘tadi. Shu bois “payg‘ambar tushi – vahiy” (ro‘yo al-anbiyo – vahiy) deyiladi. Shu boisdan badiiy talqinlarda nabiyar timsollari tavsifida tush epizodiga alohida e‘tibor qaratiladi. Hadislarda tush “nubuvvatdan keyin ilohiy olamda qoladigan sirli hodisa” ekanligi qayd etiladi, badiiy asarlarda ham muhim poetik vazifa bajaradi. Bunda tush ramziy ifoda bo‘lib, uning muqarrar amalga oshishi xarakter tabiatidagi ilohiy bir holni anglatadi. Bu holatlar mumtoz va tasavvuf adabiyoti, she‘riyatida turfa ramziy-majoziy ifodalar bilan g‘oyat jozibador ravishda talqin etiladi.

Manbalarda nubuvvatning “tush”dan tashqari, “parda ortidan” kelishi hodisasi ham e‘tirof etilib, u payg‘ambarning Alloh ovozi eshitishi tarzida ro‘y beradi. Bu payg‘ambarlik tarixida kam uchraydi. Unga Muso alayhissalomning Tur tog‘ida Alloh bilan suhbat (“Endi qachonki uning oldiga yetib kelgach, u muborak joydagi vodiyni o‘ng tarafidan – daraxtdan unga nido qilindi: “Ey Muso, albatta, Men barcha olamlar Parvardigori Allohdirman” – “Qasas” surasi) va Muhammad Mustafo payg‘ambarning me‘roj voqeasi (“Unga (bu vahiyini) bir kuchga to‘lgan Sohibi qudrat (ya‘ni Jabroil alayhissalom)” ta‘lim bermishdir. Bas u (avval) yuksak ufqda (ko‘rinib), tik turdi. So‘ngra yaqinlashib, pastladi. Bas, (Muhammad alayhissalomga) ikki kamon oralig‘ida yo (undan-da) yaqinroq bo‘lib” – “Va-n-najm” surasi) yorqin isbotdir.

Sharq mumtoz adabiyotida Muso Kalimullohning Alloh bilan suhbat va Muhammad Mustafo alayhissalom me‘roji epik-lirik talqinlari ko‘p bora keltiriladi. Tasavvuf adabiyotida suhbat – tajalli va diydor, me‘roj – vasl va qurb ifodasi sifatida talqin etiladi. O‘zbek mumtoz adabiyotida me‘roj talqini alohida mavzu hisoblanadi. Bu mavzu nubuvvat ma‘rifati talqini bilan bog‘lanadi va umuman mumtoz adabiyot poetik olami uchun nihoyatda teran poetik ifodadir. Unda payg‘ambar alayhissalom tarixi bilan bog‘liq tun kechasida amalga oshirilgan sayohat tavsif etiladi. Me‘roj kechasi haqida Qur‘oni Karimda nozil etilgan oyatlar mavzuning ilk manbasi sanaladi. Bu hodisa keyinchalik badiiy ijodda keng sharhlanadi (tafsir) va talqin (ta‘vil) etiladi. Tafsirda me‘roj voqeasi chuqur bayon etilgan bo‘lsa, ta‘vil tufayli bu hodisa chuqur irfoniyl talqin ifodasiga aylanadi. Ayrim qarashlarda me‘roj mo‘jiza sifatida qayd etilsa, ba‘zilar “talab” deb baho beradilar. Agar Qur‘onda payg‘ambarlik mo‘jizalari e‘tirofi asnosida Muhammad payg‘ambar (s.a.v) bilan bog‘liq mo‘jizalar qayd etilmaganligi hisobga olinsa, mo‘jiza

tushunchasini keng ma'noda anglash lozim bo'ladi. U ojiz qoldiruvchi, aql bovar qilmas hodisa bo'lish bilan birga Haqqa yaqinlik maqomini ham bildiradi. Sharq adabiyoti singari turkiy tasavvuf va o'zbek mumtoz adabiyotida me'roj tavsifi hamda talqini turli janriy shakllarda o'z ifodasini topadi, xilma-xil yo'nalishlardagi “noma” (shohnoma, ishqnoma, pandnoma, qushnoma...) an'analari singari me'roj mavzusi ham o'ziga xos “noma” darajasiga ko'tariladi. Jumladan, Ahmad Yassaviy “Hikoyati me'roj” asari 24 banddan iborat, Rabg'uziy “An-nabiy sallallohu alayhi va sallamning me'roji” epik qissa janrida yaratilgan. Alisher Navoiy “Hayrat ul-abror” dostoni beshinchi na'tida 53 bayt “Me'roj kechasi ta'rifi...”, “Farhod va Shirin”da “Ul shohsuvor vasfi...” deb boshlanadigan 69 bayt me'roj tavsifi, “Layli va Majnun”da 92 bayt “Ul musofiri bavodipaymo, balki ul rokibi samovotpaymo me'roji kechasining ta'rifi”, “Sab'ai sayyor”da me'roj tavsifi 43 bayt, “Saddi Iskandariy”da “Ul humoyi balandparvoz tayronining sur'ati ta'rifidakim, me'roj shabistoni...” 121 bayt va “Lison ut-tayr” dostonida “Ul risolat Qofi Anqosining balandparvozlig'i va mahbubi haqiqiy vaslig'a yetib...” kabi me'rojlarni aytish mumkin. Alisher Navoiy dostonlari ichida katta hajmlisi “Saddi Iskandariy” bo'lgani kabi me'rojlarda ham ko'lamdori shu dostonidagi me'rojdir. Bundan tashqari butun mumtoz she'riyatda bu hodisa ifodasiga ishora etish, me'roj motivi orqali jozibali badiiy-estetik manzaralar yaratish an'anasi mavzuning nihoyatda keng qamrovli ekanligidan dalolat beradi. Bu mavzu epik tavsifi, xususan, “Qisas ul-anbiyo”larda ifodalanishi ko'proq tafsirlarga asoslangandek fikr uyg'otadi. Misol uchun Rabg'uziy tavsifida ham payg'ambar me'roji xuddi tafsirlarda bo'lgani singari butun tafsiloti bilan aks ettiriladi. Unda Rasulullohning tunda Makkadan Bayt ul-Muqaddasga olib borilishi, ko'ksini yorib yuragini imon va hikmat bilan to'ldirilishi, Buroqda Jabroil bilan samoga ko'tarilishi, yetti qavat osmonga chiqarilishi, me'roj hikmati, yetti samoda o'tmish payg'ambarlari bilan uchrashishi, “maqomi mamduh”ga erishishi, me'roj sababiyu maqsadi, hol va ta'riflari, tun qadri va qimmat, Muhammad alayhissalomga bu tunda yetti qavat osmon va yer, jannat, do'zax, dunyo, kavnayn olami ko'rsatilganligi badiiy tasvirlar batafsil ta'rif va tavsif etiladi, adabiy sohalar rivoji tufayli me'roj mavzusi ham o'ziga xos adabiy-ma'rifiy hodisaga aylanadi, badiiy ijod olamida lirik-epik talqinlar uchun ilhom va ruh baxshlovchi mavzu bo'lib qoldi. Me'roj mavzusi mumtoz adabiyotimizda majozan ham talqin etiladi. Unga binoan payg'ambar alayhissalomning Haq borlig'iga erishuvi oshiqning ma'shuqa vaslini qozonishi deb talqin etiladi. Alisher Navoiy uni “qoyim maqom” deb ta'riflaydi. Masalan, “Sab'ai sayyor” dostonida me'roj “oshiq ma'shuq bilan visol topgani, orada faqat Xoliq qolib, maxluq yo'qolgani, yor mavjudu ag'yor yo'qligi, yordan boshqasi qolmaganligi” qayd etiladi // *Toptilar vasl oshiqu ma'shuq, Borcha Xoliq, aroda yo'q maxluq. Yor mavjudu anda yo'q ag'yor, Yordin o'zga, balki yo'q dayyor*// Shu o'rinda aytish kerakki, Sharq mumtoz adabiyotida ishq mavzusi talqinlarida oshiq va ma'shuqani ifoda etuvchi an'anaviy majoziy timsollar guruhi keltiriladi. Ularni lirikada “gul va bulbul”, “sham va parvona”, “temir bo'lagi va olov”, “xum va dengiz” singari ramziy timsollar ifodalasa, epik talqinlarini “Farhod va Shirin”, “Layli va Majnun”, “Vomiq va Uzro”, “Yusuf va Zulayho” kabilar tashkil qiladi. Bu lirik-epik syujetlarda majoziy ma'noda mahbuba dardida o'rtanish, toblanish, intilish, hajr kabi motivlar yuksak ruhda tasvirlanadi va ular vasl yo'lida turli ramziy-badiiy ifodalar sanaladi. Gap shundaki, tasavvuf va mumtoz adabiyot olamida vasl ifodasini me'roj talqini singari anglatadigan boshqa biror tamsil uchramaydi. Shuning uchun Alisher Navoiy “me'roj”larida “oshiq talabi visol”, “do'st vaslini qizg'onish”, “o'zlikdan o'zni chiqarish” masalalariga e'tibor qaratiladi. Shunga ko'ra, nubuvvat maqomi tasavvuf va mumtoz adabiyotda vasl, diydor, vahdat haqiqatlari talqini uchun asos sanaladi. Ibrohim Haqqulov fikricha, “tasavvuf, ma'lum bir ma'noda, nubuvvat ta'limoti va ma'rifatiga sodiqlik”[22.34]. Kezi kelganda qayd etish lozimki,

mumtoz yoki tasavvuf adabiyotida nubuvvat haqiqati ifodalari haqida gap ketganda “nubuvvat ta’limoti va ma’rifatini” yaxlit bir maqom sifatida anglash talab etiladi. Chunonchi badiiy ifodalarda, xususan, Alisher Navoiyda ham nubuvvat “silasila”, “xalqa”, “doira”, “gulshan”, “bo’ston”, “xayl”, “sipehr”, “bahr” tarzida tavsiflanadi va masalaning barcha jihatlarini qamrab olinadi. Bu holatlar tavsifi mumtoz adabiyotimizda ruh va ko’ngil bedorligi o’ziga xos mafkura darajasiga ko’tarilganligini ko’rsatadi. Bu o’zbek mumtoz adabiyotida, birinchidan, Muhammad payg’ambar ma’rifat va oriflik timsoli bo’lib kelishi, ikkinchidan, me’roj talqinlaridagi bedorlik ifodalarida yanada yaqqol namoyon bo’ladi. Bunga misol sifatida payg’ambarlik davrlarida ommaviy ofatlar sodir bo’lishi va sabablari haqidagi qissalarni keltirish mumkin. Manbalarga ko’ra, “osmoniy kitoblar” indirilgach, ommaviy ofatlar to’xtatiladi. Bu “Qisas ar-Rabg’uziy” Muso qissasida zikr etiladi. Biroq bashariy ofat sifatida jaholat davom etadi. Mumtoz adabiyotda Muhammad payg’ambar siymosi mana shu johillik aksi o’laroq ma’rifat timsoli sifatida talqin etiladi, Muhammad alayhissalom diniy va dunyoviy amallar kamoli deb qaraladi. Bu insondan dunyo hayotida doimo bedor ko’ngil va ma’rifat egasi bo’lishni talab etadi. U tasavvuf adabiyotida “basirat” deb yuritiladi. Misol uchun Alisher Navoiy “Layli va Majnun” dostonida payg’ambar basiriy sifatлари haqida shunday misralar bitadiki, bu motiv mutassil ruhoniyl uyg’oqlik va ma’naviy bedorlikka chorlaydi.

*Dahr sho’ru sharridin osuda,
Ko’ngli uyg’og’u ko’zi uyquda.*

Manbalarda ta’kidlanishicha, nubuvvatning yana biri “elchi-farishta” vahiysida namoyon bo’ladi. Bunda Alloh bilan payg’ambar aloqasi farishta orqali yuz beradi. Bu nubuvvat sirrida payg’ambarlar Jabroil alayhissalom ovozi eshitadi, ba’zan o’zini ko’radi. Nubuvvatning “elchi-farishta” orqali sodir bo’lishi islom nubuvvat ta’limotining o’ziga xos komilligini ham bildiradi. Qur’onda Jabroil alayhissalom Ruh-ul quds (Muqaddas Ruh), Ruh-ul Amin (Ishonchli Ruh), Ruhul-Illoh (Alloh ruhi) kabi nomlarda keltiriladi. Raxmatulloh qori Obidov “Payg’ambarlarga faqat ilohiy vahiy kelsa “nabiy”, ilohiy vahiy bilan birga alohida shariat yuborilgan bo’lsa “rasul” deyiladi. Payg’ambarimiz Muhammad alayhissalomga qirq yoshlarida nabiyluk, keyinroq esa rasullik keldi”, – deydi[16.142]. Shu o’rinda aytib o’tish kerak, tasavvuf adabiyotida vahiy nazariga yaqin tarzda “ibn-ul vaqt” tushunchasi ishlatiladi. Alisher Navoiy bu holatni: “*Fano ahlini o’z vaqtining podshohi debtur, balki vaqt podshohini aning gadoyi*”, - ya’ni, fano ahli o’z vaqtining podshohi yoki vaqt podshohi ahli fanoning gadoyi, - deb ta’riflaydi. Bu maqom sukr holi, ya’ni lahzada yuz beradigan ruhiy jarayon sanaladi. Bunda solik o’zida Haqdan kelgan ilohiy fayz va zavqni his etish holiga ega bo’ladi. U tasavvuf va mumtoz she’riyatda “la’li lab” obrazida ham ifoda etiladi. Bu ilohiy ilhom payg’ambarga vahiy kelgan damga o’xshatiladi. Ba’zan solik tabiatida yuz beradigan bunday farahli onlar “Anal-Haq”qa o’xshash fikrlarni ham keltirib chiqargan. Bu daqiqa solikning zavq-ishtiyoq holati deb baholanadi va tasavvufda komronlik sifatida anglanadi. Bu lahzada sodir bo’ladigan tuyg’uga teng vaqt – abadiylik, manguqlik deb tushuniladi. Mumtoz va tasavvuf adabiyotida doimiy an’ana sifatida tasvirlanadigan soqiy, may, jom timsollari ham bir xususiyatiga ko’ra nubuvvat haqiqatlari badiiy-ramziy ifodasidek fikr uyg’otadi. Bunda timsollar Haq ilohiy ma’rifati nabiyl qalbida namoyon bo’lishi, ya’ni nubuvvat haqiqati uchun ham o’ziga xos bir majoz ifodasini yuzaga chiqaradi. Shuni aytish kerakki, islomiy manbalarda Muhammad alayhissalomga Jabroil farishtaning uch xil tarzda namoyon bo’lganligi aytiladi. Birinchidan, bu hol o’ziga xos ovoz shaklida bo’lib, xuddi qo’ng’iroq jarangidek yoqimli bir sas eshitiladi. Dastlabki onlarda Muhammad Rasululloh ham gap nima haqda ekanligiga tushunmaydi, vaqtiki, “vahiy-xabar” ekanligini fahmlaydi. Bu ovoz Jabroil alayhissalomning

qanot qoqishidan ekanligi bilinadi. Ba’zi ulamolar Qur’on oyatlariga tayanib, bu ovozni asal arining hosil yig’ishiga qiyoslashadi. Chunonchi, Nahl surasida: “(Ey Muhammad), Parvardigoringiz asalariga vahiy – amr qildi: “Tog’larga, daraxtlarga va (odamlar) quradigan inlarga uya solgin. So’ngra turli mevalardan yeb, Parvardigoring (sen uchun) oson-qulay qilib qo’ygan yo’llardan yurgin!” Uning qornidan odamlar uchun shifo bo’lgan alvon rangli ichimlik-asal chiqur. Albatta, bu ishda tafakkur qiladigan qavm uchun oyat-ibrat bordir”, – deyiladi. Ko’rinadiki, asalari faoliyati “amri vahiy” tufaylidir. Bu holat vahiy taqqosi uchun nihoyatda jozibador va mantiqli qiyosdir. Bunda asalarining eng chiroyli gullardan eng totli va foydali mahsulotlarni keltirishiga ko’ra, “vahiy holati” asalari xizmatiga taqqoslanadi. Ikkinchidan, Jabroil farishta Muhammad payg’ambarga odam suratida namoyon bo’ladi. Bunda Jabroil Rasulullohga favqulodda go’zal sahobalardan biri shaklida ko’rinadi. Uchinchidan, Jabroil farishta o’z qiyofasida namoyon bo’ladi. Muhammad alayhissalomga Jabroil farishtaning odam suratida ko’rinishi ikki marotaba, birinchisi zaminda (Makka) va ikkinchisi samoda (Me’roj) kuzatiladi. Yuqoridagilardan aytish mumkinki, ilohiy vahiy yetti xil: 1. tush ko’rish shaklida; 2. qalbga quyilish tarzida; 3. qo’ng’iroq jarangidek ovozda; 4. farishtaning inson suratiga kirgan shaklida; 5. Jabroilning o’z samoviy qiyofasida; 6. parda ortidan gapirish; 7. so’zlashish (ba’zan tushda) tarzida namoyon bo’ladi. Bu aloqalar ta’rifi ulamolar tomonidan turlicha talqin etiladi. Islom ilohiyotchilari Qur’oni Karim Muhammad alayhissalomga Jabroil farishta orqali nozil qilinganligini aytadilar. Shu bilan birga Tavrot – Musoga, Zabur – Dovudga, Injil – Iso alayhissalomga Jabroil orqali yuborilganligi Qur’oni Karim oyatlarida tasdiqlanadi. Alisher Navoiy “Saddi Iskandariy” dostoni na’tida “Kutubi osmoni”larda Rasululloh nomi zikr etilganligi, Haq Musoga “Tavrot”ni bayon etgani, Dovudga “Zabur”ni, Isoga “Injil”ni nozil etgani, Muhammadga har bir so’zi mo’jiza bo’lgan “Kalom” yuborganligi qayd etiladi. “Tavrot”da Muhammad haqida qisqa fikr bayon etilgani, “Zabur”da Mustafo mo’jizalari qayd etilgani, “Injil”da sifatlariga ta’rif berilgani – xullas “kutubi osmoniy”larda Muhammad Rasululloh to’g’risida xabarlar keltirilganligi ta’kidlanadi:

*Chu Musog’a “**Tavrot**” etib Haq bayon,
Sanga ul bayon ichra mu’jiz ayon.
Bo’lub chunki Dovud qismi “**Zabur**”,
Sening mu’jizing anda aylab zuhur.
Chu Isog’a “**Injil**” nozil bo’lub,
Haq anda sifotingg’a qoyil bo’lub.
Kalomeki sendin topib intizom,
Aning lafz bar lafzi mu’jiznizom.
Nechakim kutubi osmoni kelib,
Borisinda sendin nishone kelib.*

Shu bilan birga barcha kitoblar manbai va yaratilgan taqdiri bitilgan “al-Lavh al-Mahfuz” ham e’tirof etiladi. Ayrinman balarda o’tmish payg’ambarlariga ilohiy kitoblar bir damda va faqat Muhammad alayhissalomga qariyb chorak asr davomida nozil etilgan deyiladi. Bu nubuvvat islom davriga kelib barcha masalalarda komil darajaga erishganligini bildiradi. Qur’on va boshqa muqaddas kitoblar ham “Laylat-ul’ qadr” (qadr kechasi, musulmon oy kalendarining to’qqizinchi oyi, ramazon oyi yigirma yettinchi kechasi) kunida tushirilganligi zikr etiladi. Shuning uchun bu oy va kecha muqaddas hamda qadr hisoblanadi. Qadr kechasi mumtoz asarlarda doimiy ravishda olqishlanadi. Jumladan, Rabg’uziy me’roj kechasini “bu tun – shu tun” deb sharaflaydi. Qur’onning Qadr surasida: “Albatta, Biz u(Qur’on)ni qadr kechasida nozil qildik. (Ey

Muhammad), qadr kechasi nima ekanligini siz qayerdan bilar edingiz. Qadr kechasi ming oydan yaxshiroqdir. Un(kecha)da Farishtalar va Ruh (Jabroil alayhissalom) Parvardigorlarining izni-ixtiyorida (yil davomida qilinadigan) barcha ishlar bilan (osmondan zaminga) tushurlar. U (kecha) to tong otgunicha tinchlik – omonlikdir”, - deyiladi [20.515]. Sohaviy lug‘atlarga ko‘ra, ramazon – arabcha “rumuz” so‘zidan olingan bo‘lib, “yomg‘ir” ma‘nosini bildiradi. Shu bois islom olamida ramazon oyi ramziy ma‘noda “qalb va ruh yuviladigan oy” sifatida qadrlanadi. Qur‘onda nubuvvat (profetologiya) masalasini maxsus tadqiq etgan olim A.R.Gaynutdinova: “Qur‘onda “rasul” termini “nabiy” terminiga qaraganda ko‘p bora ishlatiladi. Qur‘on matnida “rasul” birlik va ko‘plik sonda 331 marta, “nabiy” esa 87 marta qo‘llanadi. Nabiy Bibliya va Qur‘on uchun umumiy termindir. Bundan ko‘rinadiki, Qur‘oni Karimda nabiylerden ko‘ra, rasullar tarixiga e‘tibor ko‘proq qaratiladi”, – deydi [7.24]. Demak, Qur‘oni Karimda zikri kelgan payg‘ambar siymolar rasullar qissasi va hissasiga to‘g‘ri keladi.

Adabiyotshunos Sayfiddin Rafiddinov nubuvvatning ikki asosiy tamalini qayd etadi: “Birinchisi, ularga Olloh tarafidan laduniy ilm, saviya, farosat beriladi. Odatda, payg‘ambarlar madrasaga o‘qib, mehnat qilib, tajriba ortirmaydilar, ikkinchisi, insonlarga payg‘ambarlik vazifasini yetkazish quvvati va qobiliyatiga ega bo‘ladilar, har kim ham bunday og‘ir va mas‘uliyatli vazifani bajara olmaydi” [17.45]. Manbalarda payg‘ambarda shart bo‘ladigan xislatlar: shaxsiy erkinlik (tobe emaslik), aql va idrok, jismoniy kamchiliklardan (ko‘r, kar singari) xolilik, gunohdan yiroqlik kabi ellikka yaqin ratsional (hayotiy) sifatlar qayd etiladi. Ular nabiylik tavsiflari ham sanaladi. Bu sifatlar ulug‘ ijodkorlar asarlarida, xususan, Alisher Navoiy dostonlarida nihoyatda jozibador ta‘rif etiladi. Shu tariqa payg‘ambar siymolarga xos bashariy-ilohiy xislatlar muqaddas kitoblar, xususan, Qur‘oni Karimda batafsil qayd etiladi. Bular Sharq, jumladan, o‘zbek mumtoz adabiyoti g‘oyaviy-badiiy olamida ilohiy aqida sifatida chuqur samimiyat, iymon bilan qabul qilinadi va payg‘ambar siymolar komil inson sifatida tavsif etiladi.

Xulosa

Ko‘rinadiki, nubuvvat haqiqati ilohiy kitob - Qur‘oni Karimda g‘oyat teran ifoda etiladi. Boshqacha aytilganda, nubuvvatning namoyon bo‘lish asoslari muqaddas Qur‘on bilan isbot etiladi va bu haqiqatlar dunyo tamadduni tarixida nihoyat katta o‘rin tutadi. Ma‘lum bo‘ladiki, nubuvvat dinni, va aksincha, din nubuvvatni vujudga keltiradi. Islom madaniyati nubuvvat ma‘rifati bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, uni anglash badiiy adabiyotda nubuvvat haqiqatlari va obrazlari talqini masalalarini xolis idrok etish bilan birga mumtoz badiiy ijod mohiyatini chuqur tushunishda nihoyat darajada muhimdir. Turkiy-o‘zbek mumtoz adabiyotida nubuvvat ma‘rifati talqini islom ta‘limotining umuminsoniy qarashlari badiiy ifodasi sifatida ko‘rinadi. Sharq, xususan, turkiy-o‘zbek adabiyoti mumtozligi nubuvvat haqiqatlari badiiy talqinlarida namoyon bo‘ladi. Nubuvvat ma‘rifati ifodasi badiiy ijodda ezgu tuyg‘ular ifodasi, qalb tarbiyasi va ruh harorati bo‘lib xizmat qiladi. Bir so‘z bilan aytilganda, nubuvvat – ruhoniylar va bashariy poklik, insoniy halollik, ma‘naviy va axloqiy go‘zallik ifodasi hisoblanadi. Uning o‘zbek mumtoz adabiyotida mavzu va motiv, timsol va obraz sifatida tavsif etilishi natijasida o‘ziga xos badiiy-estetik olam yuzaga keladi. Xullas, mumtoz adabiyotda tavhid va nubuvvat masalalari janriy shakllar ifodasi, ramziy-majoziy tasvirlar ko‘lami va badiiy-estetik jozibadorligi bilan ruh kamoloti va nafs tarbiyasi uchun xizmat qiladi.

Iqtiboslar/Сноски/References/Kaynaklar

1. Alisher Navoiy. To‘la asarlar to‘plami. 7-jild. Sab‘ai sayyor. – Toshkent: 2012, 292-bet.

2. Alisher Navoiy. To‘la asarlar to‘plami. Lison ut-tayr. – Toshkent: G‘. G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2012. 223-bet.
3. Alisher Navoiy. To‘la asarlar to‘plami. Xazoyin ul-maoniy. – T.: G‘. G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2012. 733-bet.
4. Alisher Navoiy. To‘la asarlar to‘plami. O‘n jildlik. Xamsa. Saddi Iskandariy. – Toshkent: G‘. G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2012. 19-bet.
5. Alisher Navoiy. To‘la asarlar to‘plami. Yettimchi jild. Layli va Majnun. – T.: G‘.G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2012. 23-bet.
6. Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература. – Москва: “Наука”, 1965, – 54 с.
7. Гайнутдинова Аделя Равилевна. Профетология Корана: истории пророков как элемент построения коранического текста. Авт. канд. дисс. по филол. наук. – М.: 2008. – 24 с.
8. Жавҳар Шулул. Нубувват фалсафаси. – Истанбул, 2010. 45-бет
9. Муҳаммад Ғиёсиддин. Ғиёс ул-луғот (икки жилдлик). “Қонуни маърифат” нашриёти. Иккинчи жилд. –Техрон, 1948. – 468 б.
10. Инжил, Тавротдан “Ибтидо” ва Забур (таржимонлар: Абаев И., Гулкаров Ю.) – Туркия: Муқаддас Китобни таржима қилиш институти, 1996. – 584 б.
11. Ислом. Энциклопедия. А-Ҳ. “Ўзбекистон миллий энциклопедияси”. – Тошкент: Давлат илмий нашриёти, 2017. 345-б.
12. Носириддин Бурҳониддин Рабғузий. Қисаси Рабғузий. 1-китоб. – Тошкент: Ёзувчи, 1990. – 24 б.
13. Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф. Тасаввуф ҳақида тасаввур. – Тошкент: “Шарқ”, 2011. – 145 б.
14. Шоев З.Дж. Учение монотеистических религий о пророчестве и его развитие в исламе. Авт. канд. дисс. по философ. наук. – Душанбе, 2011. – 25 с.
15. Раҳматуллоҳ кори Обидов. Пайғамбарлар тарихи исломият тарихидир. – Тошкент: “Мовароуннаҳр”, 2005. – 142 бет.
16. Рафиддинов С. Навоий ижодида нубувват талқини //Ўзбек тили ва адабиёти. 2019, №1, 45-бет.
17. Фарҳанги истилоҳот ва ибороти ирфоний. Доктор Саййид Жаъфар Сажжодий. – Техрон: Тахурий нашриёти, 2004. – 829 с.
18. Қуръони Карим (Таржима ва изоҳлар: Алоуддин Мансур). – Т.: Чўлпон, 1992. – 544 б.
19. Қобилов У.У. Илоҳиёт ва бадиият. (1-китоб) Монография. – Тошкент: “Нихол”, 2008. – 144 б.
20. Қобилов У.У. Нубувват ҳақиқати – бадиий ижод руҳи. (2-китоб) Монография. – Самарқанд: СамДУ нашри, 2021. – 304 бет.
21. Qobilov U.U. Profetologiya va o‘zbek adabiyoti. Monografiya. – Samarqand: SamDU nashri, 2023. – 250 bet.
22. Qobilov U.U., Xalmurodov X.Y., Sanaqulov U. Alisher Navoiy: she’r va shoir abadiyati. Monografiya. – Toshkent: “LESSON PRESS” nashriyoti, 2023. – 380 bet.
23. Ҳаққулов И.Ч. Тасаввуф сабоқлари. – Бухоро: Бухоро, 2000. 25-б.
24. Ҳаққул Иброҳим. Тақдир ва тафаккур: Эсселар ва адабий-танқидий мақолалар. – Т.: “Шарқ”, 2007. 34-бет.
25. Ходизода Р. Ҳафт гуфтор дар барои Қуръон. – Душанбе, 2000. – 41с.

BEÝİK AKYLDARYŇ ŞALARY WASP EDÝÄN ŞYGYRLARY HAKYNDÄ

Döwletmyrat ÝAZKULYÝEW

Dr., Türkmenistan Ylymlar Akademiyasynyň
Dil, edebiýat hem milli golýazmalar instituty.

E-mail: tejen2020@gmail.com

Annotatsiya: Magtymguly näme üçin Nedir şany mahabatlandyryp, “Aly siziňdir”, ol aradan çykanda bolsa, “Döwletalynyň” atly şygryny ýazdyka?! Şu sowala taryhy maglumatlar esasynda jogap bermäge çalşalyň. Nedir şanyň dolandyran ýyllarynda belli-belli ýerlerde gozgalaň bolandygy, gozgalaň etmäge türkmenleriň, esasanam, ýomut türkmenleriň gatnaşandygy anyk taryhy maglumat. Emma Nedir şanyň häkimligine garşy türkmenler hiç haçan köpçülikleýin baş götermändirler. Nedir şa 1736-njy ýylda şa täjini geýse-de, hakykatda, 1730-njy ýyllaryň başyna ol Eýrana doly hökümdarlyk edipdir. Hatda Nedir şa türkmenlere daýanany üçin ýurduň paýtagtyny Yspyhandan Maşada şol zamanda türkmenleriň has köp ýaşaýan şäherine geçiripdir. Ýokarda hem belleýşimiz ýaly, Nedir şa dokuz ýyl (1729-38ý. D. Ý.) Horasan türkmenlerini salgytdan boşadypdyr. Nedir şa türkmenleri Eýran-owgan tabynlygyndan çykarypdyr. Bu şanyň zamanýnda halklar arasyndaky özara uruşlar doly diýen ýaly ortadan aýrylypdyr.

Açar sözler: Magtymguly Pyragy, Türkmen edebiýaty, Nedir şah.

ON THE POEMS OF GREAT SAGES DEPICTING SHAHS

Abstract: Why did Makhtumkuli promote Nedir's fame and write “Aly siziňdir” and when he died, he wrote a poem called “Döwletalynyň”?! Try to answer this question based on historical data. It is clear historical information that there were rebellions in certain places during the years of Nedir Khan's reign, and that Turkmen, especially Yomut Turkmen, participated in the rebellion. However, the Turkmens never rose up in mass against Nedir Khan's government. Although Nedir Shah was crowned king in 1736, he actually ruled Iran completely by the early 1730s. Even King Nedir moved the country's capital from Yspyhan to Masha, the city where Turkmens lived the most at that time, because he supported the Turkmen. As we mentioned above, King Nedir exempted the Turkmen of Khorasan from taxes for nine years (1729-38 AD). King Nedir freed the Turkmen from Iran-Afghan subjugation. During this period, wars between nations were almost completely eliminated.

Key words: Makhtumkuli Firaghi, Turkmen literature, Nedir Shah.

О ПОЭМАХ ВЕЛИКИХ МУДРЕЦОВ, ИЗОБРАЖАЮЩИХ ШАХОВ

Аннотация: Почему Махтумкули прославил Недира и написал «Aly siziňdir», а после смерти написал стихотворение «Döwletalynyň»?! Попробуйте ответить на этот вопрос, опираясь на исторические данные. Достоверны исторические сведения о том, что в годы правления Недир-хана в определенных местах происходили восстания и что в восстании участвовали туркмены, особенно йомут-туркмены. Однако туркмены так и не восстали массово против правительства Недир-хана. Хотя Недир-шах был коронован в 1736 году, к началу 1730-х годов он фактически полностью правил Ираном. Даже король Недир перенес столицу страны из Испхана в Машу, город, где в то время проживало больше всего туркмен, потому что он поддерживал туркмен. Как мы уже упоминали выше, царь Недир

освободил туркмен Хорасана от налогов на девять лет (1729-38 гг. н. э.). Король Недир освободил туркмен от ирано-афганского порабощения. В этот период войны между народами были почти полностью ликвидированы.

Ключевые слова: Махтумкули Фраги, туркменская литература, Недир-шах.

Giriş

Magtymguly köşk şahyry bolmandyr. Ýöne onuň öz zamanasynyň taryhy-syýasy wakalaryna seslenendigini aýtmak gerek. Beýik akyldar dagynyk türkmeni birleşdirip, halkymyzyň hemme taýpalarynyň bir döwlete, bir başa gulluk etmegini arzuwlapdyr. Magtymguly zamanasynda türkmeni bir döwletin baýdagynyň astyna birleşdirip biler hasap eden şasyny wasp etmekden çekinmändir. Şahyryň “Arşy-aglaýa” şygry

Ýa Ahmet şa, ýerde ýaýylyp çawuň,

Adyň asman gider arşy-aglaýa (Aşyrow, 2013: 27).

diýen setir bilen başlap, bu goşgy taryhda Ahmet Dürrany ady bilen tanalýan Ahmet şa bagyşlanan şygrydyr. Taryhdan belli bolşy ýaly, Nedir şa öldürilenden soňra, onuň esaslandyran şalygy Nedir şanyň nesilleriniň, serkerdeleriniň arasynda elden-ele geçipdir. Şol zamanda Nedir şanyň belli serkerdeleriniň biri bolan owganystanly Ahmet şa öz ýurdunda şa täjini geýipdir. Soňra ol Eýranyň Maşat, Nişapur ýaly ýerlerini özüne tabyn etmek üçin, 1754-55-nji ýyllarda Maşada, Nişapura hüjüm edýär. Ahmet şanyň birinji hüjümi şowsuz bolsa-da, ol soňky iki hüjümünde Maşady, Nişapury owgan döwletiniň tabynlygyna geçirmegi başarypdyr. Ahmet şa Eýrana hüjüm edende, türkmenlerden kömek sorap, iki gezek gökleň, ýomut pederlerimize ýüzlenýär.

Türkmenler, esasanam, halkymyzyň gökleň taýpasy Ahmet şa hoşniýetli garapdyr. Nedir şanyň şalygy dargandan soňra, türkmenler Nedir şanyň mirasdüşerleriniň, onuň düýnki serkerdeleriniň häkimlik ugrundaky göreşleriniň pidasyna öwürlipdirler. Eýran-Turanda ýüz beren häkimlik ugrundaky göreş türkmen halkynyň başyna hem uly musallat bolup inipdir. Ahmet şanyň owgan döwletini esaslandyryp, Eýrana goşun çekmegini edil ildeşleri ýaly Magtymgulam oňatlyga ýorupdyr. Nedir şa ýaly Ahmet şa hem Eýrany-Turany birleşdirip, bu ülkede üznüksiz urşuň, çapawulçylygyň soňuna çykar diýen umutlar edilipdir. Magtymguly şeýle ýagşy umut bilen Ahmet şaha bagyşlap, “Arşy-aglaýa” diýen odasyny ýazypdyr. Magtymguly Ahmet şaha ýazan “Arşy-aglaýa” odasyny 1754-55-nji ýyllarda, ýagny Ahmet şa Maşada, Nişapura ikinji gezek hüjüm edip, bu ýerleri özüne tabyn edenden soňra ýazan bolmaly. Çünki Ahmet şa agzalan ýerlere ikinji gezek hüjüm etmeziniň oň ýanlary gökleňlerden uly umut bilen kömek sorap, hat ýazýar. Şol haty esasynda Ahmet şa türkmenlerden adam kömegini alypdyr. Ol Maşady, Nişapury özüne tabyn edenden soňra, şahyr onuň tutuş Eýrany-Turany özüne tabyn etjegine umut edipdir. Şahyr bu pikirini gizlejegem bolman, uly umut bilen Ahmet şanyň Eýrany özüne tabyn etmegini arzuwlap şygryny şeýle jemläpdir;

Pyragy diýr, rowaç berer sen dini,

Şalaryň şalary, yslamyň zeýni,

Emriňe mutyg et Eýran zemini,

Roz-u şeb nalyşym budur Hudaýa (Aşyrow, 2013: 27).

Ýöne Ahmet şa Maşady, Nişapury özüne tabyn edip, ondan aňry gitmän, yzyna dolanypdyr. Garaz, Magtymgulyň Ahmet şa Eýran-Turany birleşdirip, türkmen üçin parahat döwlet gurar diýen umudy başa barmandyr. Şonuň üçin Magtymgulyň döredijiliginde Ahmet şa soňra asyl ýatlanmandyr.

Magtymgulynyň “Aly siziňdir”, “Döwletalynyň” atly şygrylary hem şahyryň öz döwrüniň syýasy wakasyna seslenmesidir. Şu şaka çenli şahyryň agzalan şygrylary kime düzendigi barasynda dürli pikirler aýdyldy. Akademik Myrat Annanepesow şahyryň “Aly siziňdir” atly goşgusyny Fathaly şa bagyşlap, bu goşgyny Fathaly şa täjini geýende, 1798-nji ýyllarda ýazandygyny belleýär. Ýöne bu halypa taryhçy alym Magtymgulynyň eýýäm üç-dört ýyldan soň, Fethaly şa hakynda pikirini üýtgedip, onuň zalymlygyny beýan edip, “Fetdah” goşgusyny ýazandygyny nygtaýar (Annanepesow, 1990: 95-96).

Filologiýa ylmlarynyň doktory Baýmuhammet Garryýew Magtymgulynyň “Aly Siziňdir” atly şygryny Nedir şanyň garşydaşy bolup, hut onuň özi tarapyndan öldürilen Fethaly serdaryň ogly Muhammethasanyň 1744-nji ýylda turzan gozgalaňynda bir bada gazanan üstünligine bagyşlandyr diýen pikiri öňe sürýär. Bu alym Magtymgulynyň hut özüniň hem şol gozgalaňa gatnaşan bolmagynyň mümkindigini tekrarlaýar (Garryýew, 1975: 62-65).

Filologiýa ylmlarynyň doktory Annagurban Aşyrow hem Magtymgulynyň “Aly siziňdir” atly goşgusyny Muhammethasan hana bagyşlap ýazandygyny çak edip, şeýle ýazýar; “Muhammethasan han bilen baglanyşykly wakalary synlap, Magtymguly “Aly siziňdir” atly goşgusyny 1756-njy ýylda, ýagny Yspyhanyň basylyp alynmagyna bagyşlap ýazypdyr diýen netijä gelse bolýar. Oňa şahyryň:

Zir paýy-esbiňiz Yrak, Yspyhan –

diýen setiri hem güwä geçýär (Aşyrow, 2014: 311).

Fathaly serdaryň ogly Agamuhammet şa (1774-1798) ýa onuň ogly Fathaly şa (1798-1834) Eýran tagtyna çykyp, Eýran döwletiniň asudalygy üçin uly işler edenem bolsa, Agamuhammet şanyňam, onuň ogly Fethaly şanyňam türkmenlere aýratyn bir ýagşylyk edip, Magtymgulynyň wasp etmegine esas boljak iş edendigi hakynda hiç bir taryhy maglumat ýok. Ýogsam, Agamuhammet şa ýaşlykda agta edilensoň, belli bir döwürde ol türkmenleriň hossarlygynda ilki sefewi şasyndan, soňra Nedir şadan gizlenip ýaşapdyr. Ýene bir bellemeli zat, Agamuhammet şa 1774-nji ýyldan tä 1796-njy ýyla çenli Horasan welaýatynyň häkimi hökmünde tanalýan ekeni. Ol 1796-njy ýylda Tähranda Eýran şasynyň şa täjini geýipdir. Şol sebäpli Fethaly serdaryň hiç bir oglynyň Magtymgulynyň “Aly siziňdir” atly şygrynda wasp edilmändigini şu setirleri okasaňam doly subut bolýar:

Samarkant tagtynda gurlan ýaýlara,

Mäti dek hylap siz sebze paýlara,

Süleýman dek sözüň ýörir suwlara,

Isgender dek derýa saly siziňdir (Aşyrow, 2013: 27).

Agamuhammet şanyň, onuň ogly Fethaly şanyň zamanynda hem Samarkant şäheri olaryň tabynlygynda bolmandyr. Asla olar Samarkant şäheri üçin göreşmändirlerem. Emma Magtymgulynyň “Aly siziňdir” atly goşgusynda wasp eden şahsy Samarkantyň eýesi ekeni. Magtymgulynyň zamanynda Samarkanty tabynlygyna alan diňe Nedir şadyr. Bu şygry hakynda ylmy söhbet edilende, şu hakykaty aýtmak gerek. “Aly siziňdir” atly goşgynyň “Feth serdar ogly” diýip başlamagy asly Fethaly serdaryň adyny aňladanok., ol söz şahyryň wasp edýän serdarynyň sypatyny şöhlendirýär. Ol Nedir şa “Feth”, ýagny “Beýik ýeňiji serdar ogly” diýip ýüzlenýär. Halklaryň arasynda “Ýeňilmezek goşun” diýen düşünje bar. Magtymguly Nedir şa “Sür Feth serdar ogly” diýip aýtmak bilen oňa “Ýeňilmezek goşunyň serdary” diýip ýüzlenýär. Has dogrusy, “Aly siziňdir” goşgynyň başynda “Ýeňiji” manyda gelýän “Feth” sözi Fethaly serdaryň adyny aňlatmaýar. Goşgynyň mazmunyny okan adam muňa şeksiz göz ýetirer. Sebäbi bu goşguda wasp edilýän şanyň gaýraty Gündogaryň in meşhur şahslary–Süleýmanyň, Isgenderiň, Hydyr, Ylýasyň,

Kowusyn edermenligine deňelýär. Geliň, bu şygryň kime bagyşlanandygyny doly anyklamak üçin, ol goşgynyň her bendini aýratynlykda derňäliň. Şygryň birinji bendine üns bereliň.:

*Sür, fath serdar ogly, geldi wagt,
Ýene bu döwrany-aly siziňdir.
Köne agyr döwlet täze eder bagt,
Beýiklik, serdarlyk ýoly siziňdir* (Aşyrow, 2013: 27).

Magtymguly mahabatlandyryň şahsyna “Ýeňilmezek serdar ogly” gelen beýik döwrany siziňki diýip ýüzlenmek bilen, şahyr pikirini şeýle dowam etdirýär. Magtymguly Kone agyr döwletiň şöhratynyň dikeldilendigini öňe sürýär. Bilnişi ýaly, Eýran sasany şalygy Eýran-Turan bilen birlikde, arap ýurtlarynyň belli bir böleginde hökmürowanlyk edipdir. Magtymgulyň “Aly siziňdir” şygrynda Nedir şanyň emele getiren uly şalygy Eýran şalygynyň gadymy şöhratyna deňelipdir. Magtymguly Nedir şaha şöhratly şalygynda beýik serdarlyk ýoluny dowam etmegi arzuwlapdyr. Emma Fathaly serdaryň özüniňem, onuň şa nesliniňem Eýranyň gadymy şalyk şöhratyny dikeldmändigi bellidir (Ýazkulyýew, 2017: 141). Şahyryň indiki waspyna gulak asalyň:

*Ylýas kimin ebr çöken suwlarda,
Kowus kimin duman düşen daglarda,
Gençli şäher, Hydyr gezen çöllerde,
Kadyr beren dünýä maly siziňdir.
Bagşaşyň bent eder biler-bilmezi,
Ykbalyň nist eder dogry gelmezi,
Dükan käni – Jahangiriň almazy,
Badahşan magdany – lagly siziňdir* (Aşyrow, 2013: 27).

Magtymguly “Kadyr beren dünýä maly siziňdir” diýende, Nedir şanyň diniň ady bilen Eýran-Turany, hatda Kawkazyň, Dagystanyň belli bir ýerlerini, Hindistanyň uly bölegini basyp almagyny gözöňünde tutupdyr. Şerigatda basyp alnan ýerden alnan olja halal hasaplanypdyr. Pyragy Nedir şanyň basyp alan ummasyz ýerinden edinen baýlygyny oňa Hudaý beren baýlyk diýip wasp edýär. Magtymgulyň Gençli şäher diýýäni Hyrat, ýa-da Gazna (iki şäherem Owganystanda) şäheri bolmaly Bu ady agzalan şäherleriň hiç birem Fathaly şanyň nesillerine tabyn däl ekeni. Pyragynyň “Dükan käni – Jahangiriň almazy,” diýýäniniň taryhy hakynda şu setirleriň awtory “Nesil” gazetinde “Nedir şa hakynda rowaýatlar” diýen makalalar toplumynda şeýle ýazypdy: Hindistany Nedir şa özüne tabyn edende, hindi patyşasy Muhammet şa nesil şalygyndan miras gelyän gymmat bahaly göwheri (almaz daşy) Nedir şa sowgat beripdir. Bu gymmat bahaly almaz daşyna Nedir şa eýe çykandan soňra, ol almaz daşy Jahangiriň almazy adyny alypdyr. Magtymgulyň Jahangiriň almazy diýýäni Nedir şanyň hindi patyşasy Muhammet şadan alan göwheridir. Nedir şanyň Jahangir (dünýäniň eýesi) diýen lakamy hem bar ekeni (Nesil, 1997: 3) Şahyryň bu bendiniň manysyna üns bereliň:

*Gahryňyza duşan – guma bulaşar,
Keremňize duşan – arşa ulaşar,
Beýiklik besaty size ýaraşar,
Feridunyň fert ykbaly siziňdir* (Aşyrow, 2013: 27).

Şahyryň “Gahryňyza ulaşan-guma bulaşar” diýmegi Nedir şanyň gazabyna duçar bolanyň kellesiniň kesiljekdigini alamatlandyryň obrazly jümläni aňladýar. Merhum toprakda jaýlanýar. Magtymgulyň dili bilen aýtsak, Nedir şanyň gazabyna duçar bolan guma bulaşdyrylyp jaýlanýar, aradan çykýar. Aýdaly, Fethaly serdaryň şa nesilleriniň zamanýnda olaryň biriniň gazabyna duşanyňda hem, janyňy gutarmak mümkinçiligi bolupdyr ahyry. Sebäbi Fachaly

serdaryň gajar şa nesilleriniň hiç birem Eýrana-Turana doly hökümdarlyk etmändirler. Şonuň üçin Fathaly serdaryň şa nesilleriniň gazabyna duçar bolsaň, Gürgenden, Balkandan gaýdyp, Ahala, Mara gelseňem, eýýäm ol türkmeniň başyna howp abanmandyr. Emma Nedir şanyň gazabyna duçar bolsaň, Eýran, Turan, Yrak, Kawkaz, Dagystan, Hindistan aralykda gitjek ýeriň ýok. Ol ýerleriň hemmesi Nedir şanyň tabynlygynda ekeni. Onsoň onuň gazabyna duçar bolsaň, guma bulaşmakdan başga alajyň bolmandyr. Magtymguly şu hakykaty beýan edipdir.

Pyragynyň “Keremiňize duşan arşa-ulaşar” diýenini şu mysalam anyk subut edýär. Mir Gulam Muhammet Gubaryň ýazmagyna görä, Nedir şa 1738-nji ýylda Kandagary basyp alanda, zyndanda oturan adamlary boşadýar. Zyndandan boşanlaryň arasynda on alty ýaşly Ahmet, Nedir şanyň ynamdar nökeri abiwertli (Häzirki Kaka) Ýüzbaşy hanyň hossarlygynda Nedir şa esgerlikden gulluk edip başlapdyr. Dünki zyndanda oturan Ahmet düşbülige hem harby zehini bilen üç ýylda münbaşy bolmagy başarypdyr. Ol Nedir şanyň gullugynda baş-alty ýyldan has uly derejelere ýetýär. Soňra Ahmet şa bolup, Owgan döwletini esaslandyrýar. Nedir şanyň goşunynda ýetim bolup, soňra uly harby serkerde bolan adamlar az däl ekeni (Gubar, 1959: 96-97).

Bu bolsa Magtymgulyň Nedir şa barada “Keremiňize duşan arşa ulaşar” diýen sözünüň mamladygyny subut edýär.

Magtymguly bu iki bendinde Nedir şanyň basyp alan ýerlerini, onuň hökmürowanlygynyň derejesini obrazly deňeşdirme esasynda wasp edipdir:

*Samarkant tagtynda gurlan ýaýlara,
Mäti dek hylap siz sebze paýlara,
Süleýman dek sözüň ýörir suwlara,
Isgender dek derýa saly siziňdir.
Maşryga ýüz urup çyksaň Horasan,
Owwal kürt siziňdir, soňra Ýazyr han,
Zir paýy-esbiňiz Yrak, Yspyhan,
Dagystan haşamy-haýly siziňdir* (Aşyrow, 2013: 142).

Magtymgulyň “Aly siziňdir” odasynda wasp eden şahsynyň aşa hökmürowanlyga eýe bolup, onuň Süleýman ýaly hökmüniň suwlara ýöreyändigini, Isgender dek derýa salynyň bardygyny nygtalýar.

Şahyr “Aly siziňdir” şygrynyň bu iki bendinde Nedir şanyň hökmürowanlygynyň Hakdandygyny aýdyp, bu dünýäniň meýliniň soňa maýyldygyny aýdýar. Şahyryň aýtmagyna görä, onuň sözi ýerde galmaz. Nedir şanyň döwleti hasam dabaralanar. Magtymgulyň “Parsa çöken döwlet size öwrüler” diýen setiri şahyryň wasp edýän şahsynyň pars şahsy bolman, onuň türkmenigini açyk subut edýär. Dogry, Fathaly şanyň şa adyny alan nesilleriniň aslam gajar türkmenlerden bolupdyr, emma olar şalyk tagtyňa çykynça, doly pars halkynyň wekiline öwrülipdirler. Şahyryň wasp edýän şahsyna Alynyň özüni hem nesillerini alamatlandyrýan on iki ymamdan medet dilemegini yslamyň şaýy ynanjy bilen baglajak bolýanlaryň bar bolmagy hem mümkin. Ýöne türkmenleriň arasynda hem on iki ymam diýen düşünjäniň bardygyny ortadan aýryp bolmaz. Nedir şanyň yslamyň şaýy ynanjynda bolandygynam bellemek gerek. Magtymguly Nedir şany türkmenleriň abadan ýaşamagynyň kepili hasap edeni üçin ony wasp edipdir (Ýazkulyýew, 2017: 144):

*Sözüm ýerde galmaz, diýdigim geler,
Nazarym kimýadyr, mis altyn bolar,
Parsa çöken döwlet size öwrüler,
Indi bu dünýäniň meýli siziňdir.*

*Erenler çetr alyp, başyň daldarlar,
Hydyr, Ylýas rekabyňyz ýeldärler,
On bir ymam goluňyzdan goldarlar,
Jylawyňyzda ymam Aly siziňdir* (Aşyrow, 2013: 27).

Magtymguly “Aly siziňdir” goşgusynyň soňky bendinde mahabatlandyryan hökümdarynyň maksadyndan dönmeýän beýik şahsdygyny wasp edýär. Odasynyň soňyny bolsa “Bu ýomut, gökleňiň ili siziňdir” diýen setirler bilen tamamlayar. Bu setirlerden görnüşi ýaly, ýomut, gökleň iliniň Magtymgulynyň wasp edýän şa şahsyna tabynlygyny görkezýär. Magtymgulynyň zamanynda hem ýomut türkmenleriniň uly bölegi Astrabat, Balkan sebitlerinde, şol sanda ol döwürde atlandyrylyşy ýaly, Horezm, häzirki Daşoguz welaýatymyzda we Özbegistan Respublikasynyň Horezm sebitinde köpçülikleýin ýaşapdyrlar. Magtymguly agzalan uly giňişlikde ýaşayan ýomutlaň, edil gökleň türkmenleri ýaly wasp edýän şa şahsyna wepalydygyny nygtapdyr. Öň hem belleýşimiz ýaly, Magtymgulynyň “Aly Siziňdir” atly goşgusynda wasp eden şahsyýeti Eýran-Turanyň hökümdary bolupdyr. Magtymgulynyň zamanynda bolsa Eýran-Turany birleşdirip, bu ülkelere diňe Nedir şa hökmürowanlyk edipdir. Şonuň üçin Magtymguly Nedir şanyň guran şalygynyň edil Isgenderiň döwleti ýaly synmazdygyny tekrarlapdyr:

*Magtymguly aýdar, Rum dek oýanmaz,
Isgender gorsudyr döwülmez, synmaz,
Dag kimin deprenmez, derýa dek dönmez,
Bu, ýomut, gökleňiň ili siziňdir* (Aşyrow, 2013: 27).

Magtymgulynyň “Aly siziňdir” atly şygryny dolulygyna derňäniňde, bu şygryň diňe Nedir şa düzüldigine hiç bir şübhe etmeýärsiň. Sebäbi Magtymgulynyň zamanynda Nedir şadan başga hiç bir şa Eýran-Turana doly hökümdarlyk edip bilmändir. Şol sebäpli Magtymgulynyň “Aly siziňdir” atly goşgusynda Eýranyň-Turanyň hökümdary diýip wasp edýäni Nedir şadyr.

Şahyryň “Döwletalynyň” atly şygryny kime bagyşlandygyny anyklajak bolalyň. Magtymgulynyň “Döwletalynyň” atly uly göwrümlü şygry şahyryň döwründe uly mertebe bilen öten beýik şahsa bagyşlanypdyr. Pyragynyň bu goşgusynyň şahyryň döwürdeşi bolan Döwletaly atly bir türkmen begine bagyşlandygyny edebiýatçy Saýlaw Myradow belläpdir. Has dogrusy, ol Magtymgulynyň bu şygry hakynda “ Magtymgulynyň döredijiliginde wasp edilen hanlar ýeke Öwezgeldi bilen Çowdur däl, Ahmet Dürranyň ýokarda getirilen hatynda Döwletaly han diýen biriniň hem ady bar. Şahyr “Döwletalynyň” atly eseri bilen onuň ölümünü hem ebedileşdiripdir” diýip, Pyragynyň bu şygryny dolulygyna heniz çap edilmedik goşgy hökmünde mysal getiripdir (Myradow, 1978: 136-137).

Alym Dawut Orazsähedow Pyragynyň bu şygryny Döwletaly han atly şahsa bagyşlap ýazandygyny öňe sürse-de, ol şahsyň Ahmet şanyň türkmenlere ýazan hatynda ýatlaýan Döwletaly handygy hakynda kalam agyz aýtmadyr. Ýöne alym şahyryň goşgusyndaky “Sözleri pent bolup galdy dillerde” ýa-da “Takdyrdan daş çykamaz geňes taslasa” ýaly setirlerine salgylanyp, ol “Döwletaly dünýäden öten wagty orta ýaşly, takmynan, 40-55 ýaşlaryndaky adam bolupdyr” diýip çak edýär.⁴

Türkmen alymlarynyň arasynda Magtymgulynyň “Döwletalynyň” şygryny şahyryň döwürdeşi bolan Döwletaly hana düzendigi hakyndaky pikir ýörgünli. Emma Magtymgulynyň “Döwletalynyň” atly şygryny taýpa-tire derejesinde han bolan Döwletaly hana bagyşlandygynyň

⁴ Seret: Magtymguly we dünýäniň ruhy-medeni gymmatlyklary. Aşgabat..2008. Sah. 127-128.

ygtybarly ýekeje ylmy delilem ýok. Şahyryň taýpa derejesindäki hany “Jahangir-dünýä soltany diýip mahabatlandyrmajagy görnetin hakykat.

Türk edebiýatçysy Ismail Kylynç 1997-nji ýylda türkmen dilinde neşir etdiren “Täsinlikler dünýäsi” atly kitabynda Magtymgulyň on bentden ybarat “Döwletalynyň” şygrynyň sekiz bendini mysal alyp, ol goşgynyň soňky iki bendini taşlap, soňra beýik akyldaryň bu şygry hakynda şeýle netijä gelipdir: “Men Ata Watanyň Türkmenistana gelenimden soňra, beýik şahyr Magtymgulyň döredijiligi bilen içgin gyzyklanyp başladym we şeýlelik bilen 1993-nji ýylda şahyryň “Döwletalynyň” atly şygrynyň Beýik we täsin Osmanly döwleti hakynda ýazylandygyna göz ýetirdim. Bu goşgy mende diýseň uly täsir galdyrdy. Çünki men henize çenli Osmanly döwletini (Döwlet-i Alyny) şeýle wasp eden şahyry görmändim” (Kylynç, 1997: 89-91).

Bu şygryň döwründe örän meşhur, mertebeli, uly döwletiň şasy bolan hökümdaryň ölümüne ýazylandygy anyk hakykat. Eýsem, Magtymgulyň “Sansyz ile serkerdedir, soltandyr” diýen setirine mynasyp derejede Nedir şadan başga şahyryň döwürdeşi bolan haýsy şahsyýet bar?! Geliň, biz “Döwletalynyň” atly mersiýe şygrynyň kime ýazylandygyny bilmek üçin bu goşgyny töwerekleýin ylmy derňew edeliň.

Ilki bilen biz bu mersiýe şygrynyň “Döwletalynyň” adyny ylmy taýdan seljereliň. Ýokarda hem belleýşimiz ýaly, Magtymguly “Aly siziňdir” atly odasyny Nedir şaha bagyş edipdir. Aly siziňdir sözi beýiklik (uly mertebe) siziňki diýen manyny aňladýar. Döwletalynyň sözi bolsa beýik döwletiň eýesi, beýik döwletiň in ulusy diýen manyny aňladýar. Has dogrusy, Pyragynyň “Aly siziňdir” odasyny we “Döwletalynyň” atly mersiýe şygryny many-mazmuny boýunça şol bir şahsa bagyş edendigine göz ýetirmek kyn däl. Pyragy “Döwletalynyň” mersiýesinde uly döwleti guran beýik mertebeli, sansyz leşgeriň serkerdesi bolan hökümdaryň ýogalandygyny gynanç bilen beýan edýär. Şu ýerde bir zady nygtamak isleýäris. Halk içinde Nedir şa bilen baglanyşykly onlarça, belki, ýüzlerçe rowaýatlar, onuň ady bilen aýdylýan pähimler sözi bar. Şeýle hem, Nedir şanyň birnäçe lakamlary bolupdyr. Nedir şanyň Döwletaly diýen lakamam bar ekeni (Ýazkulyýew, 2017: 150). Kaka şäherçesinde ýaşaýan alili türkmenlerimiz özlerini owşar türkmenleriniň, has dogrusy, Nedir şanyň döreden döwletiniň mirasdüşeridigini tassyklaýarlar. Alili türkmenlerinde owşar tiresi bar. Ol tiräniň adamlary Nedir şa bilen ýakyn garyndaşdyklaryny aýdýarlar. Şeýlelikde, Magtymguly Nedir şanyň Döwletaly lakamy bilen onuň ölümüne uly gynanç bildirip, “Döwletalynyň” atly mersiýe goşgusyny ýazypdyr diýmäge doly esasyмыз бар (Ýazkulyýew, 2017: 151). Bu goşgy:

Sünnüýe sütünidir, kapyra setdir,

Çalsa tygy-tizi Döwletalynyň.

Älemde dessandyr, illerde hatdyr,

Söhbet içre sözi Döwletalynyň (Aşyrow, 2013: 25).

diýen setirler bilen başlanýar. Käbir alymlar Nedir şa yslymyň şaýy ynanjynda bolupdyr. Şonuň üçin Magtymgulyň Nedir şaha “Sünnüýe sütünidir, kapyra setdir” diýmejegigi görnüp dur diýip, bir taraply netijä gelýärler. Ýöne Magtymguly türkmeni birleşdirmegiň hatyrasyna käbir teýeneli gürrüňlerden ýokarda bolupdyr. Pyragy hemme türkmeniň bir döwlete gulluk etmeginiň soňlugy bilen gowy netije berjegine oňat düşünişdir. Şonuň üçin şahyr Nedir şanyň Eýran-Turany bir döwlet etmek ideýasyny turuwbaşdan goldapdyr. Nedir şanyň in ynamdar goşunlarynyň türkmenler bolandygy hakynda anyk maglumatlar bar. Şahyr Nedir şanyň döreden şalgynyň ol aradan çykansoň, dargajagyna gowy düşünişdir. Şonuň üçin Pyragy Nedir şanyň ölümünde Turan halkynyň, esasanam, türkmenleriň geljekki ykbal näbelliligini görüp, türkmeniň näbelli ykbalyna ýanyp, Nedir şanyň ölümüne mersiýe düzüpdir. Magtymgulyň “Älemde dessandyr, illerde

hatdyr” diýen setirine gulak asalyň. Nedir şa barada onuň diri wagty onuň dost-duşmany ýazypdyr, bilipdir. Şahyryň aýdyşy ýaly, Nedir şanyň ady älemde dessan bolupdyr. Magtymgulydan başga Nedir şa barada ýigrimiden gowrak awtor kitap ýazypdyr. Türkmen şahyry Gülbüni Owşar Nedir şa bagyşlap 100x250 sm ölçegde Kaka etrabyndaky Kelet dagynyň gaýasyna 24 beýtden ybarat goşgy ýazypdyr (Ýazkulyýew, 2017: 152). Emma Magtymguly zamanynnda Nedir şadan başga ady älemde dessan bolan başga bir şany tapmarsyňyz. Pyragynyň “Döwletalynyň” sygrynyň ikinji bendi şahyryň birinji bendiniň üstüni ýetirýär.:

Sözleri pent bolup galdy dillerde,
Pakyrlyar penahy ýaman günlerde,
Yrak ülkelerde, ýakyn illerde,
Dost-duşmanyrazy Döwletalynyň.

Magtymguly Nedir şanyň sözleriniň pent bolandygyny gaty jaýdar belläpdir. Nedir şanyň watany goramak, edep, adalat hakynda aýdan gürrüňleriniň birnäçesi şu günlerem halkymyzyň, asla Gündogar halklarynyň arasynda Nedir şanyň ady bilen aýdylýar. Emma halkyň dilinde sözleri pent bolan Nedir şadan başga Döwletaly atly şahsy tapmarsyňyz. Ýa bolmasa, Pyragynyň “Pakyrlyar penahy ýaman günlerde” diýen setiriniň Nedir şa bilen baglanyşykly anyk taryhy sebäbi bar. Nedir 1729-njy ýylyň başynda Horasandan Aşrafyň baştutanlygyndaky goşuny doly kowup çykarýar. Şol ýylyň ahyrlarynda bolsa Nedir şa Ysphyany owganlardan arassalaýar. Şeýlelikde, Nedir şa 1729-njy ýylda Eýran-Turanyň azat ediji serkerdesi hökmünde tanalýar. Eýran şasy Tahmasp II-ä Nedir şa täjini öz eli bilen geýdirip, ony tagta çykarypdyr. Nedir şa Tahmasp II-niň goşunbaşysy bolupdyr. Nedir Tahmaspa II-ä sözünü geçirip başlan badyna, Horasan ilatyndan üç ýyllyk salgydy ýatyrýar, 1732-nji ýylda Tahmasp II tagtdan agdarandan soň, Nedir ýene üç ýyl Horasanlylardan (bu ýerde türkmenler ýaşapdyrlar) ýene üç ýyl Nedir salgyt almandyr. Nedir şa 1736-njy ýylda şa tagtyna çykandan soňra, Hindistany özüne tabyn edende, ummasyz alan baýlyklarynyň hasabyna Eýran-Turany üç ýyl salgytdan boşadypdyr (Arunowa, 1958: 56-57).

Bu bolsa Nediriň horasany, türkmenleri jemi dokuz ýyl salgytdan boşadandygyny alamatlandyrýar.

Magtymguly edil “Aly siziňdir” sygryndaky ýaly “Döwletalynyň” sygrynda hem aradan çykan beýik derejeli şanyň mert, sahy sypatlaryny ahmyr bilen beýan edýär:

Çoh jahangir etdi ömri bolynça,
Ýaradan ýok edip, ýere salynça,
Ýalançyda ýaýnap, täki ölinçä,
Sowulmady ýazy Döwletalynyň.

Har geçmez her kimi mydam islese,
Takdyrdan daş çykamaz geňeş taslasa,
Bürgüdi alardy laçyn beslese,
Şir alardy bazy Döwletalynyň.

Agyr uruglydyr hem beýik illi,
Köp ýygylsa meşhur, älemde belli,
Meýdanda – gylyçly, diwanda – dilli,
Ýüze taýdyr özi Döwletalynyň.

Dileg etse, doň daşlary erider,

*Gazap etse, hökmi daglar ýörüder,
Güneşden göwherdir, Aýdan dürüdir,
Pelekke ýyldyzy Döwletalynyň.*

*Sansyz ile serkerdedir, soltandyr,
Jeň ýerinde jellat, belki, arslandyr,
Menzili – metjitdir, öýi – diwandyr,
Gijesi-gündizi Döwletalynyň.*

*Temennasy ýerden asmana deňdir,
Bişede babyrdyr, dagda peleňdir,
Gämige labyrdyr, derýa näheňdir,
Her ýan barsa özi Döwletalynyň.*

*Naçarlaryň eňreşerler sag-solda,
Hiç biri bolmady derdiňe dalda,
Bedew bagda galdy, ýoldaşy ýolda,
Diýinmez habary Döwletalynyň.*

*Magtymguly, geçdi dünýäde deňsiz,
Töreligde – taýsyz, ärligde – eňsiz,
Pygamber – peýsizdir, Süleýman – soňsuz,
Şoňa meňzär yzy Döwletalynyň (Aşyrow, 2013: 25-26).*

Şahyryň “Çöh jahangir etdi ömri bolynça” setiri hem Nedir şanyň hökmürowanlygynyň ykrarnamasydyr. Dogrudanam, Nedir şa öz döwründe dünýä syýasatyna täsir eden ynsandyr. Şonuň üçin Magtymguly Nedir şany wasp eden iki goşgusynda hem onuň “Jahangir” şadygyny dile getiripdir. Pyragy “Ýüze taýdyr özi Döwletalynyň” diýip, Nedir şanyň batyrlygyny beýan edipdir. Nedir şa batyrlygy, gaýduwsyzlygy bilen beýik şa derejesine ýetipdir. Ol esgerlikden Eýran-Turanyň şasy derejesini özi gazanypdyr. Magtymguly “Döwletalynyň” mersiýesinde Nedir şanyň batyrlygyny, umuman, onuň gowy sypatlaryny wasp edip, merhum Nedir şany oňatlykda ýatlapdyr.

Käbir alymlar özara gürründeşlikde Pyragynyň “Pygamber–peýsizdir, Süleýman –soňsuz” setirine esaslanyp, Magtymgulynyň wasp eden şasynyň ogly ýok, Nedir şanyň bolsa ogly bolan, şonuň üçin bu goşgy Nedir şa bagyşlanan bolmaly däl diýen pikiri öňe sürýärler. Alym Dawut Orazsähadow bolsa Magtymgulynyň “Pygamber peýsizdir” setirine esaslanyp, Magtymgulynyň wasp eden şahseýetiniň ogly bolmasa-da, onuň gyzynyň bardygyny çaklaýar.⁵

Emma peýsiz sözünüň asyl manysy ogly ýok diýen düşüňjani aňlatman, yzy ýok manyny aňladýar. Magtymguly Nedir şa “Pygamber-peýsizdir” diýende, onuň yzyny ýöredip biljek özi ýaly gaýduwsyz ogly ýok diýen manydadyr. Magtymgulynyň Nedir şa “Peýsiz” diýmegi hakykata laýykdyr. Taryhdan belli bolşuna görä, Nedir şa 1747-nji ýylyň 20-nji iýunynda öldürilýär. Ol öldürilen badyna belli-belli goşun serkerdeleri öz yzyna eýerýän goşuny alyp, öz iline dolanypdyr. Has dogrusy, Nedir şanyň döreden şalygynyň saklanmajakdygy belli bolupdyr. Magtymguly Nedir

⁵ Magtymguly we dünýäniň ruhy-medeni gymmatlyklary. Aşgabat..2008. Sah.128.

şanyň merhum bolan habaryny eşidende, onuň uly goşunynyň dargandygynam, ýurduň syýasy ýagdaýynyň nämälim bolandygynam eşidendir. Diňe bir eşitmegem däl, türkmenler, şol sanda Magtymgulynyň ildeşlerem ýurduň syýasy ýagdaýynyň jebrini çekmeli bolupdyr. Onsoň Magtymgula Nedir şanyň ölümünde oňa “Pygamber peýsizdir” diýmekden başga alaç ýok. Şahyr Eýran-Turany bir döwlet edip saklap biljek Nedir şanyň özi ýaly gaýduwsyz nesliniň ýokdugyny aýdyp, oňa “Pygamber peýsizdir” diýende mün keren mamladyr (Ýazkulyýew, 2017: 152).

Pyragy “Pygamber-peýsizdir” diýende, Nedir şanyň yzynyň, onuň esaslandyran şalygyny saklajak nesliniň ýokdugyny beýan edendigine bu şygryň şu bendine dykgatly üns berseň hem bilse bolýar: “Naçarlaryň eňreşerler sag-solda, Hiç biri bolmady derdiňe dalda..” Şu setirleri okanyňda, Magtymguly näme diýjek bolduka?! Gylyja daýanylýan zamanda naçarlar (naçarlar bu ýerde Nedir şanyň aýallary manyda gelýär D.Ý.) nädip Nedir şaha dalda bolmalyka diýeniňi duýman galýarsyň. Emma Gündogaryň, esasanam, türkmeniň “Ogul döwletiň başy” diýen pähimine dogry düşünseň, Magtymgulynyň bu setirlerine akyl ýetirýärsiň. Dogry, Nedir şanyň ogullary bolupdyr. Emma onuň öz yzyny ýöredip biljek, özi ýaly gaýduwsyz ogly ýok ekeni. Magtymguly Nedir şanyň hiç bir naçarynyň (aýalynyň D.Ý.) Nedire onuň özi ýaly gaýduwsyz ogul dogrup bermändigini öňe sürýär. Şonuň üçinem Nediriň hiç bir naçaryndan Nedir şaha dalda bolmandyr. Pyragynyň “Bedew bagda galdy, ýoldaşy ýolda, Diýinmez habary Döwletalynyň” diýen setirleri Nedir şanyň doly maksadyny amal etmän, orta ýolda aradan çykandygyny, şonuň üçinem Nedir şanyň ýoldaşlarynyň alaçsyz orta ýolda galandygyny öňe sürýär. Munuňam üstesine, Nedir şanyň uly söweş maksady bilen barýarka, orta ýolda öldürilýär. Şahyrdan mysal alan bendimizde Nedir şanyň maksadynyň amal bolman, orta ýolda galan wakasam şöhlelenýär. Eger Nedir şanyň özi ýaly gaýduwsyz nesli bolan bolsa, ol dildüwşük gurnalyp öldürilmezdem. Şeýdibem şahyr “Döwletalynyň” mersiýesiniň soňky bendinde Nedir şanyň “Pygamber-peýsiz” şa bolandygyny esaslandyrýar.

Magtymguly näme üçin Nedir şany mahabatlandyryp, “Aly siziňdir”, ol aradan çykanda bolsa, “Döwletalynyň” atly şygryny ýazdyka?! Şu sowala taryhy maglumatlar esasynda jogap bermäge çalşalyň. Nedir şanyň dolandyran ýyllarynda belli-belli ýerlerde gozgalaň bolandygy, gozgalaň etmäge türkmenleriň, esasanam, ýomut türkmenleriň gatnaşandygy anyk taryhy maglumat. Emma Nedir şanyň häkimligine garşy türkmenler hiç haçan köpçülikleýin baş götermändirler. Nedir şa 1736-njy ýylda şa täjini geýse-de, hakykatda, 1730-njy ýyllaryň başyna ol Eýrana doly hökümdarlyk edipdir. Hatda Nedir şa türkmenlere daýanany üçin ýurduň paýtagtyny Ysphyhandan Maşada şol zamanda türkmenleriň has köp ýaşaýan şäherine geçiripdir. Ýokarda hem belleýşimiz ýaly, Nedir şa dokuz ýyl (1729-38ý. D. Ý.) Horasan türkmenlerini salgytdan boşadypdyr. Nedir şa türkmenleri Eýran-owgan tabynlygyndan çykarypdyr. Bu şanyň zamanynda halklar arasyndaky özara uruşlar doly diýen ýaly ortadan aýrylypdyr. Şeýlelikde, Nedir şa heniz şa tagtyna çykmanka, Eýran-Turan, Azerbaýjan, gürji-ermeniler halklarynda azat ediji şa hökmünde ykrar edilipdir. Ol hiç haçan talaňçy bolmandyr. Muhammethasanyň Astrabat-Mazendranda 1744-nji ýylda gozgalaňynyň möwjän wagty Kaspiý deňziniň üsti bilen Astrabada inlis täjiri Hanweý gelýär. Gozgalaňçylar Hanweýi talapdyrlar. Nedir şa bu talaňçylygy eşidip, gozgalaňçylaryň elinden alnan emlägiň hasabyna Hanweýe çeken zyýanyň doly tölemegi Astrabat häkimine buýruk beripdir. Ol täjir edilen tölegden doly razy bolupdyr. Bu taryhy maglumaty Myrat Annanepesowam ykrar etmäge mejbur bolupdyr. Talaňçylara jeza berýän şanyň özi hiç haçan talaňçy bolmaz. Nedir şanyň Eýran-Turany dolandyran ýyllarynda talaňçylyk däl-de, berk tertip-düzgün höküm sürüpdir (Annanepesov, 1990: 13-14).

Nedir şanyň zamanynda türkmeniň hemme taýpasy onuň döreden şalygyna- bir döwlete gulluk edipdir. Magtymguly Nedir şanyň taryhy ähmiýetine doly düşünpdir. Şonuň üçinem ol Nedir şa dirikä ony mahabatlandyryp, “Aly siziňdir” odasyny, ol aradan çykanda bolsa, ony taýsyz serkerde, serdar hökmünde mahabatlandyryp, öňa bagyşlap “Döwletalynyň” atly mersiýe şygryny ýazypdyr. Bilnişi ýaly, Nedir şa owşar türkmenlerinden, alili türkmenlerinde owşar tiresiniň bardygyny ýatladypdyk. Gökleň türkmenlerinde hem owşar tiresi bar. Mäneli ozan ýaşuly Meretmuhammet aganyň, Garrygalaly Şapudak aganyň tassyklamagyna görä, gökleň, alili, şol sanda owşar türkmenleri biri-birine has ýakyn garyndaş türkmenleriň nesilleri eken. Soňlugy bilen owşar türkmenleri alili hem gökleň türkmenleriniň içine siňip gidipdir (Ýazkulyýew, 2017: 155). Şeýlelikde, Nedir şa bilen Magtymguly biri-birine has ýakyn garyndaş türkmen taýpasynyň ogullarydyr. Şonuň üçin bolsa gerek, gökleň türkmenleri Nedir şanyň garşysyna edilen hiç bir gozgalaňa hiç haçan goşulmandyrlar. Nedir şanyň tarapynda bolup, onuň garşysyna edilen pitnani basyp ýatymaga gökleň türkmenleri mydama işeňňir gatnaşypdyrlar. Şeýlelikde, Masgtymgulynyň “Aly siziňdir” hem “Döwletalynyň” şygrylary Eýran-Trany özüne tabyn eden Nedir şany wasp eden poeziýasy diýip aýtmaga doly esasyмыz bar. Sebäbi Magtymgulynyň zamanynda şahyryň wasp edişi ýaly, diňe Nedir şa Eýran-Turany, şol sanda ähli türkmenleri bir döwletiň düzümine salypdyr.

Iqtiboslar/Чочки/References/Kaynaklar

1. Annanepesow Aman. Magtymguly we onuň zamanasy. – Aşgabat. 1990.
2. Arunowa M.R., Aşrafýan K.Z. Gosudarstwo Nedir-şaha Afşara. M. Izd. Wostočnoý literatury, 1958.
3. Aşyrow Annagurban. Magtymgulynyň golýazmalarynyň derňewi. – Aşgabat. 2014.
4. Aşyrow Annagurban. Magtymguly. II Jilt – Aşgabat. 2013.
5. Garryýew Baymuhammet. Magtymguly. – Aşgabat. 1975.
6. Gubar Mir Gulam. Ahmed şah osnawatel Afganskogo gosudarstwo. – Moskwa. 1959.
7. Kylynç Ismail. Täsinlikler dünýäsi. – Aşgabat. 1997.
8. Magtymguly we dünýäniň ruhy-medeni gymmatlyklary. – Aşgabat. 2008.
9. Myradow Sapar. Asyrlaryň jümmüşinden. – Aşgabat. 1978.
10. “Nesil” gazet. Noýabr sanlary, – Aşgabat. 1997.
11. Ýazkulyýew Döwletmyrat. Magtymguly milli edebiýaty esaslandyryjydyr. TYA-nyň Magtymguly adyndaky Dil, edebiýat we milli golýazmalar instituty. Golýazmalar hazynasy. Elýazma. – Aşgabat. 2017.

“O‘RTANDIM, YONDIM...”

Abdulla ULUG‘OV

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o‘zbek tili va adabiyoti universiteti professori

E-mail: ulugovabdulla05121960@gmail.com

ORCID: 0000-0003-1459-7090

Annotatsiya: Ulug‘ turkman shoiri Maxtumquli Firog‘iy ijodi turkiy xalqlar adabiyoti tarixida alohida o‘rin tutadi. Uning she‘rlari nafaqat turkman, balki o‘zbek, turk, ozarbayjon, qozoq, qirg‘iz xalqlari orasida asrlar davomida mashhur bo‘lib kelgan. Maxtumquli ijodiy merosi turkiy xalqlar ma‘rifiy she‘riyati sahifalarini bezab turadi. Bu shoirning she‘rlari islom dinining insonparvarlik g‘oyalari asoslangani, fikr juda sodda, oddiy va ta‘sirchan tarzda ifodalangani bilan boshqa qalamkashlarning she‘rlaridan alohida ajralib turadi. Maxtumquli she‘rlari mavzu jihatidan xilma-xil bo‘lib, ularning umumiy ma‘no-mazmunini pand-nasihat, o‘git belgilaydi. Shoirning pand-nasihat, o‘gitlari butun insoniyatga, qaysi zamonda, qanday manzil-makonda yashashdan qat‘iy nazar murojaat, xitob bo‘lib jaranglaydi.

Mazkur maqolada Maxtumquli she‘rlarining asosiy qahramoni uning o‘zi ekanligi ta‘kidlanib, ularning badiiy xususiyatlari, o‘ziga xos jihatlari to‘g‘risida mulohaza bildiriladi. Shoirning savol-javob, aytishuv shaklidagi she‘rlarida islom dini, undagi hayotsevarlik, insonparvarlik g‘oyalari e‘tibor qaratiladi.

Kalit so‘zlar: turkman shoiri Maxtumquli, ma‘rifiy she‘riyat, islom dini g‘oyalari, zamona norasoliklaridan noliq, odamlar fe‘l-atvoridagi illatlarni tanqid qilish, ijtimoiy adolatsizlik, savol-javob, sodda, oddiy so‘zlardan tarkib topgan ta‘sirchan misralar, pand-nasihat, o‘git.

“I COVERED MYSELF, I BURNED”

Abstract: The art of the great Turkmen poet Makhtumkulu Firaghi has a special place in the literary history of the Turkic peoples. His poems have been popular for centuries not only among Turkmens, but also among Uzbek, Turkish, Azerbaijani, Kazakh and Kyrgyz peoples. Makhtumkulu's creative heritage adorns the pages of the wise poems of the Turkic peoples. The poems of this poet differ from the poems of other writers in that they are based on the humanistic ideas of Islam and this idea is expressed in a very plain, simple and impressive way. Makhtumkulu's poems vary in subject matter, and their general meaning is determined by advice and instruction. The poet's advice and teachings are an appeal to all humanity, regardless of the time and place he lives in.

In this article, it is emphasized that Mahtumkuli is the protagonist of his poems and comments are made about the artistic features and unique aspects of the poems. In the poet's poems, emphasis is placed on the ideas of Islam, life-giving and humanism in the form of questions and answers.

Key words: Turkmen poet Makhtumkuli, his wise poems, the ideas of the Islamic religion, complaining about the inadequacies of the time, criticizing people's character flaws, social injustice, question and answer, simplicity, impressive verses consisting of simple words, advice, recommendations.

«Я ПОКРЫЛСЯ, Я СГОРЕЛ»

Аннотация: Творчество велико туркменского поэта Махтумкули Фраги занимает особое место в истории литературы тюркских народов. Его стихи на протяжении веков

пользовались популярностью не только у туркмен, но и у узбекского, турецкого, азербайджанского, казахского, киргизского народов. Творческое наследие Махтумкули украшает страницы просветительской поэзии тюркских народов. Стихи этого поэта отличаются от стихотворений других авторов тем, что они основаны на гуманистических идеях ислама, мысль выражена очень просто, незатейливо и действенно. Стихотворения Махтумкули тематически разнообразны, и их общий смысл определяется дидактикой. Увещевание поэта как призыв для всего человечества, независимо от того, в какое время и в каком месте оно живет, как призыв, восклицание.

В статье подчеркивается, что Махтумкули является главным героем его стихов, а также даются комментарии о художественных особенностях и уникальных аспектах стихотворений. В стихотворениях поэта в форме вопросов и ответов акцентируется внимание на идеях ислама, жизнелюбия и гуманизма.

Ключевые слова: туркменский поэт Махтумкули, просветительская поэзия, идеи исламской религии, протест против неурядиц современности, критика пороков в человеческом характере, социальная несправедливость, вопросы и ответы, трогательные стихи, состоящие из простых, панд-увещеваний, поучений.

Maxtumquli (1733 – XVIII asr 80-yillari) she'riyati u qandaydir favqulodda inson bo'lgani, tevarak-atrofidagilar esa undagi ana shu xususiyatni payqamagani, sezmagani va shu bois qavm-qarindoshlari ham, boshqalar ham bu ulug' zotni ko'p-da qadrlamaganidan dalolat beradi. Vaholanki, uning katta-yu kichik barcha she'rlari insoniylik mohiyatidan saboq berish yo'lida o'rtanib, yonib yashagani, ilohiy ilhom og'ushida ijob qilganidan dalolat beradi. Bu ulug' shoirning barcha mavzudagi she'rlari kishilarni beixtiyor o'ziga jalb etadi. Ularga hech kim loqayd, befarq qaray olmaydi. Bu serg'alva hayotda odamlar e'tiborini tortadigan voqea-hodisalar, hammaning havasini keltiradigan, ko'pchilikni qoyil qoldiradigan kishilar esa hamisha ko'p bo'ladi. Ammo vaziyat o'zgarishi tufayli ularning mashhurliigi o'z-o'zidan qumga singigan suvday yo'q bo'lib, unutilib ketadi. E'tiborni tortgan voqea-hodisalar tezda eskirib, o'z o'rnini zudlik bilan yangi o'zgarishlarga bo'shatib beradi. Nom qozongan arboblal, amaldorlar, barchani mahliyo qilgan sportchilar, artistlar, qisqa bir fursat "yulduz" bo'lib charaqlaydi. Bu muddat, odatda, bir-ikki yil, nari borsa, besh yil davom etadi. Mashhurlik cho'qqisida o'n yil-yigirma yil turish kamdan-kam kishilarga nasib etadi. Odamlar unutuluvchan mavjudot ekanligi bois bir necha yil davom etgan urushlar, mislsiz vayrongarchilik keltirgan zilzila, to'fonlar, ming-minglab, millionlab odamlarni hayotdan olib ketgan vabo, koronavirus va boshqa kasalliklar xuruj qilgan zamonlar, qurg'oqchilik ortidan ergashib kelgan ocharchilik, qahatchiliklar zabtiga olgan davrlarni ham tezda esidan chiqaradi. Ana shu ne'mat berilmaganida, ya'ni insoniyat boshiga tushgan fojialarni, kechirgan azob-uqubatlarini unutilmaganida esa, u iltiroblar iskanjasida ezilib, adoi tamom bo'lar, yashay olmas edi. Olloh bandalariga bergan behisob ne'matlari qatoriga unutilishni ham qo'shmaganida, ular kutilmagan o'zgarish, yangilanishlar bilan kechadigan bu dunyoda mutlaqo hayot kechirilmay edi... O'zgarish, yangilanishlar to'la ayni hayot "sahna"sini juda kam bo'lsa-da, nomlari unutilmaydigan, faoliyati ming-minglab, millionlab odamlarga tuganmas manfaat yetkazadigan, qoldirgan merosi hamisha zamonaviy bo'lib qoladigan insonlar nomi bezab turadi.

Ulug' turkman shoiri, mutafakkiri Maxtumquli ana shunday tabarruk siymolardan biri sifatida xuddi Nizomiy Ganjaviy (1141 – 1209), Sa'diy Sheroziy (1203 – 1292), Hofiz Sheroziy (1325 – 1388), Alisher Navoiy (1441 – 1501) singari insoniyat hayotida mustahkam o'rin egallab

keladi. She’rlari barcha turkiy xalqlar uchun birday tushunarli bu benazir shoir ijodi ma’rifatga talpingan qalblarga bir necha zamonlardan beri malham bo’lib quyuladi. Globallashgan XXI asr kishisi ham bu shoirning she’rlarini o’qiganida, birinchi galda, she’riyat, umuman, san’at uchun eng muhim narsa ijodkorning shaxsiyati ekanini anglab yetadi. Maxtumqulining istalgan she’ri mutolaa qilinganida, bu holat ayni haqiqat ekaniga, albatta, ishonch hosil qilinadi. Chunki bu shoirning eng qisqa, kichkina, arziyasday tuyuladigan she’rlari ham o’rtanib, yonib yozilgani, insonlik mohiyatidan saboq beradigan salmoqqa ega ekanligi bois u yashagan zamonning o’ziga xos ziddiyatlari, murakkabliklari manzarasi, uning azob-uqubatlarga, ruhiy iztiroblarga to’la shaxsiyati to’g’risida ko’p narsani ma’lum qiladi. Maxtumquli she’rlari o’zining ana shu jihati bilan ham she’riyatni unchalik xush ko’rmaydigan odamlarni ham befarq qoldirmaydi. Ular har bir kishida, ozdir-ko’pdir, she’riyatga, badiiy so’zga, shoirning odam va olam to’g’risidagi hikmatomuz mulohazalariga, odamzodning hayoti turgan-bitgani azob, mashaqqat ekani to’g’risidagi teran xulosalariga qiziqish uyg’otadi.

Maxtumquli she’riyatining shon-shuhrati u islom dini, undagi chuqur insonparvarlik, hayotsevarlik falsafasiga asoslanganidan kelib chiqadi. U ana shunday mustahkam poydevorda turganligi tufayli zamonlardan zamonlarga, ellardan ellarga oshib, yangicha joziba, chiroy ochild yashaydi. Shoirning o’rtanib, yonib yozgan she’rlarida tuyg’u, hissiyot ma’no-mazmun bilan tabiiy tarzda o’zaro uyg’unlashib, danak ichidagi yalakat mag’izga o’xshab ketadi va mavzusi, hajmining katta-kichikligidan qat’iy nazar, inson bo’lib yashash uchun nima qilish kerakligidan saboq beradi. Maxtumquli o’zidan avval va keyin yashagan barcha shoirlardan tuyg’u, fikrlarini barcha birday oson tushunadigan sodda va oddiy tilda ifoda etishi jihati bilan alohida ajralib turadi. Uning she’rlarini dunyoning sir-jumboqlarini nozik his etish va kechinma, fikrni juda ta’sirchan ifodalashning mumtoz namunasi, desa bo’ladi. Bu turkman shoirining yozganlari o’zining ana shu ajoyib xususiyati bois turkiy dunyo ma’rifiy she’riyati uchun andoza bo’lib keladi. Musulmon Sharq she’riyatining o’ziga xos xususiyatlaridan bexabar, undagi ramz, ishoralar ma’no-mohiyatini bilmaydigan kishilar ham Maxtumquli she’rlarini miriqib mutolaa qiladi. Ular asosida aytilgan qo’shiq, ashulalarni maza qilib eshitadi. Chunki bu shoir kitob sahifalarida turgan misralarida ham, qo’shiqqa aylangan satrlarida ham kishiga bir olam zavq bag’ishlaydigan yoki uni beixtiyor o’ylantirib, iztirobga soladigan teran ma’noli salmoqli fikrlarni taqdim qiladi. Hayotning ayni o’zidan olingan, tarixi ko’p olis zamonlarga borib bog’lanadigan, turmushning olovi hech qachon o’chmaydigan sinov-tajriba qo’rasida yonib toblangan bu fikrlar miyaning tub-tubiga yetib borib, uning jamiki hujayralarini zirillatib yuboradi.

Sur’ati, shitobi tez, har daqiqasi yangiliklarga, har soati o’zgarishlarga to’la XXI asr odamlarini uncha-muncha narsa-hodisa ajablantirmasligi, hayratga solmasligini barcha yaxshi biladi. 2024-yilda shoir tavalludining uch yuz yilligi sanasi barcha mintaqalarda keng nishonlanadi. Bizdan shuncha zamon avval yashab o’tgan shoir: “Har kim yomonlasa tengi-to’shini, // O’zi mushkul etar oson ishini. // Kim tark etsa aql bilan hushini, // Qilar ishin bilmas, sharmsor bo’lar” deganda barcha asrlar haqiqatini chin dilidan juda o’rtanib, yonib, g’oyat ta’sirchan etib, aytganini tan oladi (Maxtumquli. Saylanma: She’rlar. Turkmanchadan Mirzo Kenjabek tarjimasi. – Toshkent: “Fan” nashriyoti, 2004. – 256 b. – 44 bet). Bu shoir boshqa she’rlarida ham hamma zamonlarda hukm suradigan ko’p hodisalarga diqqatni jalb etganiga, zamondoshlarimiz, albatta, qoyil qoladi. Chunki u: “Dunyo daroz, umr qolmas, // Ajal kelsa, chora bo’lmas. // Ne ish bo’lar – odam bilmas, // Barcha ish Haqning koridir” deydi (O’sha manba. – 47-bet). Ulug’ shoirning turli mavzudagi barcha she’rlari, hajmi katta-kichikligidan qat’iy nazar, uning qalbining tub-tubiga ijod qilish instinkti chuqur joylashib olgani, unda o’rtanib, yonib she’r

bitish istagi tiyiqsiz xohishga aylanganini namoyon qiladi. Ularning har biri mazmuni teranligi, badiiy manzarasi ko‘rkamligi, katta-yu kichikka birday tushunarligi, eng muhimi, g‘oyat ta’sirchanligi bilan shoirga qo‘yilgan haykal bo‘la oladi. Shoirning o‘rtanib, yonib yozgan she’rlarini mutolaa qilganlar, ularga bastalangan qo‘shiqlarni tinglaganlar qalbida uyg‘ongan zavq-shavq tug‘yonidan, ko‘nglida boshlangan o‘y-kechinmalar zalvoridan beixtiyor entikadi. Chunki bu she’rlar har bir odamni qalbida qo‘zg‘algan g‘alayondan, o‘zining ong ostida jo‘shurgan shiddatli jarayondan xabardor qiladi. She’rning, umuman, san’atning ahamiyati va qadri esa xuddi shu narsa bilan belgilanadi. Agar she’r, kuy, qo‘shiq, doston, hikoya, qissa, roman, spektakl, kino ana shunday ta’sir kuchiga ega bo‘lmaganida edi, san’at odamzod hayotida bu qadar mustahkam o‘rin egallay olmas edi.

Maxtumquli insoniyat tarixida o‘chmas iz qoldirgan barcha ulug‘ siymolar singari o‘zining ahvoli, faoliyatiga, zamondoshlarining dunyoqarashi, o‘zaro munosabatlariga tanqidiy nuqtai nazardan qaraydi. Bunda u muqaddas islom dinining insonparvarlik, hayotsevarlikka asoslangan tartib-mezonlaridan kelib chiqadi. Shu bois shoir inson sha’niga nomunosib, “koinot gulto’ji”ga yarashmaydigan, uni tahqirleydigan har qanday holat, harakatning har bir tafsilotini dard, alamga to‘lib, iztirobga tushib, bayon qiladi. Masalan, “Ota-o‘g‘il dardlashuvi”da Maxtumquli: “Kishi so‘zlamasa, siri fosh bo‘lmas, // Yaxshini, yomonni bilgan yosh bo‘lmas... // Qalbinga kiribdir Islom havasi, // Tangadir, dirhamdir xalqning tamasi” deydi (O‘sha manba. – 28-bet). Shoir boshqa she’rlarida ham ma’rifiy adabiyotning pand-nasihatga yo‘g‘rilgan yorqin xususiyatlarini shu tarzda o‘rtanib, yonib ta’sirchan ifoda etadi. Shoir “Xush qol, go‘zal”, “Sherg‘ozi!” she’rida ta’lim olishga da’vat qilish ma’rifatparvarlik adabiyotida markaziy o‘rin tutishi va buning sabablarini: “Haqdan bizga buyruq, farz erur bilim, // Senda ta’lim oldim, ochildi dilim... // Ajratarman endi oqu qorani, // Do‘st-raqib, qardoshim, haqni, yorinni...” tarzida ta’sirchan yoritadi (O‘sha manba. 29-bet).

“Turgil!” dedilar”, “Bir jum’a kechasi” she’rlari Maxtumquli zamondoshlari singari ko‘pchilikning biri emas, bo‘lakcha inson bo‘lganini ma’lum qiladi. Shoir har ikkala she’rida tunda uxlab yotganida tush ko‘rgani to‘g‘risida so‘zlaydi. Bu tushlar ma’no-mazmuni jihatidan bir-biriga juda o‘xshaydi. “Turgil!” dedilar” she’ri: “Bir kecha yotardim, tunning yarmida, // To‘rtta otliq kelib: “Turgil!” – dedilar. // Xabar bergaydirmiz fursat yetganda, // Shul yerda erlar bor, ko‘rgil!” – dedilar” deb boshlanadi (O‘sha manba. 24-bet). Har bandi to‘rt, jami yigirma sakkiz misrali “Bir jum’a kechasi”ning birinchi bandida: “Bir jum’a kechasi ko‘rdim tushimda: // Bol urib, ko‘klarga uchdim, yoronlar. // Parvoz aylab, sayron etdim dunyoni, // Bir obodon joyga tushdim, yoronlar” deyiladi (O‘sha manba. 35-bet). “Turgil!..”, “Bir jum’a kechasi”ga o‘xshash she’rlar esa mumtoz adabiyot namoyandalari ijodiy merosida juda kam kuzatiladi. Chunki kamdan-kam odamlar tushida payg‘ambar alayhisalomni, chahoryorlar, aziz avliyolarni ko‘rishga muyassar bo‘ladi. Maxtumquli bir qator she’rlarida o‘zida shunday holat kechgani va o‘sha paytda tushida ko‘rganlarini: “Dashtdan chiqdi oltmish otliq, ko‘rdilar, // “Muhammad!” deb bari qarshi yurdilar...// Bir otning ortiga meni berdilar, // Sayronda shul joyga borib turdilar, // Bari o‘ltirdilar, majlis qurdilar; // Manga: “O‘g‘lon, aro kirgil!” – dedilar. // “Alidir”, – dedilar, tutdi dastimdan, // Bo‘ryo to‘shagimni oldi ostimdan, // Bilmadim, bir zot ne quydi ustimdan, “Yo‘liqqan davron bu, surgil!” – dedilar. // Haydar (hazrati Ali (r.a.)dan so‘radim barin otma-ot, // “Hazrati Payg‘ambar uldir, bo‘lma yot, // Bul Salim Xojadir, bul Bobo Zuryod, // Bul Vaysal-Qarandir (Hazrati Uvays Qaraniy), bilgil!” – dedilar. // “Ul Bahouddindir, ul ham bir erdir, // Ul Zangi Bobodir, ul ham nomdordir, // U yonma-yon turgan chahoriyordir, // Maqsading ne bo‘lsa, aytgil!” – dedilar. // Shul zamonda turgan ikki shayxi shob (yosh, navqiron): // “O‘g‘longa fotiha bering, dedi, sof!” // “Yuz

yigirma to‘rt ming anbiyo, as‘hob, // Barisi shundadir, bilgil!” – dedilar. // Rasululloh (s.a.v.), aytdi: “Yo Shohimardon! // Ayo Salim Xoja, yo Bobo Salmon (Salmon Forsiy roziallohu anhu)! // Abu Bakr Siddiq, yo Umar, Usmon! // Bu qulning maqsudin bergil!” – dedilar. // Salim, Bobo Salmon buyurdi mardga, // Piyolani tutib, soldilar dardga, // Ketdi aqlu hushim, yotdim shul yerda, // “Arshda, Farshda borin ko‘rgil!” – dedilar. // El bo‘ldim, yugurdim, er tomiriga, // Nazarim to‘qindi Arsh kamariga, // “Jabrut olaminda (ilohiy olam) Jalil siriga, // Kelib, o‘zing qarab, ko‘rgil!” – dedilar. // Neki xayol qilsam, qo‘lga keltirdim, // Qayga boqsam, unga nazar etirdim, // Bu hol bila farog‘atda yotardim, // Yuzimga dam urib, “Turgil!” – dedilar. // Rasululloh (s.a.v.) aytdi: “As‘hoblar, yuring, // O‘g‘lonni kuzating, fotiha bering”. // Aytdi to‘rt otliqqa: “Eltib, topshiring, // Keltirgan joyingga qo‘ygil!” – dedilar. // Turib, Maxtumquli, ko‘zin ochibdir, // Boshiga ne ko‘ylar kelib-kechibdir, // Mast tuyadek oq ko‘piklar sochibdir, // “O‘g‘lon, Alloh yoring, borgil!” – dedilar” tarzida bayon qiladi (O‘sha manba. 24-26-betlar). Maxtumqulining ushbu mulohazalari ilohiyotga daxldor barcha hodisalar singari tush ko‘rish ham inson aql-tafakkuriga asoslangan mantiq mezonlari qolipiga sig‘masligi, tush hodisasi uchun zamon va makon yoki son-sanoq, miqdor kabi tushunchalar ahamiyatsiz ekaniga isbot bo‘la oladi. G‘aroyib, sirli hodisa sanaladigan tush esa insonning ruhi, ichki tabiati va kundalik turmushda ko‘rib-kechirganlari bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, u kishining xohish-istagi, orzu-talabi, buyurtmasiga muvofiq emas, balki Ollohning iznu irodasi, bandaning qalbi amriga ko‘ra sodir bo‘ladi. “Turgil!” dedilar”, “Bir jum‘a kechasi”da Maxtumquli ma‘lum qilgan holatlarni, agar o‘zida kechmagan bo‘lsa, ya‘ni shunday ilohiy tush ko‘rmagan bo‘lsa, hech bir shoir qalamga ololmaydi. Chunki bunday qilishga uning qurbi-quvvati ham, jur‘ati ham yetmaydi.

Maxtumqulining boshqa shoirlardan farqi va asrlar osha mashhur bo‘lib kelayotganining sababi shundaki, u o‘z she‘rlarida insonni o‘rab turgan, u ko‘rib, seza oladigan tashqi real olam hodisalarini ham, uning ruhiyati, ichki dunyosiga xos hissiyot, kechinmalarni ham tushunarli va ta‘sirchan tarzda ifoda etadi. Ayni xususiyat Maxtumquli she‘rlarining o‘zbekcha o‘girmasi, umuman, turkiy tillardagi tarjimalariga ajoyib tarzda ko‘chib o‘tadi. Bu esa u adabiyotga o‘zidan avvalgi barcha shoirlarnikidan boshqacharoq, o‘ziga xos yangicha she‘riyat taqdim etganini bildiradi. Chinakam asl she‘rni mavjud jozibasi, latofati bilan boshqa tilga tarjima qilib bo‘lmaydi, deyiladi. Bu ish go‘dakning kulgusini, asalning ta‘mini, qo‘shiqning ohangini qo‘l bilan ushlab olishga urinishga o‘xshatiladi. Albatta, sir-sinoat, jumboqlarga to‘la bu hayotning ayni haqiqatini inkor etib bo‘lmaydi. Ammo Maxtumquli she‘rlarining o‘zbek tiliga, umuman, turkiy tillardagi tarjimasini bu haqiqat ham odamlar chiqaradigan barcha xulosa va hukmlar singari mutlaq o‘zgarmas emas, balki nisbiy kuchga ega ekaniga isbot bo‘la oladi. Bu turkman mutafakkiri ijodi yana bir haqiqatdan – asl shoir chinakam faylasuf bo‘lishidan saboq beradi. U Alisher Navoiy (1441 – 1501) yoki Shekspir (1564 – 1616) nafaqat buyuk shoir, balki ulug‘ faylasuf sifatida ham ehtiromga munosib ekanligini esimizga solib qo‘yadi.

Maxtumqulining o‘rtanib, yonib yozgan “Ko‘ring”, “Sindirar” singari o‘nlab hikmatga yo‘g‘rilgan she‘rlari qancha zamon o‘tsa-da, eskirmasligi, ularga hamma narsani yemirib, yaroqsiz qilib qo‘yuvchi, moddiy va ma‘naviy ne‘matlarning shakl-shamoyili, sifatini buzuvchi Vaqt shamollari o‘z hukmini o‘tkazolmasligiga yorqin dalil bo‘la oladi. Chunki “Ko‘ring”da: “Har yigitning aslin bilay desangiz, // Ma‘rakada o‘tirib-turishin ko‘ring. // Birov bilan oshna bo‘lay desangiz, // Avval o‘z so‘zida turishin ko‘ring... // Tangri bezor, biling, zakotsiz boydan, // Siz ham qoching tezda ul kelar joydan, // Mardga bir ish tushsa, ko‘rar Xudoydan, // Nomardning hamrohdan ko‘rishin ko‘ring... // Zolimlar unutar zikri Ollohni, // Arzon olib, qimmat sotar g‘allani. // Sudxo‘r noinsoflar halol tillani // Harom foydasiga berishin ko‘ring. // Mard yigitning

ishi, suhbatlari soz bo‘lar, // Ko‘ngli qish bo‘lmayin, doim yoz bo‘lar, // Yaxshining ko‘nglida gina oz bo‘lar, // Yomonning kunda bir urushin ko‘ring” deyilsa, “Sindirar”da: “Iqboling uyg‘onsa, davlat yor bo‘lsa, // Toqqa kesak otsang, toshni sindirar. // Toleing ters kelsa, baxting sho‘r bo‘lsa, // Palovning guruchi tishni sindirar. // Ajalingdan qo‘rqib, kirsang ummonga, // Qo‘rquvdan ne foyda ketajak jonga, // Umring oxir bo‘lib, to‘lsa paymona (paymona – may ichadigan idish, qadah, jom. Paymonasi to‘lmoq – kuni bitmoq, qazosi yetmoq), // Lolaning cho‘pi ham boshni sindirar. // Bor, so‘ziga quloq osgil bilganning, // Oxiri hech yerga yetmas yolg‘onning, // Umri – yoshi ortar olqish olganning, // Qarg‘ish tegmay qolmas, yoshni sindirar. // Maxtumquli, cho‘lda kezgan noshi(y)ni (bilimsiz odam), // Ulug‘ ko‘rma ko‘p surdi deb yoshini, // Tor majlisda to‘liq bersang oshini, // Oshini ey bilmas, kosa sindirar” (Jumaniyoz Sharipov tarjimalari) deyiladi (Maxtumquli. Dunyo o‘tib boradir: She‘rlar. -Toshkent): “Sharq”, 2007. – 240 b. 24 – 27-betlar).

Bunday she‘rlar o‘z-o‘zidan aniqki, Maxtumquli hikmatlarga yo‘g‘rilgan pand-nasihatlar bitish bobida jahon she‘riyati namoyandalarining oldingi safida turadi, deyish uchun to‘la asos bo‘la oladi. Uning: “Har ahmoqqa aytma dardu so‘zingni, // Hasrat o‘ti jisming yoqqancha bo‘lmas. // G‘ussa bilan dona-dona ko‘zingdan // Achchiq yoshlaringni to‘kkancha bo‘lmas. // Qanoatda, izzatda tut o‘zingni, // Ta‘ma qilib, sarg‘aytirma yuzingni, // Har nomardga hayf aylama so‘zingni, // So‘zingning binosin yiqqancha bo‘lmas. // Mag‘rur bo‘lib, kezma umring guliga. // Duch bo‘larsan bir kun xazon eliga, // Yuz yil yashab, tushsang ajal qo‘liga, // Chapingdan o‘ngingga boqqancha bo‘lmas. // Ko‘ngli qora bilan bo‘lmanglar ulfat. // Yuqar undan turli-tuman kasofat, // Ko‘mirga har necha aylasang izzat, // Manglayga qorasi yuqqancha bo‘lmas. // Maxtumquli hargiz topmadi omon, // Yomon tilning zahri tig‘lardan yomon, // Yomon til yonida zahri ko‘p ilon – // Chaqsa-da, bir chivin chaqqancha bo‘lmas” (Jumaniyoz Sharipov tarjimasi) kabi pandu nasihatlar an‘anaviy o‘git, maslahatlardan farqli holda, she‘riyatning jozibasini, falsafaning tarovatini ochadi, hayotning mangu haqiqatlarini anglashga, ularni ong-tafakkur qatlariga, qalbning tub-tubiga joylashtirishga rag‘bat uyg‘otadi (O‘sha manba. 22-bet).

Maxtumqulining ijodiy merosi u taqdirning ko‘p zarbalariga duch kelgani, turmushda ko‘p azob tortgani va qalbida o‘rtanib, yonib she‘r bitish istagi g‘oyatda kuchli bo‘lgani, mutolaaga ishtiyoqi hech so‘nmagani, qiyofa-ko‘rinishi, fe‘l-atvori bir-biriga o‘xshamagan odamlar va ularning ziddiyatlarga to‘la o‘zaro munosabati unga kishilarga pand-nasihat qilish uchun zarur asosga aylangani, o‘tkir savollari, ma’noli javoblari bilan davralarni qizdirib yurgani, unda odamlar yig‘ilgan joyda umumiy suhbatni qovushtirib turish qobiliyati kuchli bo‘lgani, yuragida toptalgan sevgisi iztiroblari tuzalmas jarohat sifatida chuqur iz qoldirgani, shaxsiyati o‘zi yashagan zamonga, istiqomat qilgan muhitga mos kelmaganidan o‘rtanib, yonib iztirobga tushgani, uning uchun serg‘alva dunyo she‘r yozish uchun muhim bir vosita, bo‘lib qolganidan so‘zlaydi.

Maxtumquli hamma zamonlar uchun ibrat bo‘la oladigan ma‘nan-ruhan barkamol inson bo‘lganiga dalil shuki, u she‘rlarida o‘zi yashayotgan muhit nosozligi, islom dini ahkomlari toptalayotgani, o‘zi ham boshqalar tomonidan ranjitilgani to‘g‘risida ko‘p nolisa-da, lekin yaxshi fazilatli barcha odamlar singari o‘ziga aziyat yetkazgan zolimlarni qarg‘ab, ularga yomonlik tilamaydi. U iztirob, alamlarini: “Dardim bordir diyorimdan, davrimdan, // Xayr qaysi-yu, ehson qaysi, bilinmas. // Zolimlarning jafosidan, jabridan, // Islom qaysi, imon qaysi, bilinmas. // Suhbatlarda Haq kalomin aytar yo‘q, // Majlisida bir nasihat qilar yo‘q. // Halol qaysi, harom qaysi, bilar yo‘q. // Foyda qaysi, ziyon qaysi bilinmas” (“Bilinmas”), “Shohlarda qolmadi hukmi adolat, // Bir pul uchun mufti berar rivoyat. // Bil, bu ishlar nishonai qiyomat, // Zolimlar tavbasiz o‘ta boshladi... // Qozi bo‘lgan bir javobda turmadi, // Tunda zahmat chekib, kitob ko‘rmadi. // Shariat yo‘lida to‘g‘ri yurmadi, // Nafs uchun imonsiz o‘ta boshladi” (“Qocha boshladi”); “Muhammad

ummati molsiz bo‘lmasin, // Molsiz bo‘lsa, qavmu qarindosh yot bo‘lar. // Qochar og‘a-ining, bo‘lmas xotirang, // Dushmanlaring shod-u, do‘sting mot bo‘lar. // G‘arib oyoqyalang, chandir belbog‘dir, // Ma‘rakaga borsa, o‘rni poygakdir. // Faqirlar ot minib, chopsa – eshakdir, // Davlatlilar eshak minsa – ot bo‘lar. // Bir tilak tilasang, keraging bitmas, // Do‘sting ixlos bilan marhamat etmas. // Ma‘rakada aytgan so‘zing joy tutmas, // Tinglamaslar, aytgan so‘zing yot bo‘lar” (“Bo‘lar”) (Jumaniyoz Sharipov tarjimalari) tarzida norozilik bildirish bilan kifoyalanadi (O‘sha manba. 57 – 61-betlar). Bu esa Maxtumquli imon-e‘tiqodi mustahkam, yaxshi xulqli barcha kishilar kabi odamlarda, ular kim ekanligidan qat‘iy nazar, vijdon borligi, u qachon bo‘lsa ham, albatta, uyg‘onishiga hamisha umid qilgani, chin dilidan ishonganidan darak beradi.

Shoir “Turgil!” dedilar”, “Bir jum‘a kechasi”da xayolini band etgan voqealar tushida emas, xuddi o‘ngida sodir bo‘lganday qalamga oladi. Maxtumqulining o‘rtanib, yonib yozgan boshqa she‘rlarida ham dard va quvonchga to‘la ohanglar yuraklarni goh mahzun, goh xushnud etgancha junbushga keltirib, osmonga o‘rlaydi. Shoir Mirzo Kenjabek ulug‘ turkman mutafakkiri ijodida barq urib turadigan ana shu xususiyatga asoslanib: “Maxtumqulining butun ma‘rifati, islomiy muhabbati, ishq, shavqi, qayg‘usi she‘rlarida aks etadi. She‘riyati shoir qalbining ko‘zgusidir. Maxtumquli she‘riyati bani basharga qilingan otashin va ma‘rifiy xitoblardan iborat” deb ta‘kidlaydigan (Maxtumquli. Saylanma: She‘rlar. Turkmanchadan Mirzo Kenjabek tarjimai. – Toshkent: “Fan” nashriyoti, 2004. – 256 b. – 13-bet).

Qalbi odamzod dardi, g‘ami bilan o‘rtanib yongan Maxtumquli she‘rlaridagi otashin nola, xitoblarni ifodalagan so‘zlar ohangi qalbning tub-tubiga kirib borib, kishini beixtiyor mahliyo qilib qo‘yadi. Ulardagi musiqiy jarangdor misralarning ma‘no-mazmuni vujudga titroq soladi. Oqibatda, she‘rxon ham, tinglovchi ham o‘shanda o‘zini boshqa bir dunyoga tushib qolganday, bu she‘rni Maxtumquli emas, xuddi o‘zi yozganday sezadi. Chunki “Sindirar”, “Ko‘ring”, “Bo‘lmas”, “Bo‘ylaringga”, “Ayrildim”, “Nimasan?”, “Yig‘larman”, “Bilmadim” va boshqa she‘rlarda shoirning hazin va sirli ovozi so‘zlarning boshqalarga ochilmagan jumboq tilsimini ochadi. Donishmand shoirning she‘rlaridagi so‘zlarning musiqiy ohangi, teran mazmuni o‘zining holi-ahvolini o‘ylab, iztirobga tushgan yuraklarni o‘rtab, xotiralar qatida yashirinib yotgan kechinma, hissiyotlarni junbushga keltiradi. O‘shanda har bir odam o‘zining sezdirmasdan o‘tib ketgan umri to‘g‘risida o‘ylab, bundan keyingi hayotini tasavvur etolmasdan tashvishga tushadi va bu masalada boshqalar unga hech qanday ko‘mak ko‘rsatolmaydigan, o‘zi ham o‘ziga hech qanday yordam berolmaydigan ojiz banda ekanini ich-ichidan his qiladi. O‘sha paytda maslahat va pand-nasihatlar qanchalik shirin, ma‘noli ekanligidan qat‘iy nazar, malham bo‘lib, taskin-tasalli berish o‘rniga, miyaga, qalbga bamisoli tig‘ bo‘lib qadalib, kishini ko‘p azobga soladi. Maxtumquli she‘rlarining bunday ta‘sir quvvati ulardagi pand-nasihat, o‘git mazmunidagi hikmatlar kitoblardan o‘qib o‘zlashtirilmagani, ular hayotning aynan o‘zidan, uning bag‘ridan olingani, o‘rtanib, yonib yozilgan bu she‘rlar shu bois odamning qalbiga quyilib, ong-tafakkuriga o‘rnashib olishidan kelib chiqadi.

Bu turkman shoiri chin donishmand ekanligi, u ana shunday ilohiy ne‘mat bilan siylangani bois o‘rtanib, yonib bitgan she‘rlarida qalbni quvvatlantiradigan, ong-tafakkurni kuchaytiradigan ma‘no-mazmun taqdim qiladi. Boshqa shoirlar esa o‘quvchilarga o‘zining his-kechinmalari, hayot hodisalari to‘g‘risida ma‘lumot, xabarni yetkazadi. Maxtumquli she‘rlari o‘zga shoirlarning she‘rlaridan farqli holda, kishini o‘zining holi-ahvoli haqida o‘ylatib, uni o‘ziga o‘zi savol berishga va ularga javob topishga rag‘batlantiradi. O‘zi bilan o‘zi munozara qilgan odam esa oxir-oqibatda, o‘zi uchun ham, boshqalar uchun ham maqbul, to‘g‘ri yo‘lni, albatta, topadi. Turkman donishmandining: “Kel, ko‘nglim, men senga nasihat qilay, // Vatanni tark etib ketuvchi bo‘lma.

// O‘zingdan past bo‘lgan g‘ayir, nomardning // Xizmatida qulluq etuvchi bo‘lma... // Chaqirgan yerga bor, o‘tir-da, turma, // Chaqirmagan yerga borma, o‘tirma. // Uyatsiz odamdek suykanib yurma, // Buyrulmagan ishni etuvchi bo‘lma. // Agar bo‘lsang ipak kabi muloyim, // Muloyim sen bo‘lsang, quling bo‘loyin. // Qulog‘imga bergan panding oloyin, // Kishiga qattiq so‘z aytguvchi bo‘lma” (Jumaniyoz Sharipov tarjimasini) degan o‘git, nasihatlar avvalo uning o‘ziga qaratiladi (Maxtumquli. Dunyo o‘tib boradi: She‘rlar. – Toshkent: “Sharq”, 2007. – 240 b. – 90 – 91-betlar). Ularning ma‘no-mazmuni turmush qo‘rasida uzoq zamon yonib toblangani, puxta-pishiq tajribaga asoslangani bois beixtiyor boshqalar diqqatini ham jalb etadi.

Maxtumquli she‘rlarini “hikmatlarga to‘la ma‘naviy xazina” desa bo‘ladi. Hayotda hamisha asqotadigan, amal qilganlar faqat muvaffaqiyatga erishadigan bu pand-nasihat, o‘gitlar har bir odamning ma‘naviy kamolotga erishishida mustahkam poydevor bo‘la oladi. Bu haqiqat esa minglab, millionlab odamlar qalbidan joy olgan “Bo‘ylaringga”, “Bo‘lmas”, “Ko‘ring”, “Sindirar”, “Ayrildim” singari biri biridan ajoyib she‘rlar muallifi so‘zlari qat-qat ma‘nolarga to‘la muhtaram zot ekanini tasdiqlaydi. “Turgil!” dedilar”, “Bir jum‘a kechasi” va boshqa she‘rlar Maxtumquli o‘zining irqi, diniy e‘tiqodi, millati, tili, qaysi zamon, qanaqa makonda yashashidan qat‘iy nazar, barchaning qalbiga ezgulikka intilish hissini baxsh etadigan she‘rlarini ilohiy ilhom og‘ushida astoydil yuragidan chiqarib ishtiyoq bilan o‘rtanib, yonib yozgani buning sababi u aksariyat shoirlardan farqli holda, avliyo, mutafakkir zot ekanligiga mustahkam va muhtasham dalil bo‘la oladi. Kamdan-kam bandalarga nasib etadigan muborak ne‘mat – tushida payg‘ambarimiz Muhammad alayhissalomni, ul zotning chahoriyorlari va aziz avliyolarini ko‘rganini she‘rga solib ma‘lum qilgani Maxtumquli Ollohning ezgu yo‘lda yurgan jamiki bandalarini o‘zining do‘sti deb bilganidan dalolat beradi. Chunki hadislarida: “Tushini faqat do‘stga yoki nasihatgo‘y oqil insonga aytgin”, “Mo‘minning tushi payg‘ambarlikning qirq oltidan bir qismidir” deyiladi (hidoyat.uz. Kiritildi: 07:45 02.12.2019. O‘qildi: 59 526 marta).

Shunday ekan, tushida Qur‘oni Karim nozil qilingan payg‘ambar alayhissalomni, ul muborak zotning chahoriyorlarini, nomlari insoniyat tarixi sahifalarini bezab turgan aziz avliyolarni ko‘rish va ularning duosini olishga muyassar bo‘lishning darajasi, maqomini belgilashga odamlar qo‘llab kelayotgan o‘lchov, mezonlar ojizlik qiladi. Maxtumqulining islomiy ma‘rifat nurlariga chulg‘angan she‘riyati qancha zamonlardan beri millionlab odamlar qalbidan joy olib, ularga ma‘qul va maqbul bo‘lib kelayotgani u olamning boshqalarga noayon ko‘p sir, jumboqlaridan ogoh bo‘lish baxtiga muyassar qilinib, ana shunday ilohiy holga musharraf etilgan ulug‘ inson ekanligini isbotlaydi.

Tushida payg‘ambar alayhissalomni, ul muborak siymoning chahoriyorlarini, dunyoning boshqalar sezmaydigan, bilmaydigan ko‘p sir-sinoatlaridan xabardor aziz avliyolarini ko‘rganini ma‘lum qilgan shoirni “iqboli behad baland inson” deyish mubolag‘a sanalmaydi. Agar uning bu xususdagi she‘rlariga zarracha yolg‘on so‘z yoki badiiy to‘qima aralashganida edi, hech shubhasiz, shoir tanqid toshlari ostida qolib, nomi izsiz o‘chib ketardi. Chunki bunday soxta, yasama da‘vo bilan chiqqanlar, albatta, Yaratguvchining qahriga uchraydi. El-xalq esa bu xildagi shuhratparastlarni qarg‘ab, tosh bo‘ron qilib tashlaydi. “Turgil!” dedilar”, “Bir jum‘a kechasi” bitilgan musulmonobod zamonlarda hech kim Maxtumquliga tushimda payg‘ambar alayhissalom, chahoriyorlar, aziz avliyolarni ko‘rib, ularning duosini oldim, degani uchun e‘tiroz etolmagani singari keyingi asrlarda ham bu borada muhtaram shoirni tanqid qilishga hech kim bunga jur‘at qilmadi. Aniqrog‘i, bunga hech kimning qurbi yetmadi. “Axborot bo‘roni” ichida qolgan hozirgi paytda ham hech bir shuhratparast bu ulug‘ shoirni badnom qilishga botinolmaydi. Vaholanki odamlar barchaga tanilish, hammani o‘ziga qaratish, e‘tibor qozonish uchun muqaddas kitoblarni

yoqmoqda, masjidlar, ibodatxonalarni portlatmoqda. Kishilar nom chiqarish, nomini qoldirish uchun azal-azaldan pastkashlik, tubanlikning har qanday turiga qo‘l uradi. Insoniyatning uzoq o‘tmishi, yaqin tarixi ham, bugungi kun voqealari ham buni to‘la tasdiqlaydi. Lekin hech kim “Turgil!” dedilar”, “Bir jum‘a kechasi” uchun Maxtumlulining yoqasiga yopishmaydi, uni ayblab, malomat etib, maydonga chiqmaydi. Aksincha barcha ushbu she‘rlarni hech bir e‘tirozsiz qabul qiladi, iqboli baland Maxtumluliga samimiy havas bilan qaraydi.

Albatta, sho‘ro zamonida mumtoz adabiyotning hamma namoyandalari singari Maxtumlulini ham ateist sifatida ko‘rsatishga, uning islom diniga e‘tiqodi, muhabbatini yashirishga, ijodining ushbu jihatini odamlardan pinhon saqlashga, she‘rlarini kommunistlar mafkurasiga moslab, tahrir qilishga zo‘r berib urinildi. Mufakkirning umuminsoniy qadriyatlarga, hayotbaxsh ma‘rifatga yo‘g‘rilgan o‘git, pand-nasihatlarini islom diniga asoslangani aslo aytilmadi. Bu ochiq, yorqin haqiqatdan ko‘z yumish esa ulug‘ shoir she‘riyatiga ko‘p zaxmat yetkazsa-da, uni butkul jo‘nlashtirilmadi, nursizlantirilmadi. Chunki ilohiy tushini she‘rga solgan iqboli baland bu inson: “Sahar tur, Xudoga yolvor, // Islom uying obod qolsin. // Yomonni qo‘y, yaxshilik qil, // Shayton ishi barbod qolsin. // Yaxshi so‘zga quloq solgin, // Sahar vaqti bedor bo‘lgin. // Yaxshilardan olqish olgin, // Umrining ortsin, ziyod qolsin” (Muzaffar Ahmad tarjimasi) deb yashab ijod etgan edi (Maxtumlul. Dunyo o‘tib boradi: She‘rlar. – Toshkent: “Sharq”, 2007. – 240 b. – 147-bet). Uning bunday o‘tli nolalari, ezgu murojaatlari, hikmatomuz nasihatlarida serg‘alva dunyoning o‘zgarish, taloto‘plari ta‘sir ko‘rsatolmaydigan, abadiyatga daxldor haqiqatlar mujassam edi.

Maxtumlulining ma‘rifat nuri charaqlagan, o‘rtanib, yonib yozgan she‘rlari barcha zamonlardagi hamma odamlarga otashin murojaat kabi yangraydi. Yuqorida iqtibos olingan “Yaxshi ot qolsin” bunga bir misol bo‘lsa, “Fosh etar seni”, “Muhtoj aylama”, “Qish bo‘lar”, “Elni ko‘zlar”, “Ayrilma”, “Bandaning” va boshqa she‘rlar ham bunga aniq bir tasdiqdir. Chunki “Fosh etar seni”da: “Ichki siring aytma har bir nomardga, // Siring elga yoyib, fosh etar seni. // O‘g‘rikazzob bilan hamqishloq bo‘lma, // Molingdan ayirib, och etar seni. // Ezma odam bilan o‘tirmaturma, // Zinhor nomard bilan hamsuhbat bo‘lma. // Qadrdon do‘stingdan yuzing o‘girma, // Borsang, boshi uzra toj etar seni... // So‘filar yanglishib aytmas sanoni, // Sahar tursang, Xudo kechar gunohni. // Aytma hech g‘iybatni, qilma zinoni, // Do‘zaxning o‘tiga duch etar seni” (Muzaffar Ahmad tarjimasi) deyiladi (O‘sha manba. – 146-bet).

Maxtumlulining o‘tli murojaat, samimiy da‘vatlarni bag‘riga jo qilgan she‘rlari odamlarga insonlik mohiyatidan saboq bergani bois asrlar osha qadrlab kelinadi. Mufakkir o‘z she‘rlarida insonning ma‘naviy kamoloti, ruhiy yuksalishiga to‘sqinlik qiladigan takabburlik, ochko‘zlik, shuhratparastlik, shafqatsizlik, zolimlik, zo‘ravonlik, manmanlik, xudbinlik, mutaassiblik singari illatlarni ta‘sirchan tarzda asoslab, yonib, o‘rtanib, mazammat qiladi.

Maxtumlul she‘rlaridagi hikmatlarga chulg‘angan, pand-nasihat, o‘gitga to‘la murojaatlarida zamona ziddiyatlari, odamlar fe‘l-atvori murakkabliklarining tag zamirini ochib beradi, inson hayoti ma‘no-mazmunining jumboq jihatlariga e‘tibor qaratadi. Uning odamzod turmushidagi norasoliklarga qo‘ygan “tashxis”lari g‘oyat aniqligi va nihoyatda ta‘sirchanligi bilan barcha zamonda odamlarni hayratga soladi. Maxtumlul boshqa shoirlar singari so‘zlariga jilo berib, misralariga turli badiiy san‘atlardan libos kiydirib, gapni olib qochmaydi. U har bir she‘rida fikrini tiniq, tushunarli tarzda ifodalab, xulosasini juda ta‘sirchan etib, taqdim qiladi. Mufakkir hech bir she‘rida xayol-tasavvuri kengliklarini ko‘z-ko‘z etib, fantaziyaga berilmaydi. Donishmand shoir har bir she‘rida g‘alva, mojarolarga, talashish-tortishishlarga hamisha to‘la turmushning aynan o‘ziga murojaat qilib, odamlarga insonlik mohiyatidan saboq beradi. “Turgil!”

dedilar”, “Bir jum’a kechasi”da tushini qalamga olganida ham voqelikni kishi ishonmaydigan, asossiz oldi-qochdilar bilan to’ldirmaydi, bo’yab-bejab ko’pirtirmaydi. Insonlik mohiyatidan saboq berguvchi bu mutafakkir voqelikni “Turgil!” dedilar” da yuqorida keltirilgan tarzda ma’lum qilsa, “Bir jum’a kechasi”da tushini: “Ul qaro bog’ ichra ko’rdim bir chaman, // Ajoyib majliski, ko’rdim – anjuman. // Davra kirib ko’rdim: o’ltirmish chiltan (qirq tan, dunyo vujudlarida qoim bo’lgan qirq avliyo), // Salom berib, qo’lin quchdim yoronlar...” deb bayon etadi va she’rni: “Maxtumquli, hushyor bo’ldim, uyg’ondim, // Uyg’ondim, o’rtandim, tutashdim, yondim, // Ma’no bozorinda hayotga do’ndim, // Shirin g’azal to’nin bichdim yoronlar” (Mirzo Kenjabek tarjimasi) shaklida tugallaydi. Shoir “Turgil!” dedilar”da ham, boshqa she’rlarida ham voqelikni, unda ishtirok etayotganlarning holat, kayfiyat, harakatini xuddi ko’rib turganday qalamga oladi. She’rxon ham Maxtumqulining holi-ahvolini ko’z oldiga keltirib, o’zicha tasavvur qiladi.

“Dunyo o’tib boradur” to’plamini, ulug’ donishmandning shoir Mirzo Kenjabek tarjima qilgan “Saylanma”sini mutolaa qilgan kishi undagi she’rlar markazida muallifning o’zi, uning Odam va Olam dardi bilan azoblangan shoirona qalbi turganini, albatta, aniq his qiladi. Chunki bu she’rlarda zamonasi nosozliklari, odamlar fe’l-atvori, o’zaro munosabati rasvoligidan qalbi o’rtanib, yongan ma’rifatparvar Maxtumqulining muhtasham zakovati, uning bebaho aql-tafakkurining shukhi ufurib turadi. Masalan, u “Kechdi zamona” she’rida: “Ey og’alar, yig’larman, keldi-kechdi zamona, // Yaxshi qadri bilinmay, do’ndi (aylandi) davr yomona. // Yomon oldi jahonni, kelmas tili imona, // Ko’p faqirlar yig’lashib, tilar undan omona, // Istagi bor, tez vaqtda barham topsa zamona... // Davron qanday davronsan, g’arib yig’lar, el tinmas, // Zolimning zulmi ortar, ko’ngliga rahm inmas. // Jahonni yoqdi-ketdi, yomonning o’ti so’nmas. // Muhammad hurmatiga er yorilmas, ko’k enmas, // Charx bu ishga quvonar, bo’lmas oxir zamona” (Jumaniyoz Sharipov tarjimasi) deb faryod uradi (Maxtumquli. Dunyo o’tib boradir: She’rlar. – Toshkent: “Sharq”, 2007. – 240 b. – 71-bet). She’rxon ulug’ shoirning bu kabi nolalarini eshitganida uning o’rtanib yonishlari bejiz emasligi, zolimlar hozir ham zo’ravonlik qilishdan tiyilmagani, yomonlar yoqqan olovlar hanuz gurillab turgani, ular ayni zamonda ham jahonni alg’ov-dalg’ov etib, ne-ne obod manzillarni vayron qilayotganini xayolidan o’tkazadi.

Maxtumquli she’riyati butun borlig’i, mohiyatiga ko’ra Qur’oni Karim oyatlari, payg’ambar alayhissalom hadislariga asoslangani, ana shu haqiqatdan kelib chiqilsa, uning o’zi biror bir yangi bir gap aytmagani ayon bo’ladi. Shoir turli mavzudagi katta-kichik barcha she’rlarida hammaga ma’lum mangu haqiqatlarni bayon qilganini she’rxon bilib, sezib turadi. Masalan: “Maxtumquli, jon mehmondur, tana – losh (o’limtik), // Yaxshiga do’st ko’pu, yomon beqardosh” (“Bilinmas”); “Oqsoq kiyik yuz bo’rsiqqa (suvsarsimonlar oilasiga mansub yirtqich kalamushsimon hayvon) yetkizmas, // Sher bolasi ming tulkiga tutqizmas. // O’lik ilon ming kelpozga (kaltakesak) yutqizmas, // Aql kerak bu ishlarga yetmoqqa” (“Oy kuningiz botmoqqa”); “Bir taom yemakka tishlar qolmas, // So’ziga o’g’il-qiz qulog’in solmas. // Uzoqdan ko’zlasa, ko’zlari ko’rmas”, // Dard yomoni qarilikdir, yoronlar” (“Qarilikdir, yoronlar”) (Jumaniyoz Sharipov tarjimalari) degan. Ammo bu gaplar avval ham ko’p bor aytilgan bo’lsa-da, ammo ular aslo takror, qaytariq emas. Ular buyuk ma’rifatparvar shoirning alam, iztirobga to’la kechinmasi, nolasi, dil faryodi bo’lib yangraydi. Shoirning ana shu nolasi, faryodi boshqalarning, ular qaysi zamonda, qanaqa makonda yashashidan qat’iy nazar, ko’ngil kechinmasi, undagi ichki iztirobga juda-juda mos, muvofiq keladi. Bu haqiqatni esa, har qancha uringanida ham hech kim inkor etolmaydi. Maxtumquli hech bir she’rida: “Men hech kim bilmaydigan yangi gapni aytaman, hech kim xabar topmagan yangilikni ma’lum qilaman” deb da’vo qilmagan. U hech bir o’rinda donishmand ekanini ko’z-ko’z etib, aql-zakovati, zukkoligini namoyish qilish uchun maydonga

chiqmagani, shuhratparastlik hirsiga berilib, jar solmagani. U o‘zining ahvolini: “Bulbulman, ohu zor chekib, // Toza gulzordan ayrildim. // Ko‘zdan qonli yoshim to‘kib, // Ul sevar yordan ayrildim” (“Ayrildim”); “Yigitlikning zo‘ri ketdi belimdan, // Dard yomoni qarilikdir, yoronlar! // Iloji yo‘q uning boshqa o‘limdan, // Dard yomoni qarilikdir, yoronlar!” (“Qarilikdir, yoronlar”); “Dardim bordir diyorimdan, davrimdan, // Xayr qaysi-yu, ehson qaysi bilinmas. // Zolimlarning jafosidan, jabridan, // Islom qaysi, imon qaysi bilinmas” (“Bilinmas”) (Jumaniyoz Sharipov tarjimalari) tarzida nola chekib, xokisorlik, kamsuqumlik, kamtarlik bilan ma‘lum etgan.

Maxtumquli sevgi-muhabbat mavzusidagi she‘rlarida bu sir-sinoatga to‘la maftunkor hissiyot kishiga baxsh etadigan zavq, shavq, hayajonni, uning hijroni yetkazadigan azobu iztirobni yurak-yuragidan his etib ifodalaydi. Mutaakkirning ayni she‘rlari qalbning qatida yashirib yotgan xotiralarni junbushga keltirib, yurakni o‘rtab yuboradi. O‘shanda har bir odam sevgi-muhabbatning munavvar og‘ushida kechgan chog‘larini eslab, keyingi hayotini tasavvur etgancha o‘ychan, mahzun bo‘lib qoladi, inson hayoti azobu mashaqqatlarga to‘la sinov maydoni ekani, kishining taqdiri esa doim kutilmagan tasodifu, adoqsiz chalkashliklar bilan kechishidan hayratga tushadi va doim o‘zgaruvchan, serg‘alva bu dunyoda yashash hech kim uchun hech qachon oson kechmasligini anglab yetadi. Chunki bu benazir shoirning she‘rlaridagi: “Yursang, yorim, quvonaman // Sarv qomat bo‘ylaringga. // Guldan libos yarashibdir // Sog‘-salomat bo‘ylaringga. // Men – bulbulga aylab ozor, // Shirin jonim olding – nisor. // Zulayxodan qolgan zunnor // Bo‘lsin hojat bo‘ylaringga. // Ko‘rsam husning – yo‘q armonim, // Sensiz xazon bo‘lsin jonim. // Iqbolim, dini-imonim – // Qilsam hurmat bo‘ylaringga” (“Bo‘ylaringga”) (Jumaniyoz Sharipov tarjimai) kabi haroratli satrlar sevgi-muhabbat hissi mavj urgan yuraklarning shodligi, quvonchi hayajonining izhori bo‘lib jaranglaydi.

Shoir “Turgil!”da tun yarmida tushiga Payg‘ambar alayhissalom ko‘rinib, chahoryorlar, aziz avliyolarga: “Bu qulning maqsudin bergil!” deb buyurgani, “Ota-o‘g‘il dardlashuvi” she‘rida esa otasi Ozodiy: “Oshkor et siringni, saqlama pinhon” deganida, u o‘z holini: “Ko‘ngil qushi parvoz urar faqirning... // Ko‘ngil qushi talvos urar yiroqdan” deb ma‘lum etganini qayd qiladi. Boshqa she‘rlaridan ham Maxtumqulining hayotdagi asosiy maqsadi odamlarga qalblarni o‘rtovchi pand-nasihat aytish bo‘lgani, bu holat uning diliga ilohiy istak sifatida solib qo‘yilgani, o‘rtanib, yonib she‘rlar yozishi, so‘zlari nurday yorqin, olovday haroratli ekanining boisi shunda ekani ayonlashadi. Bu ulug‘ shoir nafaqat ilohiy ishqni sharaflagan she‘rlarini, balki insoniy sevgi-muhabbat mavzuidagi she‘rlarini ham iztirobga to‘lib, hasratlarini ko‘zyoshi, dil dardiga qorib yozadi. Uning o‘rtanib, yonib aytgan so‘zlari shu bois necha zamonlardan beri beixtiyor ko‘ngillarga ko‘chib o‘tib, kishilarga zavq-shavq ulashadi, beg‘am, beparvo odamlarni sergak torttirib, dardmand qilib qo‘yadi. Chunki shoir o‘zida nurni va sirni yashirgan mahbubani: “Ko‘rgan kishi fido bo‘lar, // El-yurtidan judo bo‘lar. // Maxtumquli gado bo‘lar, // U karomat bo‘ylaringga” deb madh etadi (“Bo‘ylaringga”. Jumaniyoz Sharipov tarjimai). “Ayrildim, g‘uncha gulimdan, // Qora sochi sunbulimdan. // Xush ovoqli bulbulimdan, // Shirin guftorimdan ayrildim. // Telba ko‘nglimning armoni, // Barcha go‘zallarning xoni. // Sakkiz jannatning bo‘stoni... // Maxtumquli oshiq-maston, // Bag‘ishlab sha‘niga doston. // Manzilgohi bog‘u bo‘ston, // Olma-anordan ayrildim” deb nola qiladi (“Ayrildim”. Jumaniyoz Sharipov tarjimai). Turmushda ko‘p kuzatiladigan holatga: “Haq har kimga yaxshi yor bermagandir, // So‘zi achchiq, ichi to‘la armondir. // Yuz yil yashab, besh kun umr ko‘rmagandir, // Har kimning munosib yori bo‘lmasa” deb tavsif beradi (“Xaridori bo‘lmasa”. Jumaniyoz Sharipov tarjimai). Shoirning “Namasan?” idagi: “Asli seni ko‘rmaganman, dildorim! // Qumrimisan, bulbulmisan, namasan? // G‘amgin dilni xayolingda aldarman, // Bog‘ ichinda gul-gulmisan, namasan?.. // Yo mushkmisan

yoki jambil, yo anbar? // Aytolmayman: yo charxmisan, yo chamber? // Daryomisan, yo mavjmisan, yo safsar? // Girdobmisan, to‘lqinmisan, namasan? // Oltinmisan, kumushmisan, zarmisan? // Yo Arshmisan, Kursimisan, ermisan? // Yo yoqutmi, yo marjon, durmisan? // Yo chirog‘mi, yo ziyosan, namasan?” singari savollar qalbga shirin hislar olib kirganidan har qanday kishining yuz-ko‘zida shirin tabassum paydo bo‘lib, uning butun vujudi ajib mastona halovatga chulg‘anadi (“Namasan?” Jumaniyoz Sharipov tarjimasi). Maxtumqulining bu kabi marg‘ub – ijobiy va nomarg‘ub – salbiy mazmundagi savollari inson hayotida javobsiz qoladigan savollar, yechib bo‘lmaydigan jumboq, sirlar g‘oyat ko‘pligini esga solib, o‘ylatib qo‘yadi.

“Dunyo o‘tib boradur”, “Saylanma”dagi ilohiy ishq mavzusidagi, ijtimoiy turmush norasolliklari to‘g‘risidagi she‘rlar Maxtumquli qalami bilan shoir yashagan zamonga chin ma‘rifat kirib kelganidan xabar bersa, “Bo‘ylaringga”, “Ayrildim”, “Namasan?” kabi ko‘plab she‘rlar odamlarga so‘z aytish istagida o‘rtanib yongan bu shoir timsolida adabiyotda insoniy muhabbat mavzusi yanada mustahkamlangani, teranlashganini tasdiqlaydi. U hammaga birday oson tushunarli barcha she‘rlarida zamondoshlari va kelgusi avlodlarga, ular irqi, dini, manzil-makoni, ijtimoiy ahvolidan qat‘iy nazar, islomi ma‘rifatga asoslangan pand-nasihat, o‘gitlarni eshitsin, anglasin va ularga amal qilsin, deb o‘rtanib, yonib xitob qilganini zukko o‘quvchilar, albatta, sezadi. Shoirning bu o‘tli murojaatlari adolatning abjag‘i chiqqan hamma zamonlarning faryodi bo‘lib eshitiladi. Maxtumquli she‘riyatidagi o‘tli, olovli o‘git, pand-nasihatlar barokati, o‘rtanib, yonib yashagan shoirning islom dinini ulug‘lashi sharofatidan insoniyat qanchalik bahra olganini esa eng zamonaviy kompyuter uskunolari ham hisob-kitob qilib, o‘lchab ko‘rsatolmaydi.

Mazmun-mohiyati hech bir zamonda eskirmaydigan, qadri, ahamiyatini hech qachon yo‘qotmaydigan o‘git, pand-nasihat, o‘tli, olovli xitob Maxtumquli she‘riyatini ma‘no markazini tashkil etadi. Shoir aksariyat she‘rlarini iztirobga to‘lib, pand-nasihat qilish bilan boshlab, o‘tkir o‘git aytish bilan tugallaydi. Masalan, “Ketib boradir” she‘rining dastlabki bandida: “Mol-dunyoga hirs qo‘ymang, ey yoronlar, // Kinga kelib, kimdan ketib boradir. // Iskandar misoli davron surganlar, // Navbat bilan bir-bir o‘tib boradir” (Jumaniyoz Sharipov tarjimasi) deb murojaat qilsa, “Qish bo‘lar”ni: “Tinglang, nasihatim shudir, yigitlar, // Yomon xotin yaxshi erga qish bo‘lar. // Mudom “oh” chekarsan, zehning kund (o‘tmas) etar, // Kunduzgi xayoling tunda tush bo‘lar” degan xitob bilan boshlaydi va she‘rni: “Maxtumquli aytar: So‘zim olamdir, // Nasihatim ulug‘ elga alamdir (nishona, belgi, bayroq). // Olg‘ir shunqor, lochin ovda ma‘lumdir, // Qarg‘a, hakka, nari borsa, qush bo‘lar” (Muzaffar Ahmad tarjimasi) degan xulosa bilan tamomlaydi. Shoir she‘rlaridagi bunday salmoqdor xulosalarda ularda bayon qilingan fikr-mulohazalarning mazmuni mag‘zi mujassamlashadi.

O‘zbek shoirlari tarjima qilgan “Dunyo o‘tib boradur”, “Saylanma”ga jamlangan she‘rlar Maxtumqulining hayotdagi eng oliy maqsadi, yuqorida ta’kidlanganidek, odamlarga manfaati tegadigan, ularning ong-shuurini nurlantiradigan, ularni ezgu amallarga yo‘llaydigan ta’sirchan o‘git, pand-nasihat aytish bo‘lganini oydinlashtiradi. Shoirning har bir she‘ri, mavzusidan, e’tibor qaratilgan muammosidan qat‘i nazar, bunga aniq isbot bo‘la oladi. Ular o‘rtanib, yonib yashagan bu mo‘tabar inson qalbini, ong-tafakkurini ana shunday tiyiqsiz ilohiy istak qamrab olgani, bu hatto, uning uchun nafas olishdek bir holga aylangani bois mukammalikning oliy ko‘rinishi – barcha birdek oson tushunadigan, mutolaa qilgan, tinglagan har qanday odam beixtiyor maftun, mahliyo bo‘lib qoladigan oddiy, sodda she‘rlar ijod qilganidan dalolat beradi. Bunga yana bir mustahkam mantiqiy asos shuki, bu turkman mutafakkiri ijodiy merosida ilohiy islom dini g‘oyalari barcha dinlardagi insonparvarlik, ezgulikni ulug‘lagan ma‘rifat bilan uyg‘unlashib, jamuljam bo‘lib ketadi. Shoir she‘rlari ana shunday muhtasham, metindek mustahkam poydevorda

turgani bois har bir kishida o‘zining holi, ahvolini bilish, botinini ko‘rish istagini uyg‘otadi. Ularni o‘zining kimligi, insonlik darajasi ne qadar ekanini idrok etmoqqa undaydi. Chunki Maxtumquli o‘zining ahvolidan so‘z ochib: “Ey yoronlar, umrimdan // Kechdi deb yig‘larman. // Ketdi aqlim, o‘rnidan // Shoshdi deb yig‘larman. // Ketgan qaytmas yo‘lidan, // Qolmas yomon fe‘lidan, // Diyonat xalq dilidan // Uchdi deb yig‘larman. // Hozir bizning zamonda // Yomon so‘zlar zabonda. // Zulm ishlari jahonda // Jo‘shdi deb yig‘larman” (Jumaniyoz Sharipov tarjimasi) deb o‘rtanib yonadi. Topish, erishish, muyassar bo‘lishdan ko‘ra, yo‘qotish, ayrilish, ajrashish, yutqizish, boy berish ko‘p ro‘yi zaminidagi bu hayot sinovlari, uning kutilmagan zarbalari, to‘siqlari esa, istasin-istamasin, xohlasin-xohlamasin, hamma odamni yig‘latadi. Ko‘p odamlar o‘zining bu holini ochiq-oshkora ko‘rsatadi, ayrimlar esa tabiatan mahdud ekanligidan “odamlar oldida obro‘sizlanib qolmayin” degan tahlila ichida ko‘zidan yosh chiqarmaydi. Chunki xalq “ichimdan top kimsalar” deb ta‘riflaydigan bu toifadagi odamlar izzatalab, shuhratparast bo‘lgani uchun beobro‘ bo‘lib qolishidan xavfsirab, doimiy tahlila, xavotir iskanjasida yuradi.

Maxtumqulining hammaga hamisha naf keltiradigan o‘git, pand-nasihatlarini bag‘riga jo etgan she‘riyati insoniyat hayotiga teran ma‘no-mazmun baxsh etadigan ma‘rifatni hamisha nurlantirib turadi. Chunki bu shoir har qanday qalamkash havas qiladigan, hech bir ijodkor erisholmagan darajada o‘rtanib, yonib: “Qodir Jabbor, sendan tilagim ko‘pdir, // Sen meni nomardga muhtoj aylama. // Xazinangdan bergin mening rizqimni, // Bandangni bandangga muhtoj aylama. // Ozdirmagin to‘g‘ri yo‘ldan egriga, // Egrini teng qilma hargiz to‘g‘riga, // O‘zga moli nasib qilmas o‘g‘riga, // Halolni haromga muhtoj aylama... // Sendan yaxshi niyat, tilagim ko‘pdir, // Achchiq so‘zlar tildan chiqqan bir o‘qdir, // Akaning, ukaning bahosi yo‘qdir, // Og‘ani iniga muhtoj aylama. // Maxtumquli, Haqdan tila boringni, // Tilar bo‘lsang, tila o‘z imoningni, // Obod ayla ikki ko‘zing nurini, // Sog‘ ko‘zim so‘l ko‘zga muhtoj aylama” (Muzaffar Ahmad tarjimasi) deb Ollohga iltijo qiladi. Ulug‘ mutafakkirning ana shunday o‘rtanib, yonib yozgan boshqa she‘rlaridan ham bashariyatga azaldan hamroh bo‘lib kelayotgan hasrat ovozi eshitiladi.

Maxtumqulining o‘zidan avvalgi zamonlardagi va keyingi davrlardagi shoirlardan alohida farqli yana bir muhim jihati shundaki, uning talaygina she‘rlari matni savol-javobga asoslanadi. Shoir aksariyat she‘rlarida ritorik so‘roqlar qo‘yib, murojaat, xitob qiladi. Bu so‘roqlar, savol-javoblar o‘quvchini diqqatini jamlashga, shoirning so‘ziga e‘tibor qaratishga majbur qiladi. Ular she‘rdagi mazmunni bo‘rttirish barobarida, misralardagi so‘zlarni bir-biridan alohida ajratib, urg‘ulab ko‘rsatadi.

Yuqorida keltirilgan iqtiboslar Maxtumquli o‘rtanib, yonib so‘z aytganini namoyish qilish barobarida, bu ulug‘ shoir she‘riyatining g‘alvalarga to‘la zamonlar osha yashab kelishi sabablari to‘g‘risida o‘ylatib qo‘yadi. Bu xususda mulohaza yuritgan kishi, birinchi navbatda, shoirning she‘rlari g‘oyat ta‘sirchan ekanligini xayolidan o‘tkazadi. Ikkinchidan, hech shubhasiz, ular barchaga birday tushunarli ekanligiga, albatta, diqqat qiladi. Mutafakkir shoir she‘rlarining Jumaniyoz Sharipov, Jumaniyoz Jabborov, Mirzo Kenjabek, Muzaffar Ahmad, Ergash Ochil va boshqalar o‘g‘irgan tarjimalaridagi ta‘sirchanlik asliyatdagi soddalik va oddiylikka asoslanadi. Maxtumquli bilan Durdi shoir o‘rtasidagi savol-javob (Jumaniyoz Sharipov tarjimasi) ham, “Ozodiy bilan aytishuv”, “Ota-o‘g‘il dardlashuvi”, “Durd shoir bilan Maxtumquli aytishuvi”, “Maxtumquli bilan Zunubiy aytishuvi”, “Kel, Ma‘rufiy, javob ber” yoki “Yig‘larman”, “Yomg‘ir yog‘dir, sultonim” (Mirzo Kenjabek tarjimalari) ham, “Namasan?”, “Bo‘ylaringga”, “Ko‘ring” (Jumaniyoz Sharipov tarjimalari) ham juda oddiy, sodda, tushunarli va g‘oyat ta‘sirchan bo‘lib, ular barcha zamonlar uchun she‘riyatning mumtoz namunasi sifatida xizmat qiladi. Bu haqiqatni hech kim inkor etolmaydi.

Alisher Navoiyning jahon adabiyoti durdonalari qatoridan mustahkam o‘rin olgan “Xamsa”sining cho‘qqisi “Farhod va Shirin” dostoni sanalsa, ushbu muhtasham asarning eng avj pardasi, shubhasiz, shoh Xusrav va oshiq Farhod munozarasi “sahna”si hisoblanadi. Chunki dostonning ayni shu o‘rnida asar asosiy qahramonlarining asl insoniy qiyofasi, ularning ma’naviy-ma’rifiy, ruhoniylar darajasi ko‘rinadi. Dostonning xuddi shu joyida hukmdor Xusrav nafs va hirs bandasi, qalbga ishq dardi kirgan Farhod esa ma’naviy barkamol inson timsoli sifatida namoyon bo‘ladi.

“Dedi: Qaydinsen, ey majnuni gumrah? // Dedi: Majnun vatandin qayda ogah. // Dedi: Nedur sanga olamda pesha? // Dedi: Ishq ichra majnunluq hamesha. // Dedi: Bu ishdin o‘lmas kasb ro‘zi, // Dedi: Kasb o‘lsa basdur, ishq so‘zi. // Dedikim: Ishq o‘tidin de fasona! // Dedi: Kuymay kishi tormas nishona. // Dedikim: Kuymagingni ayla ma‘lum! // Dedi: Andin erur joh ahli mahrum! // Dedi: Qay chog‘din o‘ldung ishq aro mast? // Dedi: Ruh ermas erdi tang‘a payvast. // Dedi: Bu ishqdin inkor qilg‘il! // Dedi: Bu so‘zdin istig‘for qilg‘il! // Dedi: Oshiqqa ne ish ko‘p qilur zo‘r? // Dedi: Furqat kuni ishq balosho‘r. // Dedi: Ishq ahlining nedur hayoti? // Dedi: Vasl ichra jonon iltifoti. // Dedikim: Dilbaringning de sifotin! // Dedi: Til g‘ayratidin tutmon otin! // Dedikim: Ishqig‘a ko‘nglung o‘rundur? // Dedi: Ko‘nglumda jondek yoshurundur. // Dedi: Vaslig‘a borsen orzumand? // Dedi: Bormen xayoli birla xursand. // Dedi: No‘shi labidin topqay el bahr? // Dedi: Ul no‘shdin el qismidur zahr. // Dedi: Joningni olsa la‘li yodi? // Dedikim: Ushbudur jonim murodi. // Dedi: Ko‘ksungni gar chok etsa bebok? // Dedi: Ko‘nglum tutay ham ayla deb chok! // Dedi: Ko‘nglung fido qilsa jafosi? // Dedi: Jonimni ham aylay fidosi. // Dedikim: Ishqdin yo‘q juz ziyonbud! // Dedi: Bu keldi savdo ahlig‘a sud. // Dedi: Bu ishq tarki yaxshiroqdur! // Dedi: Bu sheva oshiqdin yiroqdur! // Dedi: Ol ganju qo‘y mehrin nihoni! // Dedi: Tufroqqa bermon kimyoni! // Dedi: Joningg‘a hijron kinakashdur. // Dedi: Chun bor vasl ummidi xushdur. // Dedikim: Shahg‘a bo‘lma shirkatandesh! // Dedi: Ishq ichra tengdur shohu darvesh! // Dedi: Joningg‘a bu ishdin alam bor! // Dedi: Ishq ichra jondin kimga g‘am bor? // Dedi: Kishvar beray, kech bu havasdin! // Dedi: Bechora, kech bu multamasdin! // Dedi: Ishq ichra qatling hukm etkim! // Dedi: Ishqida maqsudumg‘a etkim. // Dedi: Bu ishda yo‘q sendin yiroq qatl! // Dedi: Bu so‘zlaringdin yaxshiroq qatl //”.

Maxtumquli she‘rlaridagi savol-javoblar Alisher Navoiy asarlaridagidan farqli holda, bahs-munozaraga emas, islom dini ma’rifati, uning hayotbaxsh g‘oyalarini targ‘ib etish, turmush haqiqatini ma’lum qilishga qaratiladi. Xusravning savollarida ma’rifatdan bebahra takabbur hukmdorlarga xos tahdid, zo‘ravonlik, manmanlik ohangi ustunlik qiladi. U Farhodga bepisandlik bilan qarab, uni tergovchi, qozi sifatida so‘roq qiladi. Xusrav Farhodni juda jiddiy ayb ish qilgan jinoyatchi, deb biladi. O‘quvchi “Farhod va Shirin”ning ushbu sahifalarini ichki bir tahlila, xavotir, hadik, katta qo‘rquv bilan o‘qiydi. U zo‘ravon Xusrav Shiringa oshiq bo‘lib, yolg‘iz o‘zi arman o‘lkasiga kelgan Farhodning ustidan qanday hukm chiqarar ekan, Chin mamlakati sultoni o‘g‘lining javoblari Shirinning yurtiga lashkar tortib kelgan hukmdorga qanday ta’sir ko‘rsatar ekan, deb diqqat bo‘ladi. Maxtumqulining “Namasan?” va boshqa she‘rlaridagi savollar, uning o‘z otasi Ozodiy, Durdi shoir, Zunubiy bilan aytishuvlari, “Ota-o‘g‘il dardlashuvi”, “Kel, Ma’rufiy, javob ber”i esa kishini ich-ichidan hayajonga solib, entiktirib, zavq beradi. Chunki ular islom dini tarixi, uning mazmun-mohiyati, kundalik turmush hodisalari to‘g‘risida muhim va qiziqarli ma’lumotlarni taqdim qiladi.

Hayotning kutilmagan zarbalariga ko‘p duch kelib, turmushning og‘ir sinovlari, achchiq ayriliqlarini boshidan kechirgani bois o‘ziga Firog‘iy taxallusini tanlagan Maxtumqulining aytishuv, savol-javob tarzidagi she‘rlari o‘zining topishmoqsifat shakli bilan diqqatni darhol jalb

etadi. Masalan, Maxtumlulining Durdi shoir bilan savol-javobini mutolaa qilayotgan, tinglayotganlar beixtiyor butun e'tiborini jam etib, savollarga qanday javob qaytarilishini hayajon bilan kutib, o'zicha turlicha taxminlar qiladi. O'shanda o'rta birdan jimlik cho'kib, pashsha uchsa eshitilgudek sokinlik yuzaga keladi. Ayni g'aroyib, noyob holatdan kishilarning yuz-ko'zida samimiy, mayin, muloyim, mamnunlik hissi paydo bo'ladi. Bu yoqimli hisning ta'siri, quvvati nigohlarda jilvalanib yonadi. Sharq she'riyatidagi aytishuv, savol-javob, munozaralarning mumtoz namunasi Maxtumlul bilan Durdi shoir o'rtasidagi aytishuv savol-javoblari o'zining qisqa, ixcham va aniqligi bilan global miqyosda kechayotgan "axborot bo'roni" ichida qolganidan tuyg'ulari quruqshab, ajablanish, hayratlanish, orzu-havas qilish hislari so'nib borayotgan asrimiz odamlariga ham juda-juda xush yoqadi. So'zlari soydagi tiniq suv kabi ravon oqadigan, har bandi to'rt misradan tarkib topgan bu savol-javob jami qirq sakkiz satrdan iborat bo'lib, unda Maxtumlul islom dinining mohiyati, insonning kundalik hayoti mazmuni, turmushning tunganmas tashvishlari, o'nqir-cho'nqir yo'llari oralab o'tadigan umrning ma'no-mazmuni, har bir kishi, albatta, bilishi zarur haqiqatlar bilan bog'liq muhim savollarni qo'yib, Durdi shoirga "Shoir bo'lsang, shundan bizga xabar" deb murojaat qiladi. Talab, taftish, qo'rqitish ohangidan tamoman xoli savollarga Durdi shoir juda vazminlik, bosiqlik bilan: "Bizdan salom bo'lsin, javobimiz shu" deb oqilona javob qaytaradi. Maxtumlul bilan Durdi shoirning aqlliligini ko'rsatish ishtiyoqi, manmanlik, takabburlik iddaosidan tamoman xoli bu savol-javobi o'zaro samimiy hurmat, chinakam insoniy mehr-oqibat, ibrat namunasi bo'la oladigan tenglik tuyg'usiga asoslanganligi bois ko'ngilga yorug', porloq hislar olib kiradi. "Savol-javob" ning matni bilan tanishgan, tinglagan har bir kishi o'zida, albatta, bu holatni sezadi va bundan beixtiyor mamnun bo'ladi.

"Maxtumlul: – U nimadir – qizil va ko'k o'sadi ? // U nimadir – oyog'i yo'q bosadi ? // U nimadir – yetti daryo kezadi? // Shoir bo'lsang, shundan bizga xabar ber! // Durdi shoir: – U ekindir – qizil va ko'k o'sadi, // U ilondir – oyog'i yo'q bosadi, // U baliqdir – yetti daryo kezadi, // Bizdan salom bo'lsin, javobimiz shu! // Maxtumlul: – U nimadir – yoqasi bor, yoni yo'q ? // U nimadir – qanoti bor, qoni yo'q ? // U nimadir – odam yutar, joni yo'q? // Shoir bo'lsang, shundan bizga xabar ber! // Durdi shoir: – U kafandir – yoqasi bor, yoni yo'q, // Kapalakdir – qanoti bor, qoni yo'q, // Qora yerdir – odam yutar, joni yo'q, // Bizdan salom bo'lsin, javobimiz shu! // Maxtumlul: – U nimadir – darvozasiz qal'adir? // U nimadir – derazasiz binodir? // U nimadir – bir-biridan a'lodir? // Shoir bo'lsang, shundan bizga xabar ber! // Durdi shoir:–U ko'ngildir – darvozasiz qal'adir, // U qabrdir – derazasiz binodir. // Ul oy-kundir – bir-biridan a'lodir. // Bizdan salom bo'lsin, javobimiz shu! //Maxtumlul: –U nimadir – yemadilar, to'yadilar? // U nimadir – ulug' kunga qo'yadilar? // U kim edi – tovonidan so'yadilar? // Shoir bo'lsang, shundan bizga xabar ber! // Durdi shoir: – U diydordir – yemadilar, to'yadilar, // Ul namozdir – qiyomatga qo'yadilar. // Nasimiyni tovonidan so'yadilar (Imomiddin Nasimiy (1370 – 1417) ozarbayjon shoiri, Misr sultoni Muayyaddin Nasimiyni dahriylikda ayblab, tiriklayin terisini shildirgan), // Bizdan salom bo'lsin, javobimiz shu! // Maxtumlul: –U nimadir – yetti o'lka kezadi ? // U nimadir – belin bir zot ezadi ? // U nimadir – odam kabi sezadi ? // Shoir bo'lsang, shundan bizga xabar ber! // Durdi shoir: –U cho'pondir, yetti o'lka kezadir, // U quyundir – daraxt belin ezadi, // Bedov otlar odam kabi sezadi, // Bizdan salom bo'lsin, javobimiz shu! // Maxtumlul: –U nimadir – tuproq uzra surinmas? // U nimadir – odamlarga ko'rinmas? // U nimadir – hech bir to'nga o'ranmas? // Shoir bo'lsang, shundan bizga xabar ber! // Durdi shoir: –Eranlardir – xor-zor bo'lib surinmas, // Ul balodir – kelsa, ko'zga ko'rinmas, // Yolg'on guring hech bir to'nga burkanmas, // Bizdan salom bo'lsin, javobimiz shu! //".

Shoirning “Savol-javob” singari o‘rtanib, yonib yozgan she‘rlari ta‘siriga tushgan har bir odam o‘zining hayot atalmish abadiy kurash maydonida turganini his etib, qalbidagi zavq-shavqi shiddatlanishi barobarida, botinida o‘zining holi, ahvoli, qilmish-qidirmishlarini xayolidan o‘tkazib, xavotiri kuchayadi. “Savol-javob”dagi so‘zlarning jarangi, savollarning salmoqdorligi o‘quvchi, tinglovchilarning hissiyotlarini junbushga keltirib, zavq bag‘ishlasa, javoblarning turmush hodisalari bilan mustahkam bog‘lanib, mantiqan asoslangani, rosti, qoyil qoldiradi. Chunki bu “Savol-javob”da Ollohga, uning payg‘ambari Muhammad alayhissalomga chinakam muhabbat, hayotsevarlikka asoslangan insonparvarlikka, jamiki ezgu amallarga sidqidildan intilish istagi aks etadi. Maxtumquli tasavvurda hayot “sahna”sida turgancha uzoq-uzoqlarga tikilib, savol berayotganga, Durdi shoirning mantiqli javoblarini eshitgach esa ularning ma‘no-mazmunini idrok etgancha mahzun, o‘ychan bo‘lib qolgan bir holatda namoyon bo‘ladi. “Savol-javob”da ham, “Saylanma”, “Dunyo o‘tib boradur”dagi boshqa she‘rlarda ham o‘rtanib, yonib yashagan ulug‘ mutafakkirning kundalik turmush bilan bevosita bog‘liq va unda ko‘p kuzatiladigan, lekin boshqa kitoblarda yozilmagan teran, noyob mushohadalari mavj uradi. Bu shoir o‘z she‘rlarida, jumladan, savol-javob va aytishuvlarida ko‘pchilikning dilida turgan, lekin tiliga chiqara olmaydigan so‘zlarni topadi, jarangdor, ta‘sirchan gaplar silsilasini tizadi, mumtoz adabiyotning ko‘p namoyandalari singari aruz ohanglariga moslashish maqsadida bo‘g‘ilib zo‘riqmaydi.

Maxtumquli aksariyat qalamkashlardan farqli holda, nima uchun so‘z aytayotgani, pand-nasihat, o‘gitlarini she‘r shakliga solib yozishdan maqsadi nima ekanini juda yaxshi biladi. Chunki u bu missiya, ayni vazifa uning zimmasiga ilohiy ilhom ko‘rinishida yuklatilganini savqitabiiy tarzda chuqur idrok qiladi. Shu bois hayot hodisalaridagi oddiylik va murakkablik qorishig‘ini, undagi tuganmas, sarhadsiz ziddiyatni barchaga birday tushunarli so‘zlar vositasida juda ta‘sirchan qilib ifodalaydi. Serg‘alva kechgan ko‘hna tarix ham, sur‘ati tez o‘zgarishlarga to‘la hozirgi zamon voqeligi ham pand-nasihat, o‘git yo‘lida she‘r bitish borasida shoirlik kamolotiga erishgan Maxtumqulining yozganlarini qancha-qancha avlod jon qulog‘i bilan tinglaganidan guvohlik beradi. Bu shoirning o‘rtanib, yonib yozgan she‘rlarini kasb-kori, tirikchilik tarzi qandayligidan qat‘iy nazar, barcha odamlar mutolaa qilganida entikib hayajonlanadi, eshitayotganida esa beixtiyor quvonadi va ayni chog‘da o‘ylanib, mahzun bo‘lib qoladi. She‘r ixlosmandlari, shoirlikka da‘vogarlar, havasmandlar mumtoz adabiyot namoyandalari orasida Maxtumqulining she‘rlariga ko‘p murojaat qilishadi. Chunki ular bu bulbul shoirning she‘riyatidan qalblariga quvvat bo‘lib quyiladigan, ruhlariga malham kabi yoqadigan juda kuchli ma‘naviy ozuqa olishadi. Bu esa islom dinining insonparvarlik g‘oyalarini ulug‘lab, ezgulikni sharaflab, odamlarni haqiqatga sadoqat bilan yashashga, ellarni o‘zaro mehr-oqibat, ishonch, hamkorlikni mustahkamlashga da‘vat qilib, o‘rtanib, yonib she‘rlar yozgan ulug‘ turkman mutafakkiri Maxtumquli ijodi hayotni, yashashni sevuvchi har bir odam uchun, o‘z erkini, insoniy qadr-qimmatini qadrllovchi barcha xalqlar uchun doimo ardoqli va hamisha qadrlil bo‘lib qolishiga mustahkam zamin yaratadi.

Iqtiboslar/ Чочки/ References/ Kaynaklar

- 1-Ashyrow Annagurban. Magtymguly, Eserler Ýgyndysy. – Ashgabat, 2013.
- 2-Kenjabeek Mirzo. Oshiqlar Haq Ishqida. – Toshkent, 2020.
- 3-Kurambaýew Karimboy, Mämmedow Ahmet. Köñül Gözgüsi. – Ashgabat, 2014.
- 4-Mustakow Romanguly. Magtymguly we Gündogar Edebiýaty. – Ashgabat, 2014.
- 5-Yag‘mur Oraz. Maxtumqulinoma. – Toshkent, 2016.

TURK XALQLAR DIALEKTOLOGIYASI

TÜRKMEN TÜRKÇESİNDE “SÖZ” KAVRAMI

Berdi SARIYEV

Doç., Dr., Ankara Üniversitesi

Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü

E-mail: berdisariyev@gmail.com

ORCID: 0000-0003-4704-2315

Özet: Milletin millet olarak tanınmasında en önemli faktörlerden biri de dildir. Dilin temel yapısını onun sözlük hazinesinin oluşturduğu bir gerçektir. İnsan yaşadığı döneminin çeşitli tarihsel şartlarına göre SÖZE sahip çıkmış, onu toplamış, ondan her türlü sözlükleri hazırlamış, sonuç itibarıyla SÖZÜ millî mirasına dönüştürerek onun korunmasını ve gelişmesini sağlamıştır. SÖZ de kendi doğası gereği insanın birbiriyle iletişim kurabilmesi için önemli olan hizmeti yerine getirmiştir. Dilin sunduğu bu iletişim hizmetinden yararlanarak insan kendi istek arzularını, görüşlerini düşüncelerini beyan ederek kuşaktan kuşağa aktaragelmıştır. Sonuçta yüzyılların tecrübesinden istifade eden insan, SÖZ ile SÖZ de yaşamın bütün alanlarında kendi tecrübelerini aktarmaya çalışan İNSAN ile tek parça hâline gelmiştir.

Anahtar kelimeler: Dil, düşünce, söz, kavram.

THE CONCEPT OF "WORD" IN TURKMEN TURKISH

Abstract: One of the most important factors in the recognition of a nation as a nation is language. It is a fact that the basic structure of the language is formed by its lexical treasure. According to the various historical conditions of the period in which he lived, man protected the WORD, collected it, prepared all kinds of dictionaries from it, and as a result, transformed the WORD into his national heritage and ensured its protection and development. WORD, due to its own nature, has fulfilled the important service for people to communicate with each other. By taking advantage of this communication service provided by language, people have been able to express their wishes, desires, opinions and thoughts and convey them from generation to generation. As a result, man, who has benefited from the experience of centuries, has become a single piece with the WORD and the HUMAN who tries to convey his own experiences in all areas of life.

Key words: Language, thought, word, concept.

КОНЦЕПТ «СЛОВО» В ТУРКМЕНСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация: Одним из важнейших факторов признания народа как нации является язык. Известно, что основную структуру языка формирует его лексическая сокровищница. В соответствии с различными историческими условиями того периода, в котором он жил, человек оберегал СЛОВО, собирал его, составлял на его основе всевозможные словари, в результате чего превратил СЛОВО в свое национальное достояние и обеспечил его защиту и развитие. СЛОВО, в силу своей природы, выполняло важную функцию общения людей друг с другом. Пользуясь этой коммуникативной услугой, предоставляемой языком, люди смогли выражать свои желания, стремления, мнения и мысли и передавать их из поколения в поколение. В результате человек, воспользовавшийся опытом веков, стал единым целым

со СЛОВОМ и ЧЕЛОВЕКОМ, который пытается передать свой собственный опыт во всех сферах жизни.

Ключевые слова: Язык, мысль, слово, понятие.

Giriş

Türkmen Dilinin İzahlı Sözlüğünde yer alan “**Ayrı-ayrı düşünceleri anlatmak için hizmet edyân gepleyiş birliği**” [TDS: 1962: 606] (Ayrı ayrı düşünceleri anlatmak için hizmet eden dil birliği) ifadesinden yola çıkarsak, SÖZ → DÜŞÜNCE DİR / DÜŞÜNCE → ANIN / ZİHNİN ÜRETTİĞİ BİR ÜRÜNDÜR. Sadece insanoğluna mahsus olan bir üründür SÖZ. Mahtumkulu’nun belirttiği gibi bu ürünü halk, millet kendi SÖZ PAZARINA çıkarılabilecektir. Başka bir deyişle SÖZE, yurt dışına ihracat edilen ürünlerdeki gibi “**Made in ...**” damgası basılmayacaktır. Çünkü SÖZ, esasen ihraç edilmemek üzere üretilmiştir. Nitekim dildeki SÖZLER, yani sözvarlığı her bir halkın millî dil ve düşünce mirasını teşkil eder.

Dil bilimciler şu ana kadar SÖZ VARLIĞINI ana hatlarıyla öğrenmenin çeşitli yollarını araştırmışlar ve araştırmaktadırlar. Onların son yıllardaki bilimsel çalışmalarında insanın anlama yeteneğine, akıl erdirmeye başarısına daha ağırlık verdikleri görülmektedir. Biz de idrak dil bilimcilerinin görüşlerine katılarak bu makalede İNSAN’DAKİ SÖZÜ ve SÖZ’DEKİ İNSANI araştırmaya çalıştık.

İlmin çeşitli alanlarıyla ilgili yazılmış olan bilimsel çalışmaları SÖZSÜZ olarak ifade etmek mümkün değildir. Benzer şekilde halkın millî düşünce yapısını da (**менталитет**) SÖZSÜZ ifade etmek imkânsızdır. Çünkü SÖZ, insanı sınırlayan *üç dünyanın* (iç dünya, dış dünya ve dil dünyası) MİLLÎ SESİDİR.

Türkmen dil biliminde ilk defa Türkmen aile ekolünün bilginlerinin – baba ile oğlun (Devletmehmet Âzâdî ile Mahtumkulu Firâkî) eserlerindeki SÖZ kavramını farklı bir bakış açısıyla incelemeyi ve Türkmen SÖZÜNÜN millî özelliklerini araştırmayı makul gördük.

Bilindiği gibi, SÖZ her bir halkın, her bir milletin başka şeylerle yerini dolduramayacağı dilsel bir varlıktır. Bununla birlikte SÖZ, halkın hazinesidir, milletin mirasıdır, devletin resmi dilidir, siyasetçinin siyasal görüşüdür, hukukçunun yasasıdır, bilim adamının araştırmasıdır, din adamının duasıdır, şairin şiiridir, yazarın romanıdır, halıcının el / çitme işidir, doktorun muayenesidir, annenin ninnisidir, babanın atasözüdür...

Öncelikle bu hazine (SÖZ) herhangi bir dilin ve onu kullanmış olan milletin var olduğuna şahitlik eder ve yaşadığını ispatlar. Tıpkı aşağıda sunduğumuz örnekteki gibi. Dilinin ve milletin varlığını, geçmişte yaşamış olduğunu, günümüzde yaşadığını ve gelecekte de yaşayacağını Türkmen şairi Nobatkulu Recepov “Türkmen dili” başlıklı şiirinde şöyle dile getirir:

“Eger diri bolsa Türkmeniň dili,

Gelecegem diri, Geçmişem diri” (Recebov, 1998:21). **Türkçe anlamı:** “Eğer Türkmen’in dili şu an diri ise, zaten Geçmiş diir olmuştur, sahip çıkılarak korunursa, hiç kuşkusuz Geleceği de diri olacaktır.”

Bu satırdaki Türkmenlerin “DİRİ GEÇMİŞİNİN” canlı olduğunu ispatlamak için bizim yine SÖZDEN istifade etmemiz gerekir. Çünkü içinde bulunduğumuz mekânın SÖZSÜZ olması imkânsızdır, bir başka deyişle biz SÖZÜN içinde yaşıyoruz:

SÖZ→DÜŞÜNCE DİR. SÖZ →MADDE DİR. SÖZ → İNANÇTIR. SÖZ → DEVLETTİR. SÖZ → SİYASETTİR. SÖZ → KÜLTÜRDÜR. SÖZ→ SANATTIR. SÖZ → EDEBİYATTIR. SÖZ → DİLDİR. SÖZ→SÖZLÜKTÜR. ... → ... Tekrarlanmış gibi görünebilen fakat asla tekrarlanmayan bu durumu sonuç itibarıyla aşağıdaki gibi ikili lengüistik

SÖZLEŞMEYE bağlayabiliriz:

I. DÜNYA → SÖZDÜR / SÖZ → DÜNYADIR / II. SÖZ → İNSANDIR / İNSAN → SÖZDÜR.

Böylece bu lengüistik SÖZLEŞMEMİZDEN yola çıkarak ağırlık verdiğimiz konu İNSANDAKİ SÖZÜ ve SÖZDEKİ İNSANI öğrenmektir. Türkolojinin tarihel ve kültürel eserlerine baktığımız zaman günümüzde idrak dil bilimi yaklaşımları açısından başka türlü yorumlanabilir. Mesela, 11. yüzyılda yazılmış olan “Kutadgu Bilig” adlı eser, idrak dil bilimi açısından değerlendirildiğinde Türklerin bin yıl önceki düşünme tarzını göstermesi bakımından önemli bir kaynaktır. Türk idrak dil biliminin canlı tarihi olan bu eserde “SÖZ” kavramıyla ilgili çok sayıda görüşlerin ileri sürüldüğünü görebiliriz.

SÖZ kültürü hakkındaki görüşün genel Türk geleneğine göre de TENGRİ / TANRI / BİRİBAR / YARATAN / HUDAY / HÜDA / HAK / ALLAH... kavramlarına dayandığını görebiliriz. Türkmen bilgesi Devletmehmet Azadi’nin aşağıdaki satırları buna örnek olarak gösterilebilir:

“Hak yaratmıştır tili ihsan için, Söyle demiş: “Zikri-Hak” Subhan için.

Til ile mağlum olur, küfr-ü iman, Til ile mağlum olur yakşı-yaman.

Hem sevap hem günah işler tamam, Til iledir, dinle sen, ey has-u aam.

Gönlün içre evvelinde fikir eyle, İyi kavra, yakşı-yamanı söyle.

Ger söz kötü ise, sen hemen yum dudak! Yakşı ise, söyle daha da yakşırak.” (VA, 82-83).

Bu bağlamda Rus dilinde “Артефактные метафоры” başlıklı kategoride yer alan “Слово – это игла” (SÖZ İĞNEDİR) örneği, Türkmen bilgini Mahtumkulu’nun aşağıdaki satırlarıyla yan yana getirebiliriz:

“Alma yaman sözi hergiz yadına,

Tiken bolup dürtüp geçer donundan” (S22).

Burada karşılaştırılan nesneler (“iğne” ve tiken / diken) aynı hedef için kullanılmış, hedefe ulaşmaları için de “batması” / “batıp geçmesi” gerekmektedir. Böylece, Rus dilindeki “Слово – это игла” metaforu ile Türkmen dilindeki “SÖZ → TİKENDİR” (“SÖZ → DİKENDİR”) metaforunun anlam açısından eşdeğer olduğu bir gerçektir. Ayrıca her iki örnekte de SÖZ → MADDEDİR. Dikişte kullanılan iğnenin de, bitki olarak bilinen dikenin de sivri ucu bulunur. Yalan veya kötü karakteri olan SÖZ söylendiği zaman bunların sivri ucu gönül gömleğinden geçerek kalbi yaralayabilir.

Türkmen şairinin “Mahtumkulu, söyle her ne bildiğini, Kendine eksik bil söylemeden öldüğünü, Tıraşlayarak süsle, gönlüne geldiğini, Senden sonraki kuşaklara armagan olur!” (Z6) satırlarında GÖNÜLE GELENİ tıraşlamaktan söz açtığı görülmektedir. Babası Devletmehmet Azadi’nin de gönülleri fethettiği vaazlarının ilk çıkış noktası HOŞ SÖZDEN başlar. Onun “Tanrı dostum dedi, dostluk eyle sen, Hoş söz ile halk era vaaz eyle sen!”, “Hoş söz ile eyle sen yakşı kılık”, “Gerçi hoş söz demek o ucuz turur, Cümle halka kuşkusuz ihsan turur”, “Vermek ile halk era bu hoş sözü, Hiç tükenmez hem melul olmaz özü”, “Âlem içre yakşılık düpdüz budur, Hoş kılık, hoş söz bunlar uludur” satırlarında HOŞ SÖZ ile HOŞ KARAKTERİN bir sırada konulmasının merkezinde Türkmen halkının millî düşünce yapısının temel taşı yatmaktadır.

Türkmen milli bilgini Mahtumkulu’nun “SÖZ PAZARI” deyimine onun “Baka-baka gideceksin” başlıklı şiirinin son dördünlüğünde rastlıyoruz: “Mahtumkulu, düşdün aşkın güzerine, Kim var konuşulacak gidip nazarına, Hiç revaç bulmadın sözün pazarına, Müşterisiz, döke-döke gideceksin” (B6). Öncelikle şunu belirtelim, pazar olacaksa, herhangi bir malın veya eşyanın olması gerektiği kendiliğinden anlaşılmaktadır. O zaman SÖZ mal mı? Bu sorunun yanıtını tekrar

şairin kendi satırlarından araştıralım. İşte, onun yanıtı: “*Uzak ömür, yol ağırdır, Han çalışırsa, bel ağırtır, Yakşı söze müşteridir, İyi gelir fakir, sultana.*” (B51). Bunların sonucu şunlardır:

“**SÖZ → MADDEDİR / MADDE → ÜRÜNDÜR / MALDIR. GÖNÜL → PAZARDIR. MÜŞTERİ → İNSANDIR**”.

18. yüzyıldaki Türkmen aile ekolü bilginleri sayılan baba ile oğlun (Azadi ile Mahtumkulu’nun) eserlerinde karşılaştığımız Türkmen sözlerinin nitelikleri nelerdir? Bunları sözün karakterisitik özelliklerini ortaya çıkaran sıfatlarıyla açıklamaya çalışalım.

1. **YAGŞI SÖZ** (Türkiye Türkçesi: *İyi Söz* // Rusçası: *Хорошее слово*); 2. **HOŞ SÖZ** (Hoş Söz / *Доброе слово*); 3. **ŞİRİN SÖZ** (Şirin Söz / *Приятное слово*); 4. **LEZZETLİ SÖZ / SÖZ LEZZETİ** (Tatlı Söz / *Сладостное слово*); 5. **BAL YALI SÖZ** (Bal Gibi Söz / *Сладкое слово как мёд*); 6. **SÜYCİ SÖZ** (Tatlı Söz / *Ласковое слово*); 7. **DOĞRI SÖZ** (Doğru Söz / *Правдивое слово*); 8. **HAK SÖZ** (Hak Söz / *Справедливое слово*); 9. **AKIL SÖZ** (Öğüt Verici Söz / *Умное слово*); 10. **MAGNI SÖZ** (Anlamlı Söz / *Значимое слово*); 11. **TAŇRI SÖZİ** (Tanrı Sözü / *Божественное слово*); 12. **KELAM SÖZİ** (Kelam Sözü / *Слово Корана*); 13. **PYGAMBER SÖZİ** (Peygamber Sözü / *Слово пророка*); 14. **AYAT SÖZİ** (Ayet Sözü / *Слово стиха из Корана*); 15. **HİKMET SÖZİ** (Özlü Söz / *Мудростное слово*); 16. **MÄHRİBAN SÖZ** (Mihriban Söz / *Добродушное слово*); 17. **ÄHLİ-NASIŖ SÖZİ** (Ehli-Hasıl Sözü / *Слова, которыми сказаны с наставниками*); 18. **ALIMLAR SÖZİ** (Âlimler Sözü / *Слова, которыми сказаны с учеными*); 19. **DANALAR SÖZİ** (Bilginler Sözü / *Слова, которыми сказаны с мудрыми*); 20. **YAGŞILAR SÖZİ** (İyi Kişilerin Sözü / *Слова, которыми сказаны с добрыми*); 21. **MERDİŇ SÖZİ** (Merdin Sözü / *Слова, которыми сказаны с храбрыми*); 22. **İL SÖZİ** (El Sözü / *Слова, которыми сказаны с народами*); 23. **AŞIK SÖZİ** (Âşık Sözü); 24. **YAMAN SÖZ** (Kötü Söz); 25. **YALAN / YALGAN SÖZ** (Yalan Söz); 26. **HARAM SÖZ** (Haram Söz); 27. **KÜFÜR SÖZ** (Küfür Söz); 28. **GIBAT SÖZ** (Dedikodu); 29. **ACI SÖZ** (Acı Söz); 30. **ZARIN SÖZ** (); 31. **GATI SÖZ** (Sert Söz); 32. **ZÄHER SÖZİ** (Zehir Sözü); 33. **MANISIZ SÖZ** (Anlamsız Söz); 34. **KEMAKILLIK SÖZİ** (Aptalca Söz); 35. **BİDEP SÖZ** (Kaba Söz); 36. **ŞEYTAN SÖZİ** (Şeytan Sözü); 37. **HATIN SÖZİ** (Kadın Sözü); 38. **BİMAGNI SÖZİ** (Aptal insanın sözü); 39. **NÄKES SÖZİ** (Kötü insanın sözü)...

Dilde biliminde herhangi bir durum değerlendirildiği zaman belirli bir kurallardan yola çıkıldığını Rus ve Çin dillerinde “dil-söyleyiş-söz” kavramlarını inceleyen Van Shi’nin çalışmasında da görebilmekteyiz: “**положительные эпитеты**” (olumlu sıfatlandırma özelliğine göre), “**отрицательные эпитеты**” (olumsuz sıfatlandırma özelliğine göre) [Ван Ци, 2010:15]. Bundan yola çıkarak biz de SÖZ kavramına ait olan karakteristik özelliği aşağıdaki şemaya göre değerlendirmeyi isabetli bulduk:

18. yüzyılda karşılaştığımız Türkmen sözlerinin olumlu (+) karakteristik özelliklerini taşıyan sözcük listesinden bazı örnekler şunlardır:

1. **YAGŞI SÖZ** (Türkiye Türkçesi: *İyi Söz* // Rusçası: *Хорошее слово*):

“Yagşy söze gulak salgyl...” (A1); “Gaharsyz, yagşy söz gindir cahandan...” (B47); “Yagşy sözler cay eyleyir til içre, Närse galsa, dura bilmez sil içre” (G59); “Bildiginçe, mıdam yagşy sözlegin, Yagşy söz tapmasan, otur sem bolup.” (C12); “Halk era ihsan erer, bil yagşy söz...” (VA 128).

Örneklerden de anlaşılacağı gibi, “yagşy sözden başlayan” Türkmen konuşma kültüründe “yagşy söze gulak salmak” (iyi sözü dinlemek) temel unsurlardan biridir. Bu nedenle, “bildiginçe, başardığınça, mıdama yagşy sözlemek” (bildiğin kadarıyla, yapabildiğinçe daima iyi sözleri söylemek) talep edilmektedir, “yagşy söz tapmadık yagdayında, sem bolup oturmak” (iyi sözleri bulmadığın durumda en iyisi konuşmamak), susmak, söz söylememek tavsiye edilmektedir.

Türkmen atasözlerinde sözlerin niteliklerine ait örneklerle yer verilmesi de dikkat çekmektedir: “Yagşy söz yılanı hininden çıkarar...” (İyi söz yılanı ininden çıkarır); “Yagşy niyet – yarım döwlet.” (İyi niyet etmek devletli olmanın yarısıdır). Burada Türkmen aile ekolünün bilginlerinden baba ile oğlun birçok satırlarlarını Türkmen atasözlerinden ayırt etmenin çok zor olduğunu belirtmek gerekir.

Devletmehmet Azadi’nin ŞİRİN SÖZ’lü satırlarıyla “zalım yılanı” kendi ininden çıkarması bizim yukarıda belirttiğimizi doğrular niteliktedir: “Bes şirin söz birle ol zalım yılan, Meyl edip, çıkgay hininden, bigüman...” (VA 129).

Sözlerin “yagşy” karakterini “gövün” (gönül) ile sınıksı bir şekilde bağlayarak açıklayan Türkmenlerin millî düşünce yapısında YAGŞI SÖZ kavramına önemli bir yer ayırdıklarına yukardaki örnekler şahitlik etmektedir. “Sözlä bilseň, ýagşy sözle, Halk yamanıň bizarıdır.” (R2) (Söyleyebildiğin kadarıyla iyi sözler söyleme çalış, çünkü halk kötü sözden bıkmış durumdadır) bu satırlar Türkmenlerde YAGŞI SÖZ kavramının halka özgü olan genel bir niteliği taşıdığını da açıklamaktadır. Türkmenlerin söze verdiği değere göre, YAGŞI SÖZ kavramının yayılma alanı da gönülleri oldukça genişletmektedir: “Gaharsyz yagşy söz giňdir cahandan.” (Kahırsız iyi söz cihandan da geniştir).

2. **HOŞ SÖZ** (Hoş Söz / *Доброе слово*):

“Hoş sözlegil, bir mısapır duş gelse...” (A9); “Cahan içre musulmana, Hoş sözler yagşy sanaver!” (E7); “Bar ula gardaşlaringa özüni, Her biriden ayama hoş sözüni” (WA111); “Tanrı dostum diydi, dostluk eylegil, Hoş söz ile halk era vagz eylegil!” (WA129); “Ey biradar, hak söz ermiş yagşılık, Hoş söz ile eylegil yagşy gılık” (WA129); “Gerçi hoş söz diymek ol arzan turur, Cümle halka şübhesiz ihsan turur” (WA129); “Bermek ile halk era bu hoş sözi, Hiç tükenmez hem melul bolmaz özi” (WA129); “Älem içre yahşılık düp-düz budur, Hoş gılık, hoş söz alardan uludur” (WA129).

Sözün karakteristik özelliklerinden biri de gönlünce hoş olmanın, memnun kalmanın niteliğini taşımasıdır. Bu nitelik, KÖNİL / GÖVNİ (GÖNLÜ) harekete geçirici güçtür. Hoş sözleri söylemek, özellikle “babasından büyük saydığı” (Mıhman atandan uludur) misafiri hoş sözlerle karşılamak Türkmen konuşma kültürünün eski geleneklerindendir. Türkmenlere göre hoş sözler söylendiğinde insan ayırt edilmemelidir. Hoş söz, insan gönlünden çıkan büyük saygınlığın sesidir.

3. **ŞİRİN SÖZ** (Şirin Söz / *Приятное слово*)

“Yetimi göreňde, güler yüz bergil, Goldan gelse, oňa tagam-duz bergil, Bir gamlı göreňde, şirin söz bergil...” (D10); “Bes şirin söz halka ihsandır besi, Sözle yumşak, bolsaň adam yahşısı.” (WA128); “Bes şirin söz, birle ol zalım yılan, Meyl edip, çıkgay hininden, bigüman.” (WA129);

“Bes şirin söz, zalımı dinge gatar, Nāhyiden gaçıp, huda emrini tutar.” (WA129); “Bes şirin söz hem görelde cümleye, Hüyri-büZRük, âlem-u has dinleye.” (WA129); “Okagıl ayat budur, görsün gözün, Vagz ederde bes şirin bolsun sözün.” (WA129).

Yaptığımız araştırma sonucu 18. yüzyılda yaşamış olan Türkmenlerin, ŞİRİN SÖZÜ özellikle sıkıntısı olan insanlar için kullandıklarını göstermektedir. Bu durum söz konusu dönemdeki sıkıntıları az da olsa gidermekte ŞİRİN SÖZÜN rolünün büyük olduğunu göstermektedir. Sözlükte bu sözün niteliği “2. göç. m. gövne yakımlı, hoş labızlı, süyci” [TDS, 1962:835] (2.mec. gönle yararlı, hoş avazlı, tatlı) olarak açıklanır. Yukarıda belirttiğimiz gibi bu açıklamada da yine “gövne yakımlı” deyimi dikkatimizi çekmektedir. Bu durum ise SÖZ ile GÖNLÜN kendi arasındaki ilişkisine şahitlik eder. Türkmen aile ekolü bilginleri baba ile oğlun eserlerinden aldığımız örnekler göre, şöyle bir sonuca ulaşmak mümkündür: kimsesiz, yetim, öksüz, sıkıntı içinde olan insanlar ŞİRİN SÖZE muhtaçtır; ŞİRİN SÖZ, halk için de bir iyiliktir; halkın inancında da ŞİRİN SÖZE geniş yer verilmiştir; ŞİRİN SÖZ, zalimi de tövbeye çağırmanın anahtar kavramıdır.

4. **LEZZETLİ SÖZ / SÖZ LEZZETİ** (Tatlı Söz / Сладостное слово):

“Sohbet içre söz lezzetin bilmeyen...” (D11);

“Magtımguļı magnı saçar, Her söz lezzetin içer.” (K3).

Söz, tatlılığın niteliğidir. Sözün tadı onun anlattığı anlamıyla ortaya çıkar. Bu satırlardan şu sonuca ulaşılabilir: **Anlam → insandır. Sohbet → sofradır. Söz → lezzettir. İçmek → kavramaktır.** Sonuç itibarıyla sözün anlamını kavrayamayan insan sohbetten tat alamaz.

5. **BAL YALI SÖZ** (Bal Gibi Söz / Сладкое слово как мёд):

“Gözel bardır, uzun boylu, alkımı, Garankı gicede düşer yalkımı, Sözlegen sözleri misli bal kimi, Yanagından buse alasin gelir.” (D38).

18. yüzyılda söz karakterinin bu tür niteliğine nadiren rastlamamızın nedeni belki de dönemin sıkıntılarının kaynaklanmış olabilir. Neden her ne olursa olsun bu örnek, sözün olumlu karakteristik özelliklerini yansıtır. “Bal” sözcüğü söz tadı olarak genelde benzetme yoluyla yapılmaktadır: *bal gibi*, çok tatlı anlamında. Sözün bu karakterindeki olumluluğun temeli söz ile balın birbirine olan ilişkisine dayalı olarak atılmıştır.

6. **SÜYCİ SÖZ** (Tatlı Söz / Ласковое слово):

“Döküldi dahandan hak beren dişi, Yokdur hoşum süyci sözli til bile.” (Y49).

Sözlükte bu söz, “4. göç. m. gövne yarayan, lezzet beryän, yakımlı, mılayım” (gönle yararlı, tat veren, hoş, güzel) [TDS, 1962:615] olarak açıklanmaktadır. Görüldüğü gibi, açıklamada yine gönül sözü ön sırada yer alır ve söz konusu tadı üreten merkezden aynı merkeze olan iletişim dil kanalıyla sağlanır.

7. **DOGRI SÖZ** (Doğru Söz / Правдивое слово)

“Kethuda bolanlar dogrı sözlemez, Para alar, lâkin haknı gözlemez.” (A7); “Mert oguldır, ilge yayar desterhan, Dogrı söz üstünde berer şirin can, Ömrünü ötgerip diymesdir yalan, Cäht eylep, yalan söz aydıci bolma.” (G28); “Magtımguļı, dogrı söze ten bergil, Sevap mundan ötmez, tapsañ, nan bergil, Könlüñ tapan dost yolunda can bergil, İşin nedir seni diymes yar bile!” (K2).

Yaptığımız bilimsel gözlemlerimizin sonucu 18. yüzyılda yaşamış olan Türkmenlerin özellikle doğru sözlülüğe, gerçekçi olmaya önem verdikleri görülmektedir. Buna yukarıdaki örnekler de şahitlik etmektedir. Sözün bu karakteristik özelliği sözlükte şöyle açıklanır: “yalan-yanlış olmayan, gerçeği ifade eden, hakikat” [TDS, 1962:261]. Türkmen Türkçesinde “dogruçıl” sıfatlandırması da sözün bu karakterini içermekte olduğunu gösterir: “Yalan sözlemeyän, dogrı gepleyän, hakikatnı tarapdarı, hakikatçı” [TDS, 1962:261] (yalan konuşmayan, gerçeği söyleyen,

hakikatın taraftarı, hakikatçı).

8. **HAK SÖZ** (Hak Söz / *Справедливое слово*)

“Hak sözüme diyer mollalar galat, Yalan sözge yapar boldular halat, Kasam edip, eritdiler, gör, polat, Çoh garaşdım, acap eyyam gelmedi.” (A8); “Magtımğulı, sözüm hakdır, Hak söze ten beren yokdur.” (D13).

18. yüzyılda hak sözleriyle halk arasında meşhur olan Mahtumkulu, yaşadığı dönemde “hak söze” önem vermeyen bazı din adamlarını eleştirmekten de geri durmamıştır. Bu durum ise Türkmenleri hakikate, gerçek sözlü olmaya davet etmiş olan ve her zaman “Mahtumkulu, sözüm haktır” diye haykıran millî şairin *hak söz* için daimi mücadele ettiğinin bir göstergesidir. Sözün karakteristik özelliği sözlükte şöyle açıklanır: “çın, doğru, hakikat, mamla; tüys, hakıq; ıgtıyar, hukuk; hakıkata layık gelyen, adalatlı, yerlikli, doğru; *dini. ser. huday.*” [TDS, 1962:696].

9. **AKIL SÖZ** (Öğüt Verici Söz / *Умное слово*)

“Akıl söze güler nadan, Söz manısın bilmeginçe.” (S21); “Arıf akıl sözün sözlär, Namart-pisat daşın gözlär, Çöle çıkıp maya bozlar, Torum göze ilmeginçe.” (S21).

Sözün bu tür sıfatlandırılmasına ilişkin açıklamaya sözlüklerde rastlamıyoruz. Mahtumkulu’nun “akıl sözü” deymindeki anlam incelendiğinde bilginlik, ferasetli konuşma ve tavsiyede bulunma gibi özelliklerin ağır bastığı söylenilebilir.

10. **MAGNI SÖZ** (Anlamlı Söz / *Значимое слово*)

Sözlükte bununla ilgili şöyle açıklama verilmektedir: “*MANILI, 1. Manısı bar bolan, mazmunı bar bolan, neticeli. 2. Övüt-nesihatlı, çuñ täsir edici, görelde.*” (MANALI, 1. Anlamı olan, kavramı olan, manidar. 2. Öğüt, tavsiye verici, derin etkisi olan, örnek) [TDS, 1962:428].

“Magtımğulı, dövrän soñudır âdem, Lahat atlı öye goyar sen gadam, Magnı söz aňlamaz biakıl adam, Danaların aydan sözüne degmez.” (S6);

Mahtumkulu’nun şiirlerinde karşılaştığımız sözcüklerin (olumlu +) karakterlerinden bir türü de şahıslar ve kutsal düşünceler ile ilgili sıfatlandırılmaya ait olan örneklerlerdir.

Dini inançlar ile ilgili sözcükler (**TAŇRI SÖZİ, KELAM SÖZİ, PEYGAMBER SÖZİ, AYAT SÖZİ, HİKMET SÖZİ...**) ve İslam diniyle ilgili diğer kavramlar, iki cihanda mutluluk rehberi kutsal Kuran’ın, Allah’ın, Peygamberin, hadisın, ayetin sözcükleridir.

Mahtumkulu’nun buna ait olan örnekleri şunlardır: “*Hadısdan, ravidan bir söz diyeyin, Hayhat günden, zulmat günden, aman hey! Tañrı gullarına äşgär edeyin, Hayhat günden, zulmat günden, aman hey!*” (A17); “*Renci azım, rahatı köp, şeyle bil, Sözleri hadısdır, ayatı delil, Beni İshak ibni Ibrayım Halıl, Yalavunç uruğı zatlı, yaranlar!*” (A34); “*Bendäge etme hıyanat, Barça gul tañrıga rayat. Bu sözde bar hadıs, ayat, Pähim eyle ölmesden burun!*” (D3); “*Çekdigimdir gaygı-hasret, Bu ne hadıs, bu ne ummat! Türküstanda Hoca Ahmet, Onuñ adı yitip barmış.*” (Ö6)

Bunun gibi sözcük türleri bilinen şahıslarda da görmek mümkündür. Biz bunlardan bazılarının sadece isimlerini vermekle yetiniyoruz: **ALIMLAR SÖZÜ**: *Alımlar sözün diñle, nesihatın al-göter*(K10); **DANALAR SÖZÜ**: *Danaların aydan sözüne degmez.*”(S6); **YAGŞILAR SÖZÜ**: (*Yagşılarnıñ sözün cana noş eyle*”(Ç9); **İL SÖZÜ**: “*İl sözüne inanmadım.*” (B26); **ÂŞIK SÖZÜ**: “*Deçcaldan öñ diñläñ, aşıkñıñ sözün,*” (B35) vs.

Türkmençe sözcüklerin (olumsuz -) karakterleriyle ilgili bazı örnekler şunlardır: **YAMAN SÖZ**: *Häzir biziñ zamanda, Yaman sözler zıbanda,* (G15); **YALAN / YALGAN SÖZ**: *Cäht eýläp, yalan söz aydıçı bolma.*” (G28); **GALAT SÖZ**: “*Hak sözüme diyer mollalar galat, Yalan sözge yapar boldular halat,* (A8); **HARAM SÖZ**: “*Tiliñni çekmeseñ haram sözüñden, Belli, bibat bolar diniñ, gıbatkeş!*” (G64); **KÜFÜR SÖZ**: “*Magtımğulı, ası guluñ, Küfür sözden sakla tiliñ, Kıyamatda doğru yoluñ, Sırat köpri bolacaktır.*” (A10); **GIBAT SÖZ**: “*Aytmaver gıbat söz, etme*

zinanı, Dovzahıñ oduna duş eder seni!” (P7); **ACI SÖZ**: “Asla adamzada acı söz urmañ, (D10); vs.

Türkmen dili sözlüğünde “yalançı” sözcüğü şöyle açıklanır: “YALANÇI I, yalan sözleyen adam, ili aldap yören adam, iki dilli, aldavçı” [TDS, 1962:842]; “YALANÇI II, *gepl.d.* şu dünyä, dünyä.” [TDS, 1962:842]. Melek Erdem’e göre: “Daha önce verilen örneklerde de (*Muhammet: - Bav, bu yalançıñ bizden algısı bar yalı-hov!-diyip, asmana göz gezdirdi.*) geçen ve Türkmenler arasında kullanımı oldukça uzlaşmış bir metafor olan YALANCI metaforunda da aslında DÜNYA YALANCIDIR → DÜNYA İNSANDIR metaforları görülür.” [Erdem, 2003:143]. DÜNYA YALANCIDIR → DÜNYA İNSANDIR metafor örneğini Mahtumkulu daha da açık şekilde açıklamaktadır:

“*Magtımguļı aydar, işiñ talandyr, Bu nobat çohlardan geçip gelendir, Igtıbarıñ yokdur, sözüñ yalandır, Dost goymadıñ, yegsan etdiñ yer bile.*” (A22). Söz konusu şiiri şöyle yorumlayabiliriz: konusu baştan sona kadar dünya hakkındadır, üstelik şair burada dünya ile baş başadır. Konuşan şairdir, dinleyen ise dünyadır, demek DÜNYA İNSANDIR. Konuşan, dinleyene (şair, dünyaya) şöyle der: “senin işin talandır”, “sende güven yoktur”, “senin konuştukların da yalandır”, “sen arkadaş bırakmadın”, “onları yer ile bir ettin”. Böylece, ortaya çıkan sonuç şudur: DÜNYA YALANCI İNSANDIR.

18. yüzyılda Mahtumkulu Türkmen konuşma kültürü kurallarına dikkatı çeker ve insanlara konuşmalarında acı sözü kullanmamayı tavsiye eder: “*Asla adamzada acı söz urmañ, Pakıramisgine delalat yagşı. Bahıla ugramañ, güler yüz bermäñ, Möhüm bitirmäge kipayat yagşı.*” (D10); “*Yagşı niyet – senden dilegim köpdür, Acı sözler dilden çıkan bir okdur, Doganıñ dogana bahası yokdur, Aganı inige mätäç eyleme!*” (M11).

Şairin **ACI SÖZLER DİLDEN ÇIKAN BİR OKTUR** satırını incelediğimiz zaman aşağıdaki metaforları elde etmek mümkündür:

SÖZ → MADDEDİR. SÖZ → OKTUR.

DİL → MADDEDİR. DİL → YAYDIR.

Demek, **ACI SÖZ → YAYDAN ÇIKAN BİR OKTUR.**

SÖZCÜKLER VE NİCELİK AÇIDAN ÖZELLİĞİ. Öncelikle, SÖZ → SAYAÇTIR. Sözüñ ölçü özelliği, başka bir deyişle sözlerin ölçü birimi olarak sıfatlandırılması Türkmenlerin milli düşünce yapısının temel özelliklerinden biridir.

1) **SÖZ** azlık-çokluk / miktar ölçüsü olarak:

“*Bir söz bilen köyen bagrıñ yandırdıñ, (B28); Bir söz diyseñ, yagşı äre besidir, (G13); Az bilip, köp sözleyip, gam çeşmesini işme, (E5); Bir bende men, köp sözleyip bilmen az (K13); Az iygil, az yatgıl, sözüñ az etgil, Ne bar manısız söz uzamak bilen.*” (G26).

Örneklerden de anlaşılacağı gibi, Türkmenlerin konuşma kültüründe çok sözden kaçınılmaktadır. 18. yüzyılda “Az bolsun, uz bolsun” (Az olsun öz olsun) düşünceye hizmet eden Türkmenlerde insanın değeri onun konuştuğu az sözle ölçülmüştür.

2) **SÖZ** ağırlık-hafiflik / agram ölçüsü olarak:

“*Dıyrler: “Yaman töhmet ağır asmandan...” (B47).*

3) **SÖZ** geniş-darlık alanına göre / hacim ölçüsü olarak:

“*Gaharsız, yagşı söz giñdir cahandan,*” (B47).

4) **SÖZ** değer / fiyat / paha ölçüsü olarak:

“*Magtımguļı, sözüñ gısğa, şerhi köp, Bilmeze hiç, bilen kişä nırhı köp, Yeriñ yerden, äriñ ärden parhı köp, Müşgöl budur – sözleşende deñ bolar.*” (G13); “*Soran bolsa, sınañ içre suzlar bar, Yüz tümenenden yegdir, niçe sözler bar,*” (D45); *Yüz tümenlik sözüñ şaya almazlar, Her kişiniñ*

ıgtıbarı bolmasa.” (G35).

5) **SÖZ** uzunluk-kısalık, anlamlılık-anlamsızlık ölçüsü olarak:

“Magtımğulı, sözüm gısga, şerhi köp...” (G13); *Az iygil, az yatgıl, sözüñ az etgil, Ne bar manısız söz uzamak bilen.*” (G26); *“Aslına yetişgil yalanda-çında, Söz gısgadır, magnı köpdür içinde,”* (O4).

Bunun yanı sıra SÖZ kavramıyla ilgili çok sayıda çeşitli metaforlarla karşılaşmaktayız. Bunlardan bazı örnekler:

Doğal özellikleri olan metaforlar: “*Ganımatdır gardaş yüzi, Dovadır gadamı-tozı, Bir eblehiñ aydan sözi, Barabardır nar biläni*” (Y40). Sonuçta, SÖZ → NARDIR / ODDUR / ATEŞTİR.

Hayvanat dünyasıyla ilgili ve zoolojik özellikleri taşıyan metaforlar: “*Yaman hiç nesihat tutmaz, Yagşy söze gulak güytmez, Hiç bir sözüñ örä gitmez, Näkes suhanşor biläni.*” (Y40). “*Örüye gitmek*” (otlak anlamında) deyimini hayvanlarla ilgili olduğuna göre, burada SÖZ → HAYVANDIR metaforu ortaya çıkmıştır. “*Bir yaman söz cana yılan dişidir, Soksa, zähri asan çıkmaz iniñden.*” (S22). Bu örnekte ise göz önünde tutulan kaynak YILANDIR, esas amaç ise SÖZDÜR. Sonuçta, SÖZ → YILANDIR metaforu elde edilir.

Bitkisel özellikleri olan metaforlar: “*Alma yaman sözi hergiz yadıña, Tiken bolup dürtüp geçer donuñdan.*” (S22). Böylece sözcüğün botanik ilişkisi sağlanmış ve sonuçta örneğe genel bakıldığında SÖZ → ÖSÜMLİKDİR (SÖZ → BİTKİDİR) metaforu elde edilir.

Madde / araç gereç nitelikleri olan metaforlar: “*Magtımğulı sözi dürdür bilene, Başda huşuñ bolsa, söze gulak sal*” (B41); SÖZ → İNCİDİR / ALTINDIR; “*Kanıg bolup, ızzatda özüñni, Tama kılıp, sarartmagyn yüzüñni, Her namarda hayıp eyleme sözüñni, Sözüñniñ binasın yıkañça bolmaz!*” (Y5); “*Dostuñ ihlas bilen, merhemet etmez, Märekede aydan sözüñ cay tutmaz*” (Y21). SÖZ → BİNADIR / EVDİR. vs.

SÖZÜN hukuki boyutunun da olduğunu belirtmeliyiz. Bu konuda Mahtumkulu şöyle der: “*Dava kenarında yalan sözleseñ, Gümansız yanar sen, tüssesi bolmaz.*” (Ü2)”. Demek ki, sözün gerçek hukuki boyutu duruşmalarda yalan söylememek ile ölçülmelidir.

BİTİRİRKEN... Söz hakkında daha yarısı bile bitmemiş olan makalemizi şu cümle ile bitirmeyi isabetli gördük. Bir başka deyişle SÖZ ile uğraşmayı, SÖZÜ ana hatlarıyla incelemeyi ve başladığını bitirebilmeyi **TÜRKMENLERİN BÜYÜK SÖZ USTASI MAHTUMKULU ATAMIZDAN ÖĞRENELİYİZ.**

Çünkü TÜRKMENİN KONUŞAN DİLİ, Mahtumkulu şöyle diyor: *Magtımğulı aydar, dünyäniñ işi, Sözüñ magnısına yetmez her kişi,* (A9); (Mahtumkulu söyler dünyanın işi, Sözün anlamına yetmez her kişi). SÖZÜN ANLAMINI KAVRAMAK BAŞLI BAŞINA BİR YETENEĞİ GEREKTİRİR.

Çünkü TÜRKMENİN KONUŞAN DİLİ, yani Mahtumkulu şöyle der: “*Dür bolsun dayıma sözlegen sözüñ, Alımlara uysañ, açılar gözüñ!*” (B46); (İnci olsun daima söylediğin sözün, Âlimlere uysan açılır gözün) KONUŞURKEN HER ZAMAN İNCİ GİBİ SÖZCÜKLERİ SEÇMELİYİZ.

GÖZÜN AÇILMASI, UFKUN GENİŞLEMESİ İÇİN DE MAHTUMKULU’NUN İŞARET ETTİĞİ İLİM VE HAKİKAT YOLUNDA İLERLEMELİYİZ.

Iqtiboslar/Чиски/References/Kaynaklar

1-AKSAN D. (1987). Türkçenin Gücü. Ankara.

- 2-БИТОКОВА С.Х. (2009) Парадигмальность метафоры как когнитивного механизма (на материале кабардинского, русского и английского языков). Нальчик.
- 3-БОБРЫШЕВА Л.К. Ф. (2009) Фразеологизмы как национально-культурная экзистенциальная картина мира (на материале русского и адигейского языка). Майкоп.
- 4-ВАН ЦИ. (2009) Русский концепт Слово-Логос в сопоставлении с китайскими аналогами дао и вэнь II Русский язык за рубежом. 2009, № 5. С. 6975. (в соавторстве с В И Аннушкиным)
- 5-ВАН ЦИ. (2009) Концепты язык-речь - слово в древнерусской словесности // Коммуникативистика и межкультурная коммуникация. Сборник материалов У-й Международной конференции по коммуникативистике. Пятигорск. 2009. С. 43-47.
- 6-DEVELİOĞLU F, (2000) Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Sözlük. Aydın Kitabevi. Ankara.
- 7-ERDEM M, (2003) Türkmen Türkçesinde Metaforlar. Ankara: KÖKSAV.
- 8-ГЮНЕШ Б.(2008) Фразеологизмы с глагольным компонентом со значением "человек, его качества и поведение" : с позиции носителя турецкого языка. Москва.
- 9-ХАМЗАЕВ М. ве бейлекилер. (1962) Түркмен дилиниң сөзлүги. ТССР Ылымлар Академиясы. Ашгабат.
- 10-КОНДРАТЬЕВА О.Н. (2008) Концепт «слово» как квинтэссенция «наивной лингвистики». ОБЫДЕННОЕ МЕТАЯЗЫКОВОЕ СОЗНАНИЕ И НАИВНАЯ ЛИНГВИСТИКА Межвузовский сборник научных статей Кемерово – Барнаул.(с. 83-87)
- 11-КӨСӨЕВ М, АХУНДОВ Б (1962) Дөвлетмәммет Азады. Вагзы-азат. ТССР Ылымлар Академиясы. Ашгабат.
- 12-ЛАКОФ ДЖ., ДЖОНСОН М. Метафоры, которыми мы живём / Дж.Лакоф, М.Джонсон // Теория метафоры. – М.: “Прогресс”, 1990: 347-415.”
- 13-МАГТЫМГУЛЫ (1983) Сайланан эсерлер. Ики томлук.1–2. Ашгабат: Түркменистан.
- 14-МЕРЕДОВ А., АХАЛЛЫ С. (1988) Түркмен классыкы эдебиятының сөзлүги. Ашгабат.
- 15-НЕПЕСОВ Г. (1983) Метафора чепер дилиң мөхүм серишдесидир. Ашгабат.
- 16-ОРУЗБАЕВА Б.О. (2004) Кыргызское языкознание (сборник статей). Том II. – Бишкек: Илим.

MAHTUMKULU ESERLERİNDE FRAZEOLÖJİK VARYANTLAR⁶

Tagandurdi BEKJAYEV

Dr., Mahtumkulu Türkmen Devlet Üniversitesi,
Türkmen Dili ve Edebiyatı Fakültesi Bölümü

E-mail: taganbekje@gmail.com

ORCID: 0000-0002-3547-8851

Özet: Bir dildeki deyimler genellikle sabit bir sözcüksel yapıya ve dilbilgisel biçime sahiptir. Bu deyimlerin temel özelliklerinden biri de onların karakteristik yönlerini belirlemesidir. Deyimlerin bazıları eşdeğer varyant oluşturur. Bununla beraber deyimbilim hususunda çok sayıda eseri bulunan yazarlardan T. P. Skvorsova, Z. G. Uraksin gibi bilim adamları, deyimse varyantlar arasındaki üslup özelliklerini reddediyorlar. Y. Y. Avaliani, L. I. Roizenzon, N. M. Şanskiy gibi araştırmacılar ise kelimelerdeki üslup farklılığı gibi varyantlaşan deyimler arasında da stilistik bir farklılığın olduğuna dikkat çekerler. Bunun nedeni, deyimse birlikler varyantlaştığında genellikle onları oluşturan sözler değişir. Bu değişen sözler de neredeyse her zaman eşanlamlıdır. Eş anlamlılar arasındaki üslup farklılığının tanınması konusunda bilim adamları arasında ortak bir görüş olduğu gerçeğinden yola çıkarak, deyimse varyantlaşmada, varyant türüne göre farklı niteliklere sahip varyantlaşmanın meydana gelebileceğini söyleyebiliriz.

Anahtar kelimeler: Varyantlaşma, frazeolojik varyant, eşdeğer varyant.

PHRASEOLOGICAL VARIANTS IN MAKHTUMKULI'S WORKS

Abstract: Idioms in a language generally have a fixed lexical structure and grammatical form. One of the main features of these idioms is that they determine their characteristic aspects. Some of the idioms form equivalent variants. However, scientists such as T. P. Skvorsova and Z. G. Uraksin, who have many works on phraseology, reject the stylistic features among idiomatic variants. Researchers such as Y. Y. Avaliani, L. I. Roizenzon, N. M. Şanskiy point out that there is a stylistic difference between the idioms that become variants, just like the stylistic difference in the words. This is because when phraseological units become variants, the words that make them up usually change. These varying words are also almost always synonymous. Based on the fact that there is a common opinion among scientists regarding the recognition of stylistic differences between synonyms, we can say that in idiomatic variantization, variantization with different qualities may occur depending on the type of variant.

Key words: Variantization, phrasological variant, equivalent variant.

ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ ВАРИАНТЫ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ МАХТУМКУЛИ

Аннотация: Идиомы в языке обычно имеют фиксированную лексическую структуру и грамматическую форму. Одной из главных особенностей этих идиом является то, что они определяют их характерные аспекты. Некоторые идиомы образуют эквивалентные варианты. Однако такие ученые, как Т. П. Скворсова и З. Г. Ураксин, имеющие множество работ по фразеологии, отвергают стилистические особенности среди идиоматических вариантов. Такие исследователи, как Ю. Ю. Авалиани, Л. И. Ройзензон, Н.

⁶ **Türkmenceden Aktaran: Emrah YILMAZ** Dr. Öğr. Gör., Semerkant Devlet Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Enstitüsü E-mail: emraylmz@gmail.com ORCID: 0000-0002-8062-116X

М. Шанский, отмечают, что между идиомами, превращающимися в варианты, существует стилистическое различие, как и стилистическое различие в словах. Это связано с тем, что, когда фразеологизмы становятся вариантами, обычно изменяются слова, из которых они состоят. Эти разные слова также почти всегда являются синонимами. На основании того, что среди ученых существует общее мнение относительно признания стилистических различий между синонимами, можно сказать, что при идиоматической вариативности в зависимости от типа варианта может возникать вариативность с разными качествами.

Ключевые слова: Вариантизация, фразеологический вариант, эквивалентный вариант.

Giriş

Bir dildeki deyimler genellikle sabit bir sözcüksel yapıya ve dilbilgisel biçime sahiptir. Bu deyimlerin temel özelliklerinden biri de onların karakteristik yönlerini belirlemesidir. Deyimlerin bazıları eşdeğer varyant oluşturur.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Mahtumkulu'nun (Mahtumkulu, 2013) eserlerinde geçen deyimlerin çoğu sözcük ve dilbilgisel yapılarını değiştirmeden korur: **acal yakañı tutmak, akılı çaşmak, akılı gısqa, aş dökmek, aşına avı gatmak, bagrı daş bolmak, bagrına basmak, bagtı açılmak, dünyäni tutmak, el açmak, el gatmak, el üzme, emeline çolaşmak, gılıç gemirmek, köküni kesmek, lap urmak, mähri ganmak, namart köprüsinden geçmek, ot salmak, ömür tanapını kesmek, päli azmak, pikir basmak, rısva bolmak, san bolmak, sandan çıkmak, serçeden gorkan darı ekmez, serden geçmek, tagtı sınmak, togsan dolmak, uki kaçmak, ıkbalı oyanmak, yamandan boyuñı satın almak, yol açmak, yol kesmek, yüregi çişmek, yürek bulamak, yüz bermek, yüzüni asmak, zıbana gelmek vb..** Örneğin deyimler birbirine bağlantılı sözcüklerden oluşur ve kelimelerin deyimisel birimlerdeki değişmezliği istikrarlı bir yapı oluşturur.

Ancak bazı deyimler yapısal olarak değişiklik meydana getirebilir. Bu durum aynı zamanda Mahtumkulu'nun şiirlerindeki anlatım tarzının da karakteristiğidir. Bazı örneklerle bakalım: **acal yeli ösmek/acal yeli degmek, akılı uçmak / akılı gitmek, akılını dağıtmak / akılını almak, akıl eylemek / akıl etmek, akıldan ayrılmak / akılını aldırmaq, aş a avı goşmak / aşına avı gatmak, bagrı yanık / bagrı köymek, bagrınu duzlamak / bagrınu daglamak, bagrınu ezmek / bagrınu bozmak, bagrınu gan kılmak / bagrı gan bolmak, bagtı uymak / bagtı çökmek, başa bela tapmak/ başa bela gelmek, başa salmak / başa düşmek, başı belaga düşmek / başa bela gelmek, başı gurban bolmak / başıñı gurban etmek, başına salmak/ başına gelmek, bent olmak / bent bolmak, bähre tapmak / bähre almak, baş gün eşret sürmek / baş gün dövrän sürmek, çepine aylanmak / çepe dönmek, çırağı sönmek / çırağı öçmek, derde salmak / derde goymak, din gılıcın urmak / din gılıcını çalmak, dünyä inmek / dünyä gelmek, dünyä küyüne düşmek/ dünyä köyüne gitmek, dızıñ gurbı gitmek / dızdan kuvvat gitmek, elip biliñ bükülmek/ elip biliñ burulmak, ele girmek /ele getirmek, gan yıqlamak/gan aglamak, gola ilmek/gola gelmek, gulak bermek/ gulak asmak, gulak salmak / gulak asmak, gurdı koylara çopan eylemek/gurdı dovara çopan eylemek, günü yaşmak/günü batmak, gımmatdan düşmek / gımmatdan ayrılmak, Haka doğru gelmek / Haka doğru durmak, men-menlik gelmek /men-menlik etmek, nan dökmek /aş dökmek, nazar salmak /nazar kılmak, nazarıñ tokunmak /nazar kılmak, nazarıñ yetişmek/ nazar kılmak, ömri solmak /ömri ötmek, ömrüñi yele bermek/ ömrüñi bada bermek, pälini goymak /pälden dönmek, pata kılmak/ pata bermek, pelegiñ toruna düşmek/ pelegiñ duzagına düşmek, pikire düşmek /pikir basmak, sap tutmak /sap gurmak, sap urmak /sap gurmak, sapa sürmezlik /sapa görmezlik, söz açmak/ gep**

açmak, söz manisına yetmek/ söz aslına yetmek, terk eylemek / terk etmek, toba eylemek/ toba etmek, ıkbali yörmek/ ıkbali oynamak, ışk ataşını yakmak/ ışk ataşına düşmek, ışka ulaşmak/ ışk ataşına düşmek, ışkıñ ataşına yanmak/ ışk ataşına düşmek, ışkıñ köçesine düşmek/ ışk ataşına düşmek, yara salmak/ yara kılmak, yazı gışa dönme/ yazı gış bolmak, yer goynuna girmek/ yer goynuna gadam urmak, yolu yapılmak/ yolu bağlanmak, yüregiñi daglamak/ bagrını daglamak, yüregiñe dag salmak/ yüregiñi daglamak, yüzüne gara tartmak/ yüzüne gara çekmek, yüzüne sıya tartmak/ yüzüne gara çekmek, yüzünü gara eylemek / yüzüne gara çekmek. yüzünü sovmak / yüz döndermek, vb.

Kalıcı bir bileşime sahip olan deyimlerin bazıları zamanla yerini eş anlamlılara bırakır. Varyantlaşan deyimlerden bahsederken, üslup özelliklerini dikkate almak gerekir. Bununla beraber deyimbilim hususunda çok sayıda eseri bulunan yazarlardan T. P. Skvorsova, Z. G. Uraksin gibi bilim adamları, deyimisel varyantlar arasındaki üslup özelliklerini reddediyorlar. Y. Y. Avaliani, L. I. Roizenzon, N. M. Şanskiy gibi araştırmacılar ise kelimelerdeki üslup farklılığı gibi varyantlaşan deyimler arasında da stilistik bir farklılığın olduğuna dikkat çekerler (Bekcäyev, 2021: 66). Bu fikir daha gerçekçi. Bunun nedeni, deyimisel birlikler varyantlaştığında genellikle onları oluşturan sözler değişir. Bu değişen sözler de neredeyse her zaman eş anlamlıdır. Eş anlamlılar arasındaki üslup farklılığının tanınması konusunda bilim adamları arasında ortak bir görüş olduğu gerçeğinden yola çıkarak, deyimisel varyantlaşmada, varyant türüne göre farklı niteliklere sahip varyantlaşmanın meydana gelebileceğini söyleyebiliriz.

Dilbilimde deyimisel varyantlaşmaya muhtelif tanımlar getirilmiştir. Özellikle N. M. Şanski'nin yaptığı tanım diğerlerine göre daha kapsamlıdır: “Deyimsel varyantlar; sözlüksel ve dilbilgisel açıdan farklı, anlamı ve semantik değişkenleri bakımından farklı birimlerdir. Varyantlaşmadaki farklılıklar büyük ya da küçük olabilir, ancak bunlar anlatım tarzının dengesini bozmamalıdır. Deyimsel varyantlaşmalar, kompozisyonları ve yapılarındaki stilistik farklılıklar ile belirli unsurları bakımından birbirinden ayrılır” (Şanskiy, 1985: 190).

Deyimsel varyantlaşmalar şöyle sınıflandırılır: 1) Aynı kavramı ifade etme, 2) Aynı anlama sahip olma, 3) Benzer sözdizimsel yapıya sahip olma, 4) Duygusal ve üslup bakımından farklı olma, 5) Gramer yapıları bakımından ayrışma, 6) Bileşenlerinden birinin (veya daha fazlasının) eş anlamlısı belirli bağlamlar ile değiştirilebilme.

Deyim bilimi üzerinde çalışan akademisyenler arasında üzerinde uzlaşamayan sorunlardan biri de deyimisel varyantlaşmaların tasnifi sorunudur. Bilim adamlarının böldüğü grupların sayısı genellikle eşittir. Ancak tasnif etme söz konusu olduğunda deyimler hususunda farklı yaklaşımları görmek mümkündür.

Deyimsel varyantlaşmalar söz konusu olduğunda A. V. Kunin'in yaptığı çalışmalar öne çıkmaktadır. Örneğin modern İngilizce örneğinde, Deyimsel varyantlaşmalar şöyle sınıflandırılır: 1) Leksik, 2) Dilbilgisel gruplar.

Dilbilgisi gruplar ise kendi içerisinde şöyle tasnif edilir: a) Morfolojik, b) Sözdizimsel, c) Morfolojik-sözdizimsel,

3) Leksik-dilbilgisel, bunlar da kendi içinde: a) Leksik-morfolojik, b) Leksik-sözdizimsel,

4) Pozisyon, bunlar: a) Tek yapılı, b) Muhtelif yapılı,

5) Niceliksel, bunlar: a) Kısaltma ögesi, b) Ekleme ögesi,

6) Noktalama işareti, 7) İmla, 8) Birleştirilen gruplar (Kunin, 1972 : 148).

Deyimsel varyantlaşmalar meselesi Türkmen dilbiliminde halen araştırılması gereken bir sorundur. Ancak kelimelerin ve deyimisel birimlerin varyantlaşması üzerine bazı bilimsel çalışmalar vardır. Bu çalışmaların çoğu söz varyantlaşmasıyla ilgilidir. Bilim adamları

çalışmalarında varyantları sınıflandırmaya ve onlara mutlak tanımlar vermeye çalıştılar. Bazı akademisyenler Türkmen dilinin yalnızca bir grup varyantı üzerinde araştırma yapmıştır. Filoloji bilimleri adayı B. Veyisov, makalelerinde kelimelerin fonetik varyantlarından bahseder ve dil tarihi çalışmalarında fonetik varyantın çok daha önemli olduğunu belirtir (Veyisov, 1976). Filoloji bilimleri adayı Y. Çöññäyev, kelime varyantının alametlerini şu şekilde tanımlar: 1) Kelimenin kökü aynı olmalı, 2) Sözcüksel-anlamsal anlamı aynı olmalı, 3) Kök kelimenin sesindeki farklılık anlamda bir fark ortaya çıkarmamalı. Yazar, diğer bilimsel çalışmalara da atıfta bulunarak şu sonuca varmaktadır: “Kelimeler fonetik ve morfolojik olarak farklı olabilir” (Çöññäyev, 1988: 44). Türkmen dilindeki varyantlaşma olgusuna ilişkin temel çalışmaların yazarı A. Geldimirov, monografisinde ağırlıklı olarak kelime varyantlarına dikkat çekmiş ve bunları fonetik, morfolojik, sentaktik ve sözlüksel gruplara ayırmıştır (Geldimirov, 1983:9).

Türkmen dil biliminde deyim varyantlaşmasına da değinilmiştir. Bu durum ilk kez B. Jumageldiyev’in doktora tezinde dile getirilmektedir (Bekjäyev, 2021: 68). Yazar, B. Kerbabayev’in “Aygıtlı Ädim” romanındaki deyimleri sözcük ve dilbilgisi açısından farklı gruplara ayırıyor. Elbette böyle bir ayırım, Türkmen dilindeki tüm deyim varyantlaşması için tipik bir durum olarak anlaşılmamalıdır. Çünkü burada B. Jumageldiyev tespitlerini sadece “Aygıtlı Ädim” romanı üzerinden sürdürmüştür.

M. A. Abdırähmanova, Türkmen dilindeki deyim varyantlaşması konusunda büyük hizmetler yapmıştır. Doktora tezinde sayılarla deyimler arasında bağ kurmuş, sözcük yapılarının fonetik, sözcüksel, dilbilgisel, sözcüksel-dilbilgisel varyantlarının bulunduğunu belirtmiş ve bunların her birini sayılarla birlikte sabit sözcük yapıları örneğinde detaylandırmıştır.

Analiz ettiği deyimlerde leksik varyantların daha yaygın olduğuna dikkat çeken yazar, bunları kendi içinde tasnif eder. Ayrıca M. A. Abdırähmanova, çok değişkenli deyimleri yapılarına göre analiz eder. Böylece bünyesinde sayılar olan deyim varyantlaşmasına ilişkin spesifik sonuçlar çıkarır. Araştırmacı, deyim varyantlaşmasını şu terimlerle tanımlar: “Bizim görüşümüze göre, deyim varyantlaşması, birincil temel deyimlerin fonetik, sözcüksel, dilbilgisel veya sözlüksel-dilbilgisel olarak farklı bir şeklidir. Söz konusu varyantlaşmalar anlam bakımından ve taşıdıkları anlam miktarı bakımından eşittirler. Konuşma üslubu bakımından varyantlaşmanın farklılık arz etmesi olasıdır. Varyantlaşma deyimlerin en azından bir ortak bileşeni olmalıdır” (Abdrahmanova, 1971: 96).

K.Amangeldiyeva’nın Türkmen dilbilimindeki deyim varyantlaşmasına ilişkin doktora tezi de bazı fikirler sunar. O, Türkmen dilinde deyim varyantlaşmasının sıklıkla meydana geldiğini belirterek şöyle der: “Bizim anlayışımıza göre varyant, deyimün sözlük yapısında genel manaya zarar vermeden yapılan kısmi bir farklılıktır, dolayısıyla deyimün görünümünü değiştirir” (Amangeldiyeva, 1971: 13). Yazar ayrıca varyantlaşan deyimü oluşturün unsurların herhangi bir anlam ilişkisine sahip olmadığı fikrini de ortaya atar.

Deyim varyantlaşmasına ilişkin özellikleri kapsamlı bir şekilde inceleyen G.Açılova, değişken olan sabit kelime yapılarını sözcüksel-üslupsal varyantlaşma, sözcüksel-dilbilgisel varyantlaşma, birleşik varyantlaşma olarak ikiye ayırmıştır (Açılova, 1977: 163).

Deyim varyantlaşması meselesi A. Annamammedov’un doktora tezinde ayrıntılı olarak analiz edilmektedir. A. Annamammedov varyantlaşmanın kapsadığı alanın özelliklerini tanımlamaya çalışmıştır. Yazar, deyimsel varyantlaşmayı beş büyük gruba ayırır: Sözcüksel varyantlaşmalar, dilbilgisel varyantlaşmalar, sözcüksel-dilbilgisel varyantlaşmalar, sözcüksel ve dilbilgisel değişkenli varyantlaşmalar, leksik ve gramatik varyantlı deyimler (Annamamedov, 1965: 67). Genel olarak ifade etmek gerekirse; aynı anlamı veren ve aynı kavramı aktaran, benzer

sözdizimsel yapıya sahip, dilbilgisel yapısında değişiklikler meydana getirebilen, duygusal-stilistik farklılıkları olan deyimler, varyantlaşan deyimlerdir.

Bizce, Mahtumkulu'nun eserlerindeki deyimler örneğindeki deyimsel varyantlaşmalar şu şekilde sıralanabilir: fonetik, sözcüksel, sözlüksel-dilbilgisel, çok değişkenli türler. Bunlardan en yaygın olanı leksik varyantlaşmadır. Deyimlerde leksik varyant olarak, deyimlerin bileşimindeki kelimelerin değiştirilmesini, yani bir veya daha fazla kelimenin başka bir kelimeyle değiştirilmesini anlayabiliriz. Değişken sözcükler, deyim birimleri dışındaki anlamlarına göre, anlamları eşit olmak üzere iki gruba ayrılır: 1. Varyantlaşan sözcükler ayrı ayrı (deyimler dışında) birbirleriyle anlam yakınlığını ve eş anlamlılık ilişkisini korurlar. Bu gruba ait deyimlere Mahtumkulu'nun şiirlerinde sıklıkla rastlanır:

Akıl eylemek/ etmek

Yüz yıllık tetarik baş günlük ömre,

Akıl eylän, niçik işdir, yaranlar (Keçdir, yaranlar).

Akıl et cahanın rayın, rövşün,

Igtibar etmegin dünya duruşın (*Adamzat*).

Aşa avı goşmak / gatmak

Zulum yagar başlarıña,

Avı goşar aşlarıña (Dünyä sen).

Bir gün *aşımıza avı gatar* sen,

Ovval aldap biyr sen balı, dünyä, hey (*Salı, dünyä, hey*).

Bagrı yanmak / köymek

Bir söz bilen köyen *bagrım yandırdın*,

Cigerden ayırdın, başdan dındardın, (*Öl indi*).

Magtımguılı, *köydi bagrım* ot bolup,

Dünyä gelen gidecekdir mat bolup, (*Yaraşmaz*).

Baş gün eşret/ dövrän sürmek

Magtımguılı, *büş gün eşret sürmäge*,

Cay imesdir eglenmäge, durmaga, (*Yar bizim sarı*).

Büş gün dövrän sürmedim

Acap türpe yar biläni (*Diyseñ gitmez yör biläni*).

Çıragı sönmek / öçmek

Habar düşer: “Pılan kimse ötdi” diyp,

“*Çıragı söndi*” diyp, “Güni batdı” diyp (*Iglärler*).

Yigitlik *çıragı öçer*,

Bu sözümde yalan barmı? (*Gülen barmı?*).

Dızıñ gurbı/kuvvatı gitmek

Gözüm gubar, *dızdan kuvvat gidipdir*,

Ya ki beyle permanmıdır insana (*Pelek beren dövrana*).

Yov-le üflaslara menzil-mekandar etdin meni.

Gurbı giden dızlarma bigadır bar etdiñ meni... (*Meni*).

Gan yıqlamak/ aglamak

Çaydan çıkıp seniñ yanına geldim,

Bize kerem kılın» diydi, dostlar hey (*Çakır kelle*).

Ençe naliş eyleyip men, il-gün bilen **gan aglasam**,

Zarıma handan kılar ol, barmaz sözümiñ parhına (*Işk dovzahına*).

Gurdi koylara/dovara çopan eylemek

Çay bile nan üstüde Musa pıgamber durdı,

Özi erdi **koylara çopan eyledi gurdi...** (*Eyvani dört*).

Çay bile nan üstünde haysı pıgamber durdı?

Ol kim idi, **dovara çopan eyledi gurdi?** (*Eyvani dört*).

Güni yaşmak/ batmak

Kimselerin Ayı dogup,

Kimiñ **Güni yaşıp** barmış (*Gidip barmış*).

Habar düşer: “Pılan kimse ötdi” diyp,

“Çıragı söndi” diyp, “**Güni batdı**” diyp... (*Iglärler*).

Nan/aş dökmek

Baş gün köñül hoş etmäge,

Supra yayıp, **nan dökmäge...** (*Yar gerekdir*).

Atı meydan tanar, hümmeti – mihman,

Comart oğlu supra yayıp, **aş döker** (*Daş döker*).

Ömrüni yele/ bada bermek

Ol eyvani görseñ, mundan geçer sen,

Ömrüñ yele berme, dünyäde belli (*Ussada belli*).

Zerbaba zovkun olma, baka yokdur dövletde,

Ömrüni bada berme, sen bu darıl-mähnetde... (*Duman peyda*).

Söz/gep açmak

Akıl bolan **söz açarmı?**

Nobat berilmegen yerde (*Görüm görülmegen yerde*).

Çölde hovalanar mıdam dag aşan,

Övüner, **gep açar** salı gartaşan... (*Galsa neylesin*).

Yüzünü sovmak / döndermek

Yüzün sovup, gep alışmaz çın ärler,

Bir söy bilen yağşı dostı çep bolsa (*Köp bolsa*).

Hakikat är **yüz döndermez** beladan,

Hak rızası bilen başa daş gelse (*Coş gelse*).

Varyantlaşan deyimlerdeki değişken sözler deyim biliminin dışında kullanıldığında, eşanlamlı veya birbirine yakın anlamli hâle gelir. Mahtumkulu'nun yukarıda kullandığı örneklere yakından bakalım: *eylemek/etmek, goşmak/gatmak, yanmak/köymek, eşret/dövrən, sönmek/öçmek, gürp/kuvvat, yıqlamak/aglamak, koy/dovar, yaşmak/batmak, nan/aş, yel/bad, söz/gep, sovmak/döndermək* gibi deyimler varyant olup, birbirinin yerine kullanılabilir veya stilistik açıdan çok farklılık arz etmez.

Filoloji bilimleri adayı M. A. Abdrahmanova, Varyantlaşan deyimlerin yakın anlamını tek bir konu-tematik grup içindeki değişkenlik olarak adlandırır (Bekcäyev, 2021: 77).

2. Leksik varyantlaşmanın bu türünde, deyim bünyesindeki değişken sözler yalnızca deyim sınırları içinde değişkenlik gösterir. Deyimler her ne kadar yapı bakımından eşanlamlı olsalar da, normalde anlamdaş değildirler, yani bağlamsal eşanlamlılardır. Şairi şiirlerinde bu tür alternatif deyimlere rastlamak mümkündür. İşte bazı örnekler:

Bagrını duzlamak /daglamak

Bihuda köp yara gülüp sözleme,
Işk oduna yürek-*bagrıñ duzlama...* (*Mal yağşı*).

Diydim: “Bagban aglayır”. Diydi: “*Bagrıñ daglayır*”.

Diydim ki: “Alaç eyle!”. Diydi: “Lukmañ ezizden” (*Diydi: “Habar yok sizden”*).

Din gılcın urmak / çalmak

Osman geçdi Gurhan tilavat bilen,
Din gılcın çalıp, Arslan geçipdir (*Köp can geçipdir*).

Din gılcın ursam, tende zorum yok,
Mätäce nan biyre elde zerim yok... (*Halıma meniñ*).

Gulak salmak / asmak

Gulak salıñ, gardaşlar,
Bir acayıp sözüm bar (*Vagız*).

Yigitler, sözüme bir *gulak asıñ*,
Dünyä dostlugınıñ tamasın kesiñ... (*Köñül yatmaz hiç*).

Pikire düşmek / basmak

Manı añlan Magtımğulı sözünden,
Pikre düşer, yaşlar akar gözünden... (*Baglar, hey*).

Yüregim coş berse, aklım cem bolar,
Pikir basar, gaygı huşı yandırar (*Coşı yandırar*).

Söz manisına/ aslına yetmek

Magtımğulı aydar, dünyanıñ işi,
Söz manisna yete bilmez her kişi... (*Al eder*).

Kämil bolmaz ol şerbetden datmayan,
Hezl eylemez *söz aslına yetmeyen*... (*Gadırın năbilsin*).

Yüregiňi / bagrını daglamak

Tur säher, Taňrığa yığla,

“Hak” diyip **yüregiň dagla...** (*Daň atmazdan burun*).

Diydim: “Bagban aglayır”. Diydi: “**Bagrın daglayır**”.

Diydim ki: “Alaç eyle!”. Diydi: “Lukmaň ezizden” (*Diydi: “Habar yok sizden”*).

Örneklerden de anlaşılaçağı üzere *duzlamak/daglamak, urmak/çalmak* (“yiteltmek” *manısında*), *salmak/asmak, düşmek/basmak, manısı/aslı, yürek/bagir* gibi sözler yapı bakımından eşanlamlı olsalar da, normalde anlamdaş değildirler, yani bağlamsal eşanlamlılardır. Bu durum, kelimelerin deyim birimlerinin parçası olduklarında mecaz anlam taşıyabileceği fikrini bir kez daha doğrulamaktadır. Mahtumkulu eserlerindeki varyantlaşan deyimlerde değişen sözcük genellikle isim veya fiillerden oluşmaktadır. Yukarıdaki örnekler bunu doğrulamaktadır.

Sonuç

Mahtumkulu şiirleri dilcilik açısından incelendiğinde, bunlara karşılık gelen deyimlerin kendi özellikleri dikkat çekmektedir. Bu dilin deyimleri, dil ve yaşam arasındaki ilişkinin ortaya çıkarılmasında, halkın ulusal özelliklerinin ve psikolojisinin incelenmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Deyimbilimler tarihin ilk aşamalarında ortaya çıkmış ve yüzlerce yıldır bozulmadan günümüze aktarılmıştır. Deyimlerde verilen mecaz anlamlar, bileşimindeki kelimelerin yıpranmasına rağmen etkinliğini kaybetmez. Mahtumkulu şiirlerinde kullanılan üslup, aradan yüzyıllar geçmesine rağmen yeni anlamlar kazanmakta ve halkın dil zenginliğindeki incileri içermektedir. Mahtumkulu eserlerinde deyimlerin varyantlaşması, genel anlamını etkilemeden sözcük yapısında kısmi bir farklılık meydana getirir, dolayısıyla deyimün görünümünde bir değişiklik ortaya çıkar. Şairin şiirlerindeki deyimlerin varyantlaşması: 1) Ayrı ayrı (deyimbilimin dışında) kullanılan sözcükler birbirleriyle anlam yakınlığı ve eş anlamlılık ilişkisini sürdürür. 2) İkinci tür leksik varyantlaşmada, deyimler bileşimindeki değişken sözler sadece deyim kapsamında varyantlaşabilir.

İqtiboslar/Сноски/References/Kaynaklar

- 1-Açylowa Güljemał. Häzirki zaman türkmen dilinde durnukly söz düzümleri. – Aşgabat, 1977.
- 2-Annamämmedow Ahmet. Hydyr Derýaýewiň “Ykbal” romanynyň frazeologiýasy. Kand. dissert. golýazma. – Aşgabat, 1965.
- 3-Абдрахманова М. Устойчивые словосочетания с числительными в туркменском языке. Рукопись канд. дисс. – Ашхабад, 1971.
- 4-Амангелдиева К. Принципы подачи фразеологических единиц в туркменско-русском словаре. Автореф. канд. дисс. – Ашхабад, 1971.
- 5-Bekjäýew T. Türkmen dilinde düzümi kär-hünär sözli frazeologizmler. Kand.diss. golýazma. – Aşgabat, 2021.
- 6-Çöňňäýew Ý. Häzirki zaman türkmen dili. Leksikologiýa. – Aşgabat, 1988.
- 7-Geldimyradow A. Türkmen edebi dilinde wariantlaşma. – Aşgabat, 1983.
- 8-Кунин А. В. Фразеология современного английского языка. – Москва, 1972.
- 9-Magtymguly. Eserler ýygındysy, I-II jilt, Ylym, – Aşgabat 2013.
- 10-Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка. – Москва, 1985.
- 11-Weýisow B. Sözüň fonetik wariantlary hakynda käbir bellikler. // Türkmen diliniň we dialektologiýanyň käbir meseleleri. – Aşgabat, 1976.
- 12-Ýylmaz Emrah. Mahtumkulu Eserlerinin Deyimler Sözlüğü. – Ankara, 2016.

1920–1991-YILLARDA MARKAZIY OSIYODA OLIB BORILGAN TOPONIMIK O‘ZGARISHLAR VA ULARNI O‘RGANISHNING NAZARIY ASOSLARI

SHOKIROV Raxmatulla Shavkat o‘g‘li

Samarqand davlat universiteti qoshidagi
Turkologiya ilmiy tadqiqot instituti katta
ilmiy xodimi

E-mail: rahmatulla.com@gmail.com

ORCID ID: 0009-0003-7936-3102

Annotatsiya: Markaziy Osiyo toponimiyasi o‘zining boy lingvistik xususiyatlari va chuqur tarixiy ildizi bilan boshqa hududlardan ajralib turadi. Bu hududning joy nomlari mintaqalarning ko‘p qirrali merosi va tarixini o‘zida aks ettiradi. Sobiq Sovet Ittifoqi davriga kelib, Markaziy Osiyo toponimiyasida keng ko‘lamli o‘zgarishlar ro‘y berdi. Bu o‘zgarishlar esa sho‘ro tuzumining mafkuraviy va ma‘muriy maqsadlarini aks ettirardi. Ushbu maqolada bu o‘zgarishlar dinamikasi, ularning mahalliy madaniyat va o‘ziga xoslikka ta‘siri, ushbu tuzum toponimik siyosatining postsovet davridagi Markaziy Osiyoda qoldirgan merosi hamda ularni o‘rganishning nazariy asoslari haqida so‘z boradi.

Kalit so‘zlar: *toponimika, tarixiy kontekst, sobiq Sovet siyosati va toponimik o‘zgarishlar, Sovet davridan keyingi toponimik restavratsiyalar, toponimikaning hozirgi tendensiyalari*

ТОПОНИМИЧЕСКИЕ ИЗМЕНЕНИЯ В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ В СОВЕТСКИЙ ПЕРИОД И ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИХ ИЗУЧЕНИЯ

Аннотация: Центральная азиатская топонимика отличается от других регионов своими богатыми лингвистическими особенностями и глубокой историей. Топонимы этого региона отражают разнообразное наследие и историю региона. В период бывшего Советского Союза в топонимике Центральной Азии произошли масштабные изменения. Эти изменения отражали идеологические и административные цели советской системы. В данной статье рассматривается динамика этих изменений, их влияние на местную культуру и идентичность, наследие топонимической политики этого режима в постсоветской Центральной Азии, а также теоретические основы их изучения.

Ключевые слова: *топонимия, исторический контекст, бывшая советская политика и топонимические изменения, постсоветская реставрация топонимики, современные тенденции топонимии.*

TOPONYMIC CHANGES IN CENTRAL ASIA DURING THE SOVIET UNION AND THEORETICAL BASIS OF THEIR STUDY

Abstract: Central Asian toponymy is distinguished from other regions by its rich linguistic features and deep-rooted history. The place names of this region reflect the diverse heritage and history of the region. During the period of the former Soviet Union, large-scale changes took place in the toponymy of Central Asia. These changes reflected the ideological and administrative goals of the Shura system. This article discusses the dynamics of these changes, their impact on local culture and identity, the legacy of this regime's toponymic policy in post-Soviet Central Asia, and the theoretical foundations for their study.

Key words: *toponymy, historical context, former Soviet policy and toponymic changes, post-Soviet toponymic restoration, current trends of toponymy*

Joy nomlarining kelib chiqishi hamda ularning evolyutsiyasi haqida soʻz borganda, avvalo, joy nomlarining qadim zamonlardan beri geografik joylashuvlarni aniqlash va ularni bir-biridan ajratish uchun qoʻllanilib kelinganligini aytish lozim. Joy nomlarining kelib chiqishi koʻpincha shu joylarda yashovchi xalqlarning tili va madaniyatiga bogʻliq boʻlib, ularning tarixi, madaniyati, eʼtiqodi va atrof-muhit bilan oʻzaro munosabatini aks ettiradi. Toponimlarni oʻrganishda esa joy nomlarining rivojlanishini kuzatish, ularning lisoniy va madaniy ahamiyatini ochib berish hamda ushbu joy nomlarini shakllantirgan tarixiy jarayonlarni chuqur tahlil qilishni taqozo etadi.

Vaqt oʻtishi bilan joy nomlari lisoniy, madaniy oʻzgarishlar va tarixiy voqealar taʼsirida turli oʻzgarishlarga yuz tutadi. Bu oʻzgarishlar kishilik jamiyati va undagi muhitning dinamik tabiatini oʻzida mujassam etadi. Odatda, toponimik oʻzgarishlar oʻzboshimchalik bilan emas, balki turli omillar, jumladan, siyosiy, ijtimoiy va madaniy siljishlar taʼsirida amalga oshadi. Bunday oʻzgarishlarni tadqiq qilish orqali yashirin tarix va madaniy amaliyotlarni ochish, jamiyatning atrof-muhit bilan oʻzaro taʼsirining turli usullarini yoritish mumkin. Shuningdek, toponimik oʻzgarishlar mintaqaning siyosiy va ijtimoiy dinamikasini tushunish imkonini beradi, uning tarixini shakllantirgan hokimiyat kurashlari va madaniy almashinuvlarni ochib beradi. Bundan tashqari, toponimik oʻzgarishlar globallashtirish va madaniy tarqalishning taʼsirini tushunishga ham yordam beradi, chunki joy nomlari koʻpincha boshqa tillar va madaniyatlarning taʼsirini oʻzida aks ettiradi.

Toponimik oʻzgarishlarning sabablari va ularning kengroq taʼsirlarini oʻrganish orqali olimlar mintaq tarixi, madaniyati va geografiyasi haqida qimmatli maʼlumotlarga ega boʻlishlari, odamlarning oʻzaro taʼsiri va oʻzgarishlarining murakkab gobelenini ochishlari mumkin. Toponimik oʻzgarishlarni tadqiq etishda davom etar ekanmiz, biz oʻtmish va hozirgi zamon haqidagi tushunchamizni chuqurlashtiramiz, atrofimizdagi olam haqidagi tasavvurlarimizni shakllantirishda joy nomlarining ahamiyatini koʻramiz.

Markaziy Osiyo azaldan turli xil madaniyatlar, tillar va urf-odatlarini oʻzida jamlagan koʻhna tarix beshigi boʻlgani bilan ajralib turadi. Bu yerdagi joy nomlari ham mintaqaning dinamik oʻtmishini oʻzida aks ettirgan desak mubolagʻa boʻlmaydi. Bu hududlarda soʻgʻdiylar va baqtriyaliklar kabi qadimiy sivilizatsiyalar yashagan, keyinchalik Ipak yoʻlining chorrahasiga aylangan bu oʻlka XIX asrdan boshlab Rossiya imperiyasining strategik, iqtisodiy va geosiyosiy manfaatlardan kelib chiqib, Markaziy Osiyoga ekspansiyasi⁷ natijasida ushbu imperiya tarkibiga qoʻshilishiga olib keldi.

Markaziy Osiyoning rus istilochilari taʼsiri ostidagi davrida bir necha bosqichli siyosiy oʻzgarishlar yuz bergan boʻlsa-da, ammo hukmron tuzumning bu oʻlkada olib borgan siyoyati deyarli oʻzgarmagandi. Xususan, Sobiq ittifoq davrida mintaqani sovet mafkurasiga moslashgan sotsialistik jamiyatga aylantirishga qaratilgan siyosati natijasida iqtisodiy jihatdan qishloq xoʻjaligini kollektivlashtirish va tez sanoatlashtirishga harakat qilingan, ammo bu koʻp hollarda anʼanaviy turmush tarzi hisobiga amalga oshirilgan. Madaniy siyosatda ruslashtirishni qoʻllab-quvvatlab, yagona sovet kishisini (homo soveticus) yaratishni mahalliy oʻziga xoslik, til va urf-odatlarini yoʻq qilish evaziga amalga oshirishga harakat qilindi. Maʼmuriy siyosat, koʻpincha, tarixiy va madaniy boʻlinishlarga toʻgʻri kelmaydigan sunʼiy chegaralar asosidagi sovet respublikalarini yaratishga olib keldi⁸.

⁷ Ekspansiya (lotincha – kengaytirish, yoyish) – yangi hududlarni, boshqa mamlakatlardagi bozorlarni egallash, taʼsir doirasini kengaytirish yoʻlidagi harakat. Ekspansiyaning hududiy, iqtisodiy, siyosiy koʻrinishlari boʻladi. <https://uz.wikipedia.org/wiki/Ekspansiya>

⁸ Oʻzbekistonning yangi tarixi [Oʻzbekiston sovet mustamlakachiligi davrida]. 2-kitob. – T.: Sharq, 2000. – 283-b.

Sobiq Sovet hokimiyatining Markaziy Osiyodagi olib borgan ijtimoiy o'zgartirishlari natijasida boshlangan ta'lim va savodxonlik kompaniyalari ham asosan sovet mafkurasini yoyish va singdirishga xizmat qilar edi. Ayollar huquqlari targ'ib qilinib, bundan jamiyat hayotidagi ularning ishtiroki va o'rnini oshirish orqali arzon va beminnat ishchi kuchini ko'paytirishga erishildi. Natijada infratuzilmaning rivojlanishi ortidan mintaqa landshaftida o'zgarishlar yuzaga keldi, yangi shaharlar va sanoat tarmoqlari paydo bo'ldi. Bu esa o'z navbatida, yangi toponimlarni ham yuzaga kelishiga olib keldi. Bunday yangi joylarga davr siyosati talabiga ko'ra ruscha nomlar qo'yilardi. Markaziy Osiyo hududidan tabiiy boyliklarni tashib ketish uchun istiloning ilk davrlarida temir yo'l olib kelindi. Buning natijasida ochilgan yangi stansiyalarga *Vannovskiy, Vladikino, Vrevskaya, Obmchevo, Ursatevskaya* va boshqa ko'plab ruscha nomlar qo'yildi⁹.

Rus dehqonlari ko'chirib keltirilgan joylarda anchagina ruscha nomlar paydo bo'ldi. Mirzacho'lga rus dehqonlari dastlab 1886-yilda ko'chirib keltiriladi. O'sha yili bu yerda to'rtta posyolka vujudga kelgan. Bular *Zaporojskiy, Nadejdinskiy, Romanovskiy* va *Sretenskiy* posyolkalari edi. 1898-yilga kelganda Sirdaryoning har ikkala sohilida 9 ta rus posyolkasi bunyod etildi. Bundan keyin paydo bo'lgan ruscha geografik nomlar ham Rossiyadagi nomlardan farq qilmas edi, boshqacha aytganda, ruslar o'zlari yashab kelgan yoki o'zlariga tanish bo'lgan joy nomlarini qo'ygan edilar¹⁰.

Bunday nomlar misoli rus toponimshunos olimi V.A. Juchkevichning “Общая топонимика” kitobida O'zbekiston toponimlari tahlili haqidagi bobda ham sanab o'tiladi: “O'zbekiston hududidagi ruscha nomlar soni kam va yosh jihatdan juda yosh hisoblanadi. Bu nomlar yaqinda o'zgartirilgan joy nomlari, temir yo'l stansiyalarining nomlari yoki rus aholi punktlarining juda kam uchraydigan nomlari sanaladi: *Gorchakovo, Ursatievskaya, Nagornaya, Kuropatino, Komsomolsk, Oktyabr* va boshqalar”¹¹.

Dastlab kam sonli bo'lgan bunday nomlar yuqorida tilga olganimiz, ruslashtirishga qaratilgan siyosat taqozosi o'laroq keyinchalik mahalliy nomlarni almashtirish evaziga ko'paytirilib borildi. Buni sovet davrida joy nomlari qayd etilgan arxiv hujjatlari va manbalarini yillar kesimida chuqur tahlil qilish va statistikasini shakllantirish natijasida amalda ko'rsatish mumkin. Zeroki, joy nomlari jamiyat hayotining ko'zgusi sanaladi.

Sovetlar hukumatining joy nomlari orqali aholi ongiga ta'sir etish siyosati natijasida bu davrda Markaziy Osiyodagi ko'plab joy nomlari o'zgartirilgan yoki almashtirilgan. Bu jarayonni sovetlar 3 bosqichda (Kommunizmning 3 inqilobi orqali) amalga oshirdilar:

1. Qishloqlarda kollektivlashtirish bosqichi. Bu jarayonda qishloq va aholi turar joylari nomlari o'zgartirilmagan bo'lsada, yangi yerlarni o'zlashtirish natijasida tashkil etilgan manzilgohlar hamda mavjud qishloqlar negizida tuzilgan kolxoz va shunga o'xshash yangi tuzilmalarga turli ruscha va sovet mafkurasini anglatuvchi nomlar berish bilan, mahalliy joy nomlari ikkinchi planga tushirildi. Endi falon qishloq emas, falon kolxoz deb qayd etiladigan va tilga olinadigan bo'ldi. Natijada aksar mahalliy va qadimiy nomlar o'rtadan ko'tarildi.

2. Shaharlarda sanoatni natsionalizatsiyalash bosqichi. Bu bosqichda birinchi bosqichdan ko'ra ancha jiddiy ishlar amalga oshirildi. Oktyabr inqilobidan so'ng mahalliy aholi tomonidan yuritilgan va ishlab chiqarishga asoslangan korxonalar, yerlar va mulklar ro'yxatga olindi. So'ngra bu mulklarga egalik qilganlar va ularning oila a'zolari turli ayblovlar bilan boshqa joylarga surgun

⁹ https://ru.wikipedia.org/wiki/Среднеазиатская_железная_дорога

¹⁰ Madrahimov Z. Tarixiy toponimika (o'quv qo'llanma). – Toshkent: Navro'z, 2017. – 14-b.

¹¹ Жучкевич В. А. Общая топонимика: учеб. пособие для геогр. фак. вузов. – 2-е изд., исправл. и доп. – Минск: Вышэйшая школа, 1968. – 242 с.

qilinib, mulklari davlat ixtiyoriga o'tkazildi. Endi aholi davlat yerlari va korxonalarida ishlardi. O'z navbatida bu korxonalar, joy nomlari va shaharlarda tashkil etilgan sanoat korxonalari ham sovet shaxsiyatlari ismlari va zamon mafkurasini ifodalovchi nomlar bilan atala boshlandi.

3. Madaniy inqilob bosqichi. Sovet tuzumining eng shiddatkor va ayovsiz ravishda olib borgan siyosati bo'lib, bu davrda sovet mafkurasiga zid bo'lgan har qanday narsa tag tomiri bilan yo'q qilinishga mahkum etildi. Minglab ma'rifatparvarlarimiz qatl etilgan, nodir qo'lyozma va tarixiy asarlar kuli ko'kka sovurilgan ushbu davrda madaniy va ma'naviy merosimizning bir bo'lagi bo'lgan joy nomlari ham shafqatsizlarcha o'zgartirishlarga yuz tutdi. Tarixiy voqelik va o'ziga xos ma'no kasb etuvchi ko'plab nomlar Sovet tuzumi mafkurasini xotirlatuvchi oldindan puxta reja asosida tuzilgan talaffuzi oson va tilga tez o'tiruvchan nomlarga almashtirildi.

Toponimlarga bo'lgan bunday munosabat, tarixiy, ma'naviy va madaniy ahamiyatga ega nomlarni, hukmron toifa aqidalarini ifodalovchi nomlarga almashtirish va bu orqali xalqni o'z o'tmishini unuttirish nafaqat Sovetlar mustamlakachiligi davrida, balki dunyo tarxida deyarli barcha mustabid tuzumlarning siyosatida uchrab turadi. Masalan, inglizlar Amerikani egallashganida hinducha nomlarning aksarini inglizchaga o'zgartirganlar. Faqat kam sonli hinducha nomlarga bugungacha saqlanib qolgan¹².

Mustaqillikdan so'ng ma'naviy qayta tiklanish jarayonida bir qator joy nomlari qayta tiklangan bo'lsa, boshqa qismi hanuzgacha rus tuzumi asoratida qolmoqda. Masalan, Gorchakovo – Yangi Marg'ilon, Ursatievskaya – Xovost, Kuropatkin – Lalmikor, Komsomolsk esa Malikrabortga o'zgartirilgan¹³. Yana bir qismi esa undan keyingi davr ta'siri ostida o'zgarishga uchragan holda saqlanib qolmoqda. So'nggi ikki toifa joy nomlarining asliy, ya'ni qadimiy ko'rinishi tarix sahnasida yo'qolib qolmasdan oldin ularni aniq manbalar asosida o'rganish va hujjatlashtirish muhim ahamiyatga ega.

Sovet davridan oldingi toponimikani to'liq ravishda qayta tiklash va o'rganish orqali biz Markaziy Osiyoning o'tmishini chuqurroq tushunishimiz va mintaqaning boy madaniy xilma-xilligini kelajak avlodlarga yetkazishimiz mumkin. Bundan tashqari, bu o'zgarishlar bizga mintaqaning toponimik landshaftini shakllantirishda til, madaniyat va geografiyaning murakkab o'zaro ta'sirini yoritib berish imkonini ham beradi. Markaziy Osiyoda Sovet davridan oldingi toponimikani o'rganish va uni qayta tiklash hamda Sovet Ittifoqining bu hududlarda olib borgan toponimik siyosatini tahlil qilish bizga mintaq tarixi haqidagi tushunchamizni yanada boyitish, uning boy madaniy merosini, o'tmishini yuzaga chiqarish hamda bu tuzumning Markaziy Osiyo xalqlarini qoloqlashtirish, ongsizlashtirish va o'tmishini unuttirishga qaratilgan, chuqur o'ylangan – rejali siyosatining yana bir jihatini ochib berishdek, ulkan ma'naviy va tarixiy ahamiyatga ega bo'lgan jihatlarni taqdim etadi.

Bu o'rganish va tahlillar orqali biz nafaqat Markaziy Osiyo tarixi va madaniy merosi haqidagi tushunchamizni chuqurlashtiramiz, balki mintaq o'tmishini saqlash va talqin qilishda toponimikaning ahamiyatini ko'rishimiz ham mumkin. Zeroki, Sovet davrigacha Markaziy Osiyoda turli madaniyatlar va sivilizatsiyalar mavjud bo'lib, ularning har biri mintaqaning toponimik landshaftida o'z izini qoldirgan. Ya'ni Markaziy Osiyo toponimiyasi o'z ildizlarini mintaqaning qadimgi aholisining tillari va madaniyatlaridan olgan. Markaziy Osiyodagi joy nomlari, ko'pincha, o'lkaning geografik xususiyatlarini aks ettiradi, “Tyan-Shan” (Samoviy tog'lar) va “Sirdaryo” (Sersuv yoki loyqa suvli daryo) kabi nomlar mintaqaning tabiiy go'zalligini

¹² <https://www.factmonster.com/history/native-american-heritage/american-indian-place-names>

¹³ https://uz.wikipedia.org/wiki/O%CA%BBzbekiston_toponimiyasi

eslatadi. Oʻrta Osiyodagi ayrim joy nomlari ham mintaqadagi qadimgi koʻchmanchi qabilalar, skiflar, sarmatlar, xunlar tillaridan kelib chiqqan boʻlib, ular bosqinchilik va koʻchish orqali mintaq toponimiyasida oʻz izini qoldirgan.

Sovetlar oʻz nazorati ostidagi hududlarda keng koʻlamli toponimik oʻzgartirishlar olib bordi. Bu oʻzgartirishlar Sovet tuzumining mafkuraviy motivlarini oʻzida aks ettirardi. Mazkur oʻzgartirishlarni oʻrganish va sovet hukumatining toponimikaga oid siyosati hamda amaliyotini tahlil qilish orqali, joy nomlarining oʻzgarishi ortidagi gʻoyaviy motivlar yuzaga chiqadi.

Sovet Ittifoqi, Lenin va keyinchalik Stalin boshchiligida anʼanaviy milliy va madaniy chegaralarni kesib oʻtgan yangi sovet oʻziga xosligini yaratishga intilib, madaniy oʻzgarishlarning keng qamrovli dasturini amalga oshirishga kirishdi. Ushbu oʻzgarishlarni amalga oshirish usullaridan biri toponimik oʻzgarishlar boʻlib, joy nomlari sovet dunyoqarashlar va tarixiy jarayonlarni aks ettirish uchun oʻzgartirilgan. Yaʼni bu urinishlar mahalliy xalqni milliy va tarixiy oʻzligini anglashdan yiroqlashtirish, uni unitish va xalq ongiga mutlaqo eskilik sarqitiga aylantirish siyosatining bir koʻrinishi edi.

Sovet tuzumi toponimik oʻzgarishlarga eski tartib va uning qoldiqlarini yoʻq qilish hamda landshaftga yangi sovet oʻziga xosligini tatbiq etish vositasi sifatida qaradi. Bu yondashuv til va madaniyatga hukmron ijtimoiy-iqtisodiy tizimning aksi sifatida qaragan marksistik mafkuraga asoslangan edi. Sovet hukumati joy nomlarini oʻzgartirish orqali aholining sovet davridan oldingi tarixi va madaniyati bilan aloqalarini uzishga, ularning oʻrniga tuzum gʻoyalarini aks ettiruvchi shoʻrolardan ilhomlangan yangi nomlar qoʻyishga harakat qildi.

Sovet hukumatining toponimik oʻzgarishlari ortidagi gʻoyaviy motivlar har xil edi. Asosiy maqsadlardan biri aksilinqilobiy deb hisoblangan tarixiy shaxslar yoki voqealar xotirasini oʻchirish edi. Misol uchun, koʻplab koʻchalar va shaharlar podshohlar, xalq qahramonlari, boylar yoki din arboblari haqidagi xotiralarni yoʻq qilish uchun oʻzgartirildi, ularning oʻrniga sovet rahbarlari yoki inqilob qahramonlarini ulugʻlaydigan nomlar qoʻyildi. Bundan tashqari, toponimik oʻzgarishlar sovet mafkurasini targʻib qilish uchun ishlatilgan. Buning natijasida koʻplab joy nomlari sotsialistik tamoyillar yoki sovetlar tarixi uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega boʻlgan tarixiy voqealarni aks ettirish uchun oʻzgartirilgan.

Sovet toponimik oʻzgarishlarining taʼsiri chuqur boʻlib, kelgusi oʻnlab yillar davomida mintaqaning madaniy va tarixiy landshaftini shakllantirdi. Sovet Ittifoqi parchalanganidan keyin baʼzi joy nomlari asl holiga qaytarilgan boʻlsa-da, koʻplari oʻtmishdagi mafkuraviy kurashlarni eslatuvchi madaniy va maʼnaviy tamgʻalar sifatida saqlanib qolgan. Sovet toponimik oʻzgarishlari merosi murakkab va koʻp qirrali boʻlib, sovet mafkurasining biryozlamaligini va uning mintaq madaniy va tarixiy merosiga taʼsirini oʻzida aks ettiradi.

Chor Rossiyasi mahalliy xalqlarning ichki ishlariga imkon qadar aralashmaslikka harakat qilgan boʻlsa, Sovet hukumati oʻtmish bilan aloqani uzib tashlab, tamomila yangi jamiyat yaratishga urindi. Shu bois tarixiy xotiraning muhim qismi boʻlmish joy nomlarida yangicha mafkurani aks ettirishga intildi. Mavjud toponimlar oʻrniga oʻsha davr qahramonlari, olimlari, yuz bergan muhim voqea-hodisalar nomlari shahar, tuman, qishloq, mahalla, koʻcha, ovul, maktab-internat va boshqa obyektlarga berildi¹⁴.

Xulosa qilib aytadigan boʻlsak, sovet toponimik oʻzgarishlari oʻtmish xotirasini oʻchirishga va landshaftga yangi sovet hukumatining oʻziga xosligini tatbiq etishga intilgan

¹⁴ Usmonova S.A., Murodova G.Z. Qoʻqon shahri koʻchalari tasnifi va tavsifiga doir// Filologiyaning dolzarb masalalari. – Qoʻqon, 2023. – 130-b.

mafkuraviy motivlar bilan ta'minlangan. Sovet tuzumining toponimikaga oid siyosati va amaliyotini o'rganar ekanmiz, biz joy nomlarining mafkuraviy nazorat, madaniy o'zlashtirish va siyosiy targ'ibot quroli sifatida qo'llanilganligi haqida qimmatli ma'lumotlarga ega bo'lamiz. Sovet toponimik o'zgarishlari merosi mintaqaning madaniy va tarixiy landshaftini shakllantirishda davom etib, Sovet davrining murakkab va ko'pincha bahsli tarixini eslatib turadi.

Yana shuni ham ta'kidlab o'tish kerakki, sovet va sho'rolar hukumatidan keyingi davr sharoitida ro'y bergan toponimik o'zgarishlar bir muncha murakkab bo'lib, ularning toponimik siyosati mahalliy madaniyat va o'ziga xosliklarga chuqur ta'sir ko'rsatgan. Shu bilan birga, ko'p hollarda madaniy urf-odatlar va qadriyatlarning yemirilishiga olib kelgan. Biroq bu o'zgarishlarga qaramay, mahalliy madaniyatning ko'p jihatlari saqlanib qoldi, bu mahalliy aholining o'z qadriyatlarida sobit turganligini ko'rsatadi. Shunday qilib, bu o'zgarishlarni chuqur tahlil va tadqiq qilish hozirgi sovet propagandasi kuchayib borayotgan sharoitda, mafkuraviy va ilmiy jihatdan javob o'laroq kun tartibiga chiqishi lozim bo'lgan muhim masalalardan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Ўзбекистоннинг янги тарихи [Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида]. 2-китоб. – Т.: Шарқ, 2000. – 688 б.
2. Madrahimov Z. Tarixiy toponimika (o'quv qo'llanma). – Toshkent: Navro'z, 2017. – 128 b.
3. Жучкевич В. А. Общая топонимика: учеб. пособие для геогр. фак. вузов. -2-е изд., исправл. и доп. – Минск: Вышэйшая школа, 1968. – 432 с.
4. Usmonova S.A., Murodova G.Z. Qo'qon shahri ko'chalari tasnifi va tavsifiga doir// Filologiyaning dolzarb masalalari, – Qo'qon. 2023-yil. – B. 130-133.
5. <https://uz.wikipedia.org/wiki/Ekspansiya>
6. https://uz.wikipedia.org/wiki/O%CA%BBzbekiston_toponimiyasi
7. https://ru.wikipedia.org/wiki/Среднеазиатская_железная_дорога
8. <https://www.factmonster.com/history/native-american-heritage/american-indian-place-names>

ЗАИМСТВОВАНИЯ ИЗ ТЮРКСКИХ ЯЗЫКОВ В СОСТАВЕ РУССКОЙ ЛЕКСИКИ

БАДАЛОВА Севиля Ахматовна,

студентка 4-курса факультета педагогического образования

СамГУ им. Шарофа Рашидова

E-mail: badalovasevilya02@gmail.com

ORCID: 0009-0000-6651-722X

ШОДИЕВ Фахриддин Тешаевич (научный руководитель)

заведующий кафедрой теории начального образования

Узбекско-Финляндского педагогического института,

доцент, кандидат филологических наук

E-mail: Shodiyevbt@gmail.com

ORCID: 0009-0005-4464-8591

Аннотация: Изучение русско-тюркских языковых связей на сегодняшний день остается одной из важнейших задач современной лингвистики. Исследование причин, времени и путей проникновения тюркизмов в русский язык, их адаптации является одной из проблем исторической лексикологии многих языков. Кроме того, актуальность данной статьи связана с аспектом контактирования разноструктурных языков, каковыми являются русский и тюркские языки. Заимствования из тюркских языков образуют значительный пласт лексики русского языка. В отличие от западноевропейских заимствований, тюркские слова в основном относятся к бытовой лексике и поэтому долгое время являлись единственным средством наименования. Данная статья посвящена анализу лексических заимствований из тюркских языков в современной русской лексике. Тюркизмы рассмотрены как в историческом, так и в функциональном аспектах. Выявлено, что хотя в нынешнее время процесс заимствования из языков тюркской группы не отличается интенсивностью, но тюркизмы активно функционируют в современном русском языке благодаря процессу актуализации.

Ключевые слова: заимствования, тюркизмы, актуализированная лексика, исконные тюркизмы, исторические тюркизмы, языковые связи, культура.

BORROWINGS FROM TURKIC LANGUAGES AS PART OF RUSSIAN VOCABULARY

Abstract: The study of Russian-Turkic linguistic connections today remains one of the most important tasks of modern linguistics. The study of the reasons, time and ways of penetration of Turkisms into the Russian language, their adaptation is one of the problems of the historical lexicology of many languages. In addition, the relevance of this article is related to the aspect of contact between differently structured languages, such as Russian and Turkic languages. Borrowings from Turkic languages form a significant layer of the vocabulary of the Russian language. Unlike Western European borrowings, Turkic words mainly relate to everyday vocabulary and therefore for a long time were the only means of naming. This article is devoted to the analysis of lexical borrowings from Turkic languages in modern Russian vocabulary. Turkisms are considered both in historical and functional aspects. It has been revealed that although at the present time the process of borrowing from the languages of the Turkic group is

not very intense, Turkisms actively function in the modern Russian language thanks to the process of actualization.

Key words: borrowings, Turkisms, updated vocabulary, original Turkisms, historical Turkisms, linguistic connections, culture.

TURKIY TILLARDAN RUS TILI LEKSIKASIGA KIRIB KELGAN SO‘ZLAR

Annotatsiya: Rus-turkiy til aloqalarini o‘rganish bugungi kunda zamonaviy tilshunoslikning eng muhim vazifalaridan biri bo‘lib qolmoqda. Turkizmlarning rus tiliga kirib kelishining sabablari, vaqti va usullarini o‘rganish, ularning moslashuvi ko‘plab tillarning tarixiy leksikologiyasi muammolaridan biridir. Bundan tashqari, ushbu maqolaning dolzarbligi rus va turkiy tillar kabi turli xil tarkibiy tillar bilan aloqa qilish jihati bilan bog‘liq. Turkiy tillardan kirib kelgan so‘zlar rus tili lug‘atining muhim qatlamini tashkil qiladi. G‘arbiy yevropalik so‘zlardan farqli o‘laroq, turkiy so‘zlar asosan maishiy leksikaga tegishli va shuning uchun uzoq vaqt davomida nomlashning yagona vositasi bo‘lgan. Ushbu maqola zamonaviy rus lug‘atida turkiy tillardan kirib kelgan so‘zlarni tahlil qilishga bag‘ishlangan. Turkizmlar ham tarixiy, ham funksional jihatdan ko‘rib chiqiladi. Hozirgi vaqtda turkiy tillardan kirib kelgan so‘zlar jarayoni intensivlikda farq qilmasa ham, turkizmlar zamonaviy rus tilida aktuallashtirish jarayoni tufayli faoliyat yuritayotgani aniqlandi.

Kalit so‘zlar: o‘zlashmalar, turkizmlar, yangilangan lug‘at, asl turkizmlar, tarixiy turkizmlar, til aloqalari, madaniyat.

Введение

Безусловно, русско-восточные языковые связи играют значительную роль в становлении современного русского языка. В разные периоды влияние восточных языков лишь меняло свою интенсивность, но не прекращалось. В учебниках по лексикологии русского языка заимствованиям из тюркского языка также уделено большое внимание.

Среди населения мира тюркские народы имеют свою древнюю историю и языковое наследие [Чўлпон, 1993: 240]. По данным Конгресса, состоявшегося в Анкаре (Турция) 4-8 мая 1992 года, к тюркской языковой семье относятся около 70 языков, на этих языках говорят 200 миллионов человек. Тюркские народы проживают во многих частях мира. Итак, исторические отношения между тюркскими языками и славянскими языками, особенно русскими, являются закономерным процессом. В этом отношении интересные сведения можно найти в научных трудах Л.З. Будагова «Сравнительный словарь турецко-татарских наречий» [Будагов, 1869-1871] и В.В. Радлова «Опыт словаря тюркских наречий» [Радлов, Санкт-Петербург, 1893-1911].

По данным международных энциклопедических словарей, «Тюркские слова, культура и традиции нашли свое отражение в культуре и языках многих народов мира». Особенно это заметно в современном русском языке. Вот много слов тюркского происхождения в русском языке: атаман, очаг, аул, табун, лапша, шашлык, штаны, башка, бугор, барабан, утюг, урюк, чугу́н, чубук, башлык, ярлык, саранча, тулуп, таракан, таможня, аркан, беркут, изюм, капкан, кабан, каблук, камыш, карман, карандаш, карий, караул, казак, колпак, кирпич, кулак, курган, кузов, балык, иртыш, енисей, сибирь, кубан, буран, кизил, ералаш, папаха, алый, алыча, кобура, чалма, бардак, барсук, барс, богатырь, батрак, сазан,

архалук, аксакал, кишлак, шатёр, таз, товар, товарищ, тюрьма, тормоз, слон, лачуга, стакан, серьги, чулки, пай, деньги, хозяин, балбес, колчан, бурундук, бугай, йогурт, айран, катык, войлок, ишак, лошадь, крым, урал, отец, айва, брат, язык и т.д.

Следовательно, «В современном мире нет языков, в словарном запасе которых не было бы заимствований. Процесс заимствования является следствием развития любого языка в реальной коммуникативной сфере» (Высочина, 2002:27) .

Термин заимствованные слова относится к словам иноязычного происхождения, адаптированным в русском языке и прошедшим необходимый процесс изменения на семантическом, фонетическом и морфологическом уровнях в разные периоды, которые составляют, обогащают и делают словарный запас русского языка более разнообразным и богатым.

Процесс заимствования является результатом взаимодействия различных языков и культур. Таким образом, изучение этимологии (происхождение слова) и постепенного изменения словарного запаса русского языка способствует прослеживанию исторического развития языка, истории русского народа и его международных отношений и связей [Ёрова, 2017: эл. публ.]

Тюркизм – это «слово или оборот речи в каком-нибудь языке, заимствованные из какого-нибудь тюркского языка или созданные по образцу тюркского слова или выражения [Фаткуллина, Ф. Г., Сулейманова, 2015: эл. публ.].

В целях более точного, соответствующего истинному происхождению слов все тюркизмы ученые подразделяют на исконные и исторические:

1) исконные тюркизмы – это заимствованные, употребляющиеся в русском языке тюркские слова, которые принадлежат к собственному, относительно первоначальному словарному составу тюркских языков (*алмаз, таракан, чугу́н, башмак, сундук*);

2) исторические тюркизмы – это проникшие в русский язык из тюркских языков слова первоначально нетюркского происхождения, усвоенные тюркскими языками из какого-либо другого языка (иранских, арабского, монгольских и др.) (*шаль,буза, арбуз, базар, сарай*).

Широкое проникновение тюркизмов в русский язык происходило в XIII-XV вв. - в золотоордынский период, а также в XVI-XVII вв. - период не только военных столкновений, но и активных политических, торговых и культурных контактов русского и тюркоязычных народов. Потребность в обозначении новых реалий и понятий активизировала такой способ лексической номинации, как заимствование.

Тюркоязычные государства (Азербайджан (на Кавказе), Казахстан, Кыргызстан, Туркменистан, Узбекистан, Таджикистан) – это многообразное этническое и языковое пространство. И в территориальном, и в этнокультурном отношении он является доминирующим, так как вбирает в себя около 40 тюркских народов и народностей. Ниже приведена классификация современных тюркских языков венгерского лингвиста РонаТаша, разделяющая их на 7 групп [Róna-Tas, 1991: 31]:

Чувашский язык	Изолированный
1	2
Кыпчакская (северо-западная) группа	татарский, башкирский, киргизский, казахский, каракалпакский, ногайский, кумыкский,

	карачаевский, балкарский, крымскотатарский, караимский
Огузская (юго-западная) группа	турецкий, туркменский, хорасанский, азербайджанский, гагаузский
Халаджский (южная группа)	изолированный
Туркменская (восточная) группа	узбекский, новоуйгурский, саларский, хотонский
Сибирская (северная) группа	сибирскотатарский, алтайский и его северные диалекты (туба, шалканду, куманды), шорский, чулымский
Якутский язык	долганский

Рис. 1. Классификация современных тюркских языков венгерского лингвиста РонаТаша

Заимствования из тюркского источника образуют значительный пласт лексики русского языка. Так, например, тюркские племена оставили заметные следы в лексике восточнославянских языков – русского, украинского и белорусского, а также оказали некоторое влияние на их фразеологию и грамматику. Взаимодействие славянских и тюркских народов находит отражение в памятниках письменности, а также в структуре современных литературных и живых разговорных языков.

Большое значение для характеристики заимствований имеет «функционально-стилистический комментарий, поскольку по представленности в тех или иных стилях современного русского языка можно судить о степени освоения и особенностях употребления иноязычных слов» [Фаткуллина, 2015: 875]. Слова тюркского происхождения разнообразны по тематике и проникли во все семантические группы лексики [Фаткуллина, 2015: 875]. И так, тюркизмы обозначают: явления природы и географические понятия (буран, буерак, бархан, арык и т.д.), растения (камыш, жасмин, арбуз, банан и т.д.), домашнюю утварь (казан, арба, аркан и т.д.), одежду (халат, зипун, кафтан, бешмет и т.д.), животных, птиц (альбатрос, бурундук, ишак, беркут и т.д.), кушанья, напитки (каймак, кумыс, айран, кофе) и т.п. Тюркизмы пополнили административно-социально-экономическую терминологию: хан, есаул, эмир, казна, аймак, вилайет, визирь и т.п. Часть тюркизмов - слова, связанные с религией, например: ислам, дервиш, бедуин, гяур и т.д.

В русском языке много заимствований, и чуть ли не половина приходится на заимствования из тюркских языков. Первым и до сих пор самым полным словарем считается «Словарь тюркизмов в русском языке», составленный Е.Н. Шиповой в 1976 г. Ценность и важность его состоит прежде всего в том, что автор, будучи ученым-лексикографом, поставил перед собой задачу не только включить все зарегистрированные в словарных источниках и в работах отдельных авторов тюркизмы, но и, по мере возможности, раскрыть их этимологию, то есть происхождение.

Известно, что «тюркизмы, попадая в русский язык, подвергаются фонетическому, морфологическому, лексико-семантическому освоению».

Тюркизм – это «слово или оборот речи в каком-нибудь языке, заимствованные из какого-нибудь тюркского языка или созданные по образцу тюркского слова или выражения» [Ожегов, 2007: 1200].

Лексико-семантическое освоение сопровождается следующими семантическими процессами: сужением и конкретизацией значения: балык - «соленая и провяленная хребтовая часть красной рыбы» (ср. тюркск., тат., башк. - свежая рыба); бахча - «поле, засеянное арбузами, дынями, расположенное в степи, вдали от усадьбы (на юге), баштан» (ср. перс. - садик, башк. - огород); расширением значения: кулак - 1. Кисть руки, сжатая для удара; 2. В различных машинах - деталь, имеющая форму выступа, толканием приводящая в движении те или иные механизмы (тех.); 3. Зажиточный крестьянин, эксплуатирующий односельчан; 4. Перен. скупец; карга - 1. Ворона; 2. Злая старуха, ведьма.

А также многие тюркские слова обогатили синонимику русского языка: рынок - базар, ворона - карга, деревня - аул, телега - арба, гость - кунак, иноверец - гяур, метель - буран, канал - арык и т.д.

Тюркские слова вошли в состав многих фразеологизмов русского языка: не фунт изюму, метать бисер перед свиньями, как аршин проглотил, базарная баба, брать на карандаш, давать волю кулакам, каланча пожарная, смотреть бирюком, Аллах его знает [Булыко, 2007: 448].

Стоит отметить, что тюркизмы также часто употребляются в пословицах и поговорках: «Сыт конь - богатырь, голодный (голоден) - сирота» - (богатырь); «Ал цвет мил на весь свет» - (алый); «Не гостям хозяина, а хозяину гостей благодарить» - (хозяин), «Кому кистень, кому чётки» (кистень); «Нашему болвану ни в чем нет талану» (болван); «Есть в амбаре, будет и в кармане» (амбар); «Не корми калачом, да не бей в спину кирпичом» (кирпич); «Аршин на кафтан да два на заплаты» (аршин); «Караул кричать», «Под башмаком у жены» (караул, башмак); «Без денег торговать, как без соли хлебать» - (деньги); «В дороге и отец сыну товарищ» - (товарищ); «Кто о барышах, а кто о магарычах хлопочет» - (барыш); «У грошового товара не наживешь рубля» - (товар), «Дуга золоченая, сбруя ременная, а лошадь некормленная» - (лошадь), и др. - что также свидетельствует о высокой степени освоения заимствованного слова русским языком [Ярцева, 1990: 682].

В контексте фольклорного произведения тюркизмы выступают уже как «лексические единицы, которые приобрели специфический лексический фон, сформировавшийся под влиянием ассоциаций, коннотаций, оценок, возникших в русскоязычной культурной среде». Это является несомненным свидетельством ассимилированности тюркизмов в русском языке.

В современной русской лексической системе активны процессы, проявляющиеся в изменении характера функционирования слов, выражающиеся в сдвигах в характеристиках лексических единиц: семантических, социальных и оценочно-стилистических. Конечно, не всегда мы можем наблюдать возникновение переносного значения слова – в ряде случаев можно говорить лишь о переносном употреблении восточных лексем.

Обращает на себя внимание, что подобные трансформации связаны не только с исконными лексическими единицами, но и со старыми заимствованиями, актуализированными в современном русском языке. Некоторые из них приобрели новые значения или оттенки значения, словообразовательные способности, а также стилевые характеристики.

Можно встретить тюркские заимствования, получившие новые оттенки значения, и в составе устойчивый словосочетаний фразеологических единиц.

Баш (первоначально ‘голова’) в выражении: «Баш на баш» ‘одно на другое (обменять, получить), без убытка и без прибыли’: «Короткий за такой свой характер, может, и стал окончательно короткий, – ядовито парировал Васюк, – я оплачу только баш на баш» (НКРЯ: Владимир Черкасов. Черный ящик (2000)).

Слово изюм в выражении «Это вам не фунт изюма» ‘Нечто является значимой сущностью среди себе подобных, поэтому его не следует недооценивать. Важно. Существенно’ [Булыко, 2007: 272]: «Нет, – рассуждала она во сне, – коллектив – это вам не фунт изюма, коллектив — это, можно сказать, рабочая семья» [НКРЯ: В. А. Мухарьямов. Брагины // «Волга», 2009].

Вывод

Среди не исконно русских слов, укрепившихся в словарный запас современного русского языка, большое количество занимают слова тюркского происхождения-тюркизмы. Эта работа написана с целью объяснить, что такое тюркизмы, их происхождение, каким способом и в какие периоды проникли в русскую лексику.

Несмотря на то, что на современном этапе процесс заимствования из языков тюркской группы не отличается интенсивностью, тем не менее тюркские заимствования активно функционируют в современной русской речи, о чем свидетельствуют фиксации этих заимствованных лексем в Национальном корпусе русского языка, средствах массовой информации, а также в словарях.

В результате долголетней истории взаимодействия тюркских народов с русским, в словарном запасе русского языка большую часть заимствований занимают именно слова тюркского происхождения. Тюркизмы являются заимствованиями из 11 тюркских языков, а в зависимости от их происхождения могут быть исконно тюркскими или историческими. Тюркизмы так же обогатили синонимику, фразеологический состав, пословицы и поговорки русского языка.

История внедрения турецких слов в русский язык включает в себя интересный и противоречивый процесс. В нашей будущей работе мы проведем более обширные исследования по этому вопросу.

Список использованной литературы:

1. Абуший Ҳасан Ато. Туркий қавмлар тарихи. – Т.: Чўлпон, 1993, 240-б.
2. Турон қавмлари: Кичик энциклопедик луғат. Тузувчи З.Зиётов. – Т.: Истиқлол нашриёти, 2008, 232-б.
3. Гумилев Л.Н. Қадимги турклар. – Т.: Фан, 2007, 500-б.
4. Abdurahmonov G‘., Shukurov Sh., Mahmudov Q. O‘zbek tilining tarixiy grammatikasi. -Т.: O‘FMJN, 2008, 528-б.
5. Будагов Л.З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий со включением употребительнейших слов арабских и персидских и с переводом на русский язык. Т. I-II. – Санкт-Петербург, 1869-1871.
6. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Т. 1-4. – Санкт-Петербург, 1893-1911.
7. Высочина, О. (2002). *Понимание и адаптация иноязычного слова в сознании носителя языка*. Jyvaskyla: University of Jyvaskyla. (28.5.2020.)

8. Ёрова, С. Н. (2017). *История заимствований слов в русском языке*. Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/istoriya-zaimstvovaniy-slov-v-russkom-yazyke> (29.5.2020.)
9. Фаткуллина, Ф. Г., Сулейманова, А. К. (2015). *Тюркизмы в русской лингвокультуре*. Режим доступа: <https://www.science-education.ru/ru/article/view?id=20435> (29.5.2020.)
10. Ожегов С. И. Словарь русского языка: Ок. 53 000 слов / Под общ. ред. проф. Л. И. Скворцова. — 24-е изд., испр.. — М.: Оникс, Мир и Образование, 2007. — 1200 с.
11. Толковый словарь русского языка / сост. С. И. Ожегов, Н. Ю. Шведова. — Москва: Азъ, 1994. — 907 с.: ил. — ISBN 5-85632-007-7.
12. Фаткуллина Ф. Г. Топонимы как компонент языковой картины мира / Ф. Г. Фаткуллина // *Современные проблемы науки и образования*. — 2015. — № 1 — С. 875.
13. Булыко, А.Н. Фразеологический словарь русского языка / А.Н. Булыко.—Мн.: «Харвест», 2007. — 448 с.
14. Фаткуллина Ф.Г., Сулейманова А.К. Тюркизмы в русской лингвокультуре// *Современные проблемы науки и образования*. — 2015. — № 2-1.; URL: <http://www.science-education.ru/ru/article/view?id=20435> (дата обращения: 04.02.2020).
15. Лингвистический энциклопедический словарь/ Под ред. В. Н. Ярцевой; Ин-т языкознания АН СССР. — М.: Сов. энцикл., 1990. — 682 с.
16. Фаткуллина Ф. Г. Тюркизмы в русской лингвокультуре / Ф. Г. Фаткуллина, А. К. Сулейманова // *Современные проблемы науки и образования*. — 2015. — № 2-1. — URL: <https://science-education.ru/ru/article/view?id=20435> (дата обращения: 9.02.2023).
17. Бурибаева М. А. Тюркско-славянские языковые контакты на перекрестке времен и цивилизаций / М. А. Бурибаева // *Вестник РУДН, серия Теория языка. Семиотика. Семантика* — № 2. — С. 15–22.
18. Национальный корпус русского языка [Электронный ресурс]. URL: <http://www.ruscorpora.ru/>

TURKIY XALQLARNING IJTIMOIIY-MADANIY ALOQALARI TARIXI

SAMARQAND ADABIY MUHITINING ADABIYOT TARAQQIYOTIDAGI O‘RNI

SHUKUROV Foziljon Maxmadovich

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti dotsenti, PhD

E-mail: foziljonshukurov67@gmail.com

ORCID: 0009-0008-8440-8340

Annotatsiya: Maqolada Temuriylar davrida Samarqand adabiy muhitining rivojlanish va taraqqiyot bosqichlari, davr adabiyotiga ko‘rsatgan katta ta’siri va mavjud ichki adabiy muhitlar o‘rtasida tutgan o‘rni, bu adabiy muhitda samarali ijod qilgan mashhur adabiyot vakillari va shu kabi dolzarb masalalarga bog‘liq masalalar tadqiq ostiga olingan. Kamol Xo‘jandiy, Isomiy Samarqandiy, Xoja Ismat Buxoriy, Bisotiy Samarqandiy, Xoja Barandak Xo‘jandiy, Bisotiy Samarqandiy, Xayoliy Buxoroiy kabi mashhur shoirlarning hayoti va ijodi ma’lum darajada yoritilgan. Maqolada mazkur davrda adabiy muhit rivojlanishi va namoyandalarining so‘zga ustaligi, yaratgan asarlari tufayli Xuroson adabiy muhiti kabi kuchli adabiy muhitlarning she’rshunos olimlari tomonidan yuqori bahoga sazovor bo‘lgani hamda o‘z qudrati va mahorati bilan Hirot kabi kuchli adabiy markazlar bilan tenglasha oladigan darajada ekanligi, Movarounnahr nafaqat ilm-fan taraqqiyoti bo‘yicha, balki adabiyot sohasidagi yutuqlari bilan ham “Temuriylar Renessansi”ning vujudga kelishiga katta hissa qo‘shganligi ishonarli dalillar orqali isbotlangan.

Tayanch so‘zlar: *Xalil Sulton, Bisotiy, devon, qo‘lyozmalar, qasida, g‘azal, qit’a, muxammas, ruboiy, fard.*

РОЛЬ ЛИТЕРАТУРНОЙ СРЕДЫ САМАРКАНДА В РАЗВИТИИ ЛИТЕРАТУРЫ

Аннотация: В статье изучены проблемы, связанные с такими актуальными вопросами, как этапы возникновения и развития литературной среды Самарканда в период Тимуридов, ее большое влияние на литературу того периода и ее роль среди существовавших сильных литературных сред, представители, эффективно творившие в этой литературной среде. В определенной степени освещены жизнь и творчество таких известных поэтов, как Камал Худжанди, Исомий Самарканди, Ходжа Исмат Бухараи, Бисоти Самарканди, Ходжа Барандак Худжанди, Бисоти Самарканди, Хайоли Бухараи. Со стороны автора статьи убедительно доказано, что благодаря развитию литературной среды и произведений созданным с мастерством слова со стороны её представителей в этот период, получили высокую оценку ученых-поэтистов мощных литературных сред того времени, а их мощь и мастерство были сравнимы с такими сильными литературными центрами, как Герат, а также Моваруннахр не только внес большой вклад в создание «Возрождения Тимуридов» с точки зрения развития науки, но и своими достижениями в области литературы.

Ключевые слова: *Халил Султан, Бисоти, диван, рукописи, касыда, газель, кита, мухаммас, рубаи, фард.*

THE ROLE OF SAMARKAND LITERARY ENVIRONMENT IN THE DEVELOPMENT OF LITERATURE

Annotation: The article examines problems related to such topical issues as the stages of the emergence and development of the literary environment of Samarkand during the Timurids period, its great influence on the literature of that period and its role among the existing strong literary environments, representatives who effectively worked in this literary environment. To a certain extent, the life and work of such famous poets as Kamal Khujandi, Isomiy Samarkandi, Khoja Ismat Bukharay, Bisoti Samarkandi, Khoja Barandak Khujandi, Bisoti Samarkandi, Khayoli Bukharay are covered. The author of the article has convincingly proven that thanks to the development of the literary environment and works created with mastery of words on the part of its representatives during this period, they were highly appreciated by poetry scholars of powerful literary environments of that time, and their power and skill were comparable to such strong literary centers, like Herat, as well as Mowarunnahr, not only made a great contribution to the creation of the “Timurid Renaissance” in terms of the development of science, but also with its achievements in the field of literature.

Key words: *Khalil Sultan, Bisoti, divan, manuscripts, qasida, ghazal, kita, mukhammas, rubai, fard.*

Temuriylar davrida Samarqand adabiy muhitida ko‘plab mashhur shoirlar faoliyat yuritib adabiyot taraqqiyoti yo‘lida katta hissa qo‘shdilar. Garchi adabiy manbalar Movarounnahrning bu davrdagi adabiy hayoti haqida sukut saqlagan bo‘lsa ham, ammo tabiiyki, madaniyat va san‘at taraqqiy topgani bilan birga adabiy hayot ham rivojlanib, bu yerda ko‘p mashhur so‘z namoyandalari yetishib chiqqan [5, 171-175]. Amir Temur sa‘y-harakatlari bilan mo‘g‘ullar hujumi oqibatlarini bartaraf etish oson emas edi. Sohibqironning mamlakat obodonligi yo‘lidagi harakatlari o‘z samarasini bergan edi, lekin bu jarayon sekinlik bilan tadrijiy davom etardi.

Chunonchi, tarixchi Ibn Arabshoh Samarqandda turli soha olimlari qatorida Amir Temur bir qator shoirlarni, xususan, aruz ilmining eng kuchli bilimdonlarini ham to‘plagan haqida yozadi: “...Bular nomlari esimda qolgan shaxslardir. Ammo men bilmagan shaxslar yoxud nomlari esimda qolmaganlari sanoqsiz va hisob-kitobsizdir” [3, 69]. Uning fikrlaridan kelib chiqib, Samarqandda sanoqsiz olimlar qatorida shuaro va adabiyot bilimdonlari ham yig‘ilganligini bilishimiz mumkin. Afsuski, manba mualliflari ulardan faqat bir nechta nomlarni keltirgan xolos. Bu davr shoirlari Amir Temur bilan yaqin munosabatda bo‘lganliklari, uning vorislari madhida qasidalar aytganlaridan darak topdik. Garchi bu Amir Temur saroyida adabiy doira mavjudligiga hanuz yetarlicha dalil bo‘la olmasa-da, ammo shaharda kuchli adabiy muhit mavjud ekanligini bildiradi. Shu asosda mazkur masala yuzasidan olib borilgan izlanishlar bu fikrning to‘g‘riligini va Samarqandda Amir Temur davrida yirik adabiy muhit mavjudligini tasdiqlaydigan dalillar qo‘lga kiritildi. Chunonchi, Isomiy, Bisotiy kabi shoirlar Temur davrida ijod qilib Samarqand adabiy muhiti shakllanishida katta ta‘sir ko‘rsatib Sohibqironning harbiy safarlaridan zafar bilan qaytgani sharafiga qasidalar aytadilar. Ular qatorida Kamol Xo‘jandiy, Xoja Ismat Buxoriy, Barandak Xo‘jandiy kabi o‘sha davrning buyuk shoirlar hayot va faoliyati ham Samarqand bilan bog‘liq edi. Amir Temurning harakatlari tufayli mamlakat har tomonlama taraqqiyotga yuz tutdi va shu bilan bir qatorda adabiy hayotni ham junbushga keltirdi. Natijada mamlakatning siyosiy-madaniy markazi Samarqandda adabiy muhit yuzaga kelib nomlari zikr qilingan shoirlardan tashqari yana ko‘plab bizga nomlari ma‘lum bo‘lmagan so‘z namoyandalari to‘planib birgalikda adabiy muhitni yaratganlar. Shubhasiz, Isomiy va Bisotiy larni ham Samarqandda XIV asrda vujudga kelgan adabiy muhit maydonga keltirgan.

Sohibqiron adabiyot ahliga katta e'tibor ko'rsatgan bo'lsa ham, saroyda bu soha sezilarli mavqega ega bo'lmagan. Uning saroyida adabiy muhit mavjudligi haqida manbalarda biror hujjat yoki ishora keltirilmagan. Gohida Temur va Temuriylarni madh etgan Isomiy, Bisotiy va boshqa shoirlar ham saroyda emas, balki shahar muhitida ijod qilgan. Ular saroyning rasmiy qasidago'ylari emas, balki bu davrning barcha shoirlari qatorida shahar adabiy muhiti namoyandalari hisoblanadilar. Temur davri adabiy muhiti asosan shahar muhitida shakllangan. Uning saroyida adabiy muhit shakllanmaganining obyektiv sabablari mavjud. Ma'lumki, Amir Temur umrini ko'pincha harbiy safar va yurishlarda o'tkazgan va qaytganidan keyin esa ko'proq vaqtini mamlakatdagi, xususan, saltanat poytaxti Samarqand va boshqa yirik shaharlardagi bunyodkorlik va obodonlik hamda davlat ishlariga sarfladi. Shu bois shoirlarning she'rlarini eshitish, majlis va bazmlar hamda adab ahliga oid boshqa tadbirlarda qatnashishga kamroq imkoniyat mavjud edi. Bu hol Sohibqiron saroyida rasmiy adabiy muhit shakllanishiga uncha ham imkon bermagan.

XIV asr ikkinchi yarmida Samarqandda adiblar uchun qulay sharoitlar vujudga kelib ular bundan samarali foydalanib muhim asarlar yaratdilar. Hirot adabiy muhitidan farqli ravishda Samarqand muhiti adiblariga bag'ishlangan alohida tazkira mavjud emasligi uchun bu adabiy muhitning ko'plab ijodkorlari nomi bugun ma'lum emas. Shu bilan birga, Sadri Sa'diyevning ta'kidlashicha, mavjud tazkiralarda asosan Hirot va boshqa adabiy markazlarning adiblari zikr qilingan bo'lib, Movarounnahrning faqat sanoqli ijodkorlari nomlari kiritilgan [4, 165]. Shu muammo masalaning tadqiq va tahlil etilishida qiyinchiliklarni vujudga keltiradi. Keyingi mualliflar asosan bu tazkiralarga tayangan. Umumiy bo'lsa ham davr adabiy hayotiga oid qisqacha ma'lumotlar beradigan eng qadimgi tazkiralardan Davlatshoh Samarqandiyning “Tazkirat ush-shuaro” va Navoiyning “Majolis un-nafois”i hisoblanadi. Bu ikkita tazkira Hirotida tuzilgan bo'lib, ko'proq Hirot adabiy muhiti shoirlarini o'z ichiga oladi va XV asrning birinchi yarmi adabiyotiga oid umumiy tasavvurlar hosil qilish va davr adabiy sharoitini aniqlashda ko'maklashadi.

Ozariy Isfaroniyning “Javohir ul-asror” nomli asari ham bu masalaning yechimida ko'maklashadi, davr adabiy muhitiga doir aniq ma'lumotlar beradi. Masalaga yanada oydinlik kiritish maqsadida uning kirish qismidan iqtibos keltirishni lozim topdik:

“...Chunonchi, so'z bilimlari orasida bu fanni sharif serqirra, fitnagar va dilkash, hayratomuz bo'lib, bu kasb egalarining ishqibozlari barchasi aziz, olamgir, shahrosho'b, zariftab', tengsiz va noyob so'z uslubining egalari hisoblanadilar. Keyingi (shoirlarning) afzali Shayx Kamol Xo'jandiy o'z davrining avvalgi va oxirgi (shoirlarning boshi)dir, bu sohani lafz va ma'no jihatidan u kamolga yetkazdi, chunki bu haqiqatdir, noziklik, latofat va xayolotni nihoyasiga yetkazdi... Va Mavlono Shamsiddin Hofiz... va Bisotiy Samarqandiy kabi... shirin so'z va nozik ifodasi bilan (inson) ruhini oziqlantiradi”.

Ozariy g'azalni eng yaxshi she'riy janr deb hisoblab, davrning eng kuchli shoirlarining nomlarini keltiradi. Ular orasida Movarounnahr shoirlaridan ikki nafari - Kamol Xo'jandiy va Bisotiy Samarqandiyning nomlari zikr qilingan. Ozariy bu ikki shoirni davrning eng buyuk so'z ustalari deb tanishtirib, o'z so'zini isbotlash uchun ularning ijodidan misollar keltirib tahlil qiladi. Ozariy so'zining davomiga e'tibor beramiz: “Va shubhasiz g'azalgo'ylik va g'azalxonlik xossa Movarounnahr ahlining mashrabi (yo'nalishi) hisoblanadi. Chunonchi la'l Badaxshonda va durr Bahraynda va aqiq Yamanda bo'lgani kabi, g'azalning latofati, zarofati va takallufi kalomda va tab' go'zalligi surat go'zalligi kabi bu diyor ahlida yuqori martabadadir” [2, 6].

Ozariy nazm shukuhining g'azal va g'azalgo'ylik sehrini Movarounnahr ahlidan deb bilib, fikrlarini isbotlash uchun Kamol Xo'jandiy va Bisotiy g'azallaridan misollar keltiradi. U Kamolni

Movarounnahr shoiri sifatida zikr qiladi. Bundan kelib chiqib, shoirning Movarounnahrda ya'ni Amir Temur davrida yozilgan g'azallari haqida gap ketadi. La'l Badaxshondan, dur Bahrayndan, aqiq Yamandan keltirilishi kabi, kimki asil g'azalni topmoqchi bo'lsa Movarounnahrda qidirishi lozim, deb yozadi Ozariy. Ma'lumki, ilgari Sa'diy va Hofiz yoxud Xusrav va Hasan Dehlaviy kabi g'azalgo'ylar uni a'lo nuqtasiga yetkazdilar. Bundan kelib chiqadiki, Ozariyning Movarounnahr so'z ustalariga nisbatan yuksak ehtiromi bo'lgani uchun ularga yuqori baho bergan. Ammo uning so'zlarini butunlay rad etish ham imkonsiz, chunki Kamol va Bisotiy kabi shoirning g'azallari o'z mazmundorligi va ma'no boyligi bilan bu gaplarni tasdiqlaydi. G'azalning Movarounnahrda rivojlanganligi haqidagi mulohaza shunchaki mubolag'a emas, balki ilmiy jihatdan asosli hisoblanadi. Aynan bu erda Ro'dakiy va Daqiqiy kabi ustozlarning faoliyat ko'rsatganlari bu adabiy doiraning “adabiyotni vujudga keltiruvchi muhit” ekanligini hamda Buxoro, Kesh, Xo'jand kabi Movarounnahr adabiy markazlaridan sanoqsiz adib va shoirlar kelib chiqqani buni tasdiqlaydi. Samarqand adabiy muhitining qadim tarixiy ildizlardan bahra olgani va o'z dialektik rivojini davom ettirgani ham Temur davrida o'z samaralarini berdi.

Shubhasiz Movarounnahr va uning markazi Samarqandda kuchli adabiy muhit shakllangan va har qanday kuchli adabiy muhitlar bilan raqobat qila olardi. E.Yorshotir ham bu davr shoirlarining buyukligini e'tirof etib she'rlarining “g'aroyib mazmunlar va noyob nuqtalardan” boy ekanligini ta'kidlagan: “Bu davrdan boshlab... shoirlar she'rda g'aroyib mazmunlar va noyob nuqtalarni topishga ruju qildilar va bu jihatlar xususan, Xusrav Dehlaviy va Hasan Dehlaviylarning izdoshlari, jumladan, Kamol Xo'jandiy, Kotibiy, Bisotiy, Xayoliy, Ozariy va Amir Humoyun Isfaroiniy she'rlarida namoyon bo'ladi” [6, 115]. O'tgan madhiyago'y shoirlardan farqli ravishda bu davr shoirlarining she'rlarini yangi ma'no va tasvirlar izlash, yangicha so'zlash yo'lidagi ilk qadamlar deb hisoblash mumkin.

Shu tariqa XIV asr ikkinchi yarmida Samarqandda adabiy hayot ham rivojlanadi va bunga Xoja Ismat va Bisotiyning qoldirgan devonlari dalil bo'la oladi. Bu devonlarni o'rganishdan kelib chiqadiki, ular o'z g'azallarida davrning voqealariga oid ham o'z nuqtai nazarlarini bayon etgan. Bu shoirlar nafaqat madhiya va ishqiy nomalar yozish bilan shug'ullangan, balki she'rlarida Amir Temur va Xalil Sulton kabi sultonlarni ibrat namunasi sifatida ko'rsatish bilan birga, o'z insonparvarlik g'oyalarni targ'ib etib davr hukmdorlarini adl-insof va xalqparvarlikka da'vat etgan.

Xalil Sulton davrida taniqli shoir va adiblar Xoja Ismat Buxoriy boshchiligidagi saroyga jalb qilinadilar. Davlatshoh bu temuriy shahzoda saroyidagi hayotning bir lahzasini tasvirlab Bisotiyning bir bayt she'ri evaziga ming oltin dinor in'om etganini zikr qilib, Xalil Sulton saroyidagi adabiy hayotning bir necha jihatlarini oydinlashtiradi. Eng avvalo, Xalil Sulton saroyida shohona bazmlar katta mavqega ega bo'lgani va Bisotiy kabi shoirlar saroy bilan aloqa o'rnatib birgalikda adabiy doirani shakllantirganlari ma'lum bo'ladi. Ma'lumki, na Davlatshoh va Navoiy yoki “Majolis un-nafois”ning tarjimonlari Bisotiy, Xoja Ismat, Barandak va Xayoliydan boshqa Xalil Sulton saroyi shoirlarini qayd qilmaganlar. Xalil Sulton saroyga aloqador shoirlarga saxovat va muruvvat ko'rsatib munosib taqdirlagan va ulardan mukofotlarni darig' tutmagan. U faqat madhiy qasidalarini eshitibgina emas, balki yuksak she'riyat qadrini yaxshi bilardi.

Garchi Xalil Sulton va Ulug'bek davrida mutlaq osoyishtalik hukmron bo'lmasa ham, ammo ilm va adabiyot sohalari sezilarli darajada rivojlandi. Xalil Sulton davrida Movarounnahrda markazlashgan adabiy muhitning yuzaga kelishi va bu muhitda ilm va adabiyotning ravnaq topishi muhim jarayon hisoblanadi. Amir Temur ilm va adabiyot taraqqiyoti uchun tayyorlagan zamin Xalil Sultonning mamlakatdagi ma'naviy hayotiga e'tibor berishiga olib keldi. Saroy adabiy

doirasini rivojlantirishga bo‘lgan bu harakatlar keyingi yillarda Ulug‘bek tomonidan eng yuqori cho‘qqilarga ko‘tarildi.

Mirzo Ulug‘bek hukmronligida Samarqand adabiy muhiti o‘z taraqqiyot yo‘lini davom ettirdi, lekin aniq fanlar yuqori mavqega ega edi. U o‘z hukmronlik davrida taraqqiyparvarlik yo‘l-yo‘riqlari bilan barcha davlat ulug‘lari, olim-u mansabdorlar va ilm-adab ahlining ijod bilan shug‘ullanishiga keng yo‘l ochib berdi. Ilm-fan ahli uning himoyasi ostida to‘planib “Ziji Ko‘ragoniy” kabi ulkan asarlar, Rasadxona kabi buyuk inshootlar yaratdilar [1, 157]. Ilm va madaniyat ahlining unga bo‘lgan ishonchi shu darajada yuqori ediki, hatto Movarounnahrning eng ulug‘ ulamolaridan biri, saltanat shayxulislomi Xoja Isomuddin, “Habibu-s-siyar” [8, 92] muallifi yozganidek, “shariat arkonini qo‘llab-quvvatlashda himmat ko‘rsatgan bo‘lsa ham, hurfikrlikni qo‘llab quvvatlab, Ulug‘bekning aqidalari tarafdoriga aylandi” va shaxsan uning ta‘limotiga amal qilardi. Adabiy hayot ham rivojlandi. Tohir Abevardiy, Rustam Xuriyoniy, Barandak, Xayoliy Buxoriylar kabi ko‘pgina iqtidorli shoirlar Kamol Badaxshiy boshchiligidagi adabiy doirani tashkil etib Samarqandda adabiyot rivojiga hissa qo‘shdilar. Ulug‘bekning o‘zi ham she‘r va adabiyotga moyillik ko‘rsatib she‘riyatni fasohat kamoli bilan tahlil etib yetarli baho berib o‘zi ham mazmundor she‘rlar aytardi.

Bu davrdagi Samarqand shoirlarining asosiy janrlari, boshqa mintaqalardagi kabi qasida va g‘azal, muxammas, qit‘a, ruboiy, fard kabi janrlar edi. X-XII asrlar saroy shoirlari ijodida asosiy janr qasida hisoblansa, Temuriylar davrida madhiya qasidalarining kamligi qasidaning rasmiyatdan qolganligi va uning o‘rnini g‘azal egallaganligini bildiradi. Bu holatni hatto saroy adabiy doirasidagi shoirlar ijodida ham kuzatish mumkin. Binobarin, bu davr saroy shoirlari qasidaga zarur holatlarda murojaat qilardilar. Ular maddoh qasidago‘y shoirlar emas, balki birinchi navbatda g‘azalgo‘y shoirlar hisoblanadilar. Zero, zarurat yuzasidan qasida aytgan bo‘lsalar ham, so‘z mahoratlarini g‘azalda namoyon etganlar [9, 134].

Movarounnahrda, xususan, Samarqandda vujudga kelgan adabiy muhit hatto Xuroson va Eron kabi kuchli adabiy doiralar bilan raqobatlashishga qurbi yetardi. Xoja Kamol, Isomiy Samarqandiy, Xoja Ismat, Bisotiy, Barandak, Xayoliy, Riyoziy kabi mashhur shoirlar adabiy an‘analarni davom ettirish bilan birga, she‘riyatda badiiy va uslubiy yangiliklarni vujudga keltirib davr adabiyoti va uning keyingi rivojiga katta hissa qo‘shdilar.

Iqtiboslar/Сноски/References/Kaynaklar:

1. Абдураззоқ Самарқандий. Матлаъи саъдайн ва мажмаъи бахрайн. – Темурийлар бунёдкорлиги давр манбаларида (тўплам). - Тошкент: А. Қодирий номидаги халқ мероси наشريёти, 1997. – 157 б.
2. Валихўчаев Б. Доир ба як шарҳи ашъори Камоли Хучандӣ ва Бисотии Самарқандӣ. Самарқанд: 1981.–6-б.
3. Ибн Арабшоҳ. Ажойиб ал-мақдур фи тарихи Таймур. – Т.: Меҳнат, 1992.–69-б.
4. Садрий Саъдиев. Маркази адабии Самарқанд дар шоҳроҳи таърих. – Тошканд.
5. Садрий Саъдиев. Маркази адабии Самарқанд дар шоҳроҳи таърих. – Тошканд: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2012. – 165 б.
6. Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2012. – 171-175 бетлар. Хондамир. Ҳабиб-ус-сияр, чопи Ҳиндустон, 1273 ҳиҷрий-1825 мелодӣ. Ҷузъи сеюм, чилди сеюм. 92-б.
7. Эҳсонӣ Ёршотир. Шеърӣ форсӣ дар аҳди Шоҳрух. – Техрон: 1334. - 115-б.
8. Ҳабиб-ус-сияр, чопи Ҳиндустон, 1273 ҳиҷрий-1825 мелодӣ. Ҷузъи сеюм, чилди сеюм. 92 б.
9. ابوالقاسم انصاری کازرونى، مرقوم پنجم کتاب سُلّم السموات، چاپ یحیی قریب، تهران ۱۳۴۰ ش.

TURKISTON MINTAQASIDAGI ENG QADIMGI MIGRATSION JARAYONLAR

Dilfuza DJURAKULOVA,

tarix fanlari nomzodi, professor.

Samarqand davlat universiteti,

E-mail: djurakulovadilfuza@gmail.com

ORCID: 0009-0004-7767-7105

Annotatsiya: Ushbu maqolada Turkiston mintaqasidagi eng qadimgi migratsion jarayonlar haqida soʻz boradi. Ilk migratsiya jarayonlari qadimgi tosh davrining ilk bosqichidayoq boshlangan. Soʻnggi paleolit davriga kelib bu holat yangi bosqichga koʻtarildi.

Ilmiy asoslangan tadqiqotlar natijalariga koʻra, doimiy tarixiy-madaniy aloqalar jarayoni va ishlab chiqarish faoliyatini ixtisoslashuvi mehnatning umumiy hajmi va mahsulot oʻsishini taʼminlab, ehtiyojlar tartibining xilma-xil boʻlishiga olib keladi. Bu jarayon esa ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy-maishiy hamda tarixiy-madaniy aloqalar zaruratini keltirib chiqaradi. Bunday zarurat qadimgi davr uchun ham, zamonaviy taraqqiyot uchun ham xosdir. Markaziy Osiyo hududlarida qadimgi davrlarda yuz bergan tarixiy-madaniy, ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy jarayonlar bir-biriga yaqin boʻlib, turli davrlardagi migratsiya jarayonlari ushbu yaqinlikni yanada chuqurlashtirib borgan. Migratsiya jarayonlari bir necha bosqichda, qoʻshni hududlarni maʼlum ketma-ketlikda egallab, oʻzlashtirib borish tarzida amalga oshirilgan.

Kalit soʻzlar: Ishlab chiqarishning yuksalishii, tarixiy-madaniy jarayonlar, ixtisoslashuv, migratsion jarayonlar, migratsiya va etnomadaniy aloqalar.

ДРЕВНЕЙШИЕ МИГРАЦИОННЫЕ ПРОЦЕССЫ В ТУРКЕСТАНСКОМ КРАЕ.

Аннотация: В данной статье говорится о древнейших миграционных процессах в Туркестанском крае. Первые миграционные процессы начались еще в раннем каменном веке. К концу периода палеолита эта ситуация вышла на новый уровень.

По результатам научных исследований, процесс постоянных историко-культурных связей и специализации производственной деятельности обеспечивают рост общего объема труда и производства, ведут к диверсификации порядка производства. Этот процесс порождает потребность в социально-экономических, культурно-бытовых и историко-культурных связях. Такая потребность характерна как для древности, так и для современного развития. Историко-культурные, социально-экономические и политические процессы, происходившие в регионах Средней Азии в древности, близки друг к другу, а миграционные процессы разных периодов эту близость углубляли. Миграционные процессы осуществлялись в несколько этапов, занимая и ассимилируя соседние территории в определенной последовательности.

Ключевые слова: Рост производства, историко-культурные тенденции, специализация, миграционные процессы, миграции и этнокультурные связи.

THE OLDEST MIGRATION PROCESSES IN THE TURKESTAN REGION.

Abstract: This article talks about the oldest migration processes in the Turkestan region. The first migration processes started in the early Stone Age. By the end of the Paleolithic period, this situation reached a new level.

According to the results of scientific studies, the process of constant historical-cultural relations and the specialization of production activities ensure the growth of the total volume of work and production, and lead to the diversification of the order of production. This process creates the need for socio-economic, cultural-household and historical-cultural relations. Such a need is typical for both ancient times and modern development. The historical-cultural, socio-economic and political processes that took place in the regions of Central Asia in ancient times are close to each other, and migration processes of different periods deepened this closeness. The migration processes were carried out in several stages, occupying and assimilating neighboring territories in a certain sequence.

Key words: The growth of production, historical and cultural trends, specialization, migration processes, migration and ethno-cultural relations.

Butun dunyoda migratsion jarayonlar eng qadimgi tosh davrining ilk bosqichidayoq boshlangan. Bu jarayon qadimgi Turkiston hududini ham chetlab o'tmagan. So'nggi paleolit davriga kelib qadimgi jamoalar erishgan texnik yutuqlar, yangi turdagi mehnat qurollarining paydo bo'lishi ibtidoiy odamlarning mobilligini oshirdi. Qadimgi jamoalarning o'zaro aloqalari, ko'chishlarning izlarini arxeologik yodgorliklarda ham kuzatishimiz mumkin. Qadimgi tosh davrida ham Markaziy Osiyo hududi o'zining qulay geografik joylashuvi va paleoekologik sharoitlari bilan qadimgi populyasiyalarning turli yo'nalishlarda migratsion jarayonlarida muhim rol o'ynagan. Masalan Samarqand so'nggi paleolit makoni ilk urug'chilik jamoasiga mansub bo'lib, makon 1958-1973-yillarda to'la qazib o'rganildi. Bu yerda ish olib borgan arxeologik otryadga 1969-yilga qadar D.N.Lev, so'ng esa uning shogirdi M.Jo'raqulov rahbarlik qildi. Qazishmalar davomida makonning birin-ketin tashkil topgan va rivojlangan uch madaniy qatlamlardan iborat ekanligi ma'lum bo'ldi. Madaniy qatlamlar sarg'ish soz tuproqda joylashgan bo'lib, u geologik jihatdan Mirzacho'l sikli deb atalgan davrning ikkinchi yarmiga to'g'ri keladi. Umuman olganda, makondan 8 mingdan ko'proq tosh buyumlari topildi. Ushbu topilmalar Sibir-Mo'g'ul viloyati madaniyati yodgorliklari boshqa mintaqalarda uchraydigan so'nggi paleolit davri buyumlariga o'xshash. (Korobkova, Djurakulov., 2000: 385-290).

Ishlab chiqarishning yuksala borishi va yashash sharoitlarning yaxshilana borishi aholining asrlar osha ko'paya borishini taqozo qilardi. Ishlab chiqarish qurollarining doimiy takomillasha borishi ovchilik, termachilik, baliqchilik xo'jaliklarining rivojlanishiga olib keldi. Ayniqsa, ovchilikning rivojlanishi yashash hududlaridagi hayvonot dunyosining kamayishiga ta'sir ko'rsatdi. So'nggi paleolit davri ovchilari avvalgi yashash joylaridan muzlik davridan keyin hosil bo'lgan keng dashtzorlarga ozuqa izlab tarqalish, ma'qul ekologik burchaklarni ishg'ol qilib, o'zlashtirishga olib keldi. Tadqiqotlar natijalariga ko'ra, doimiy tarixiy-madaniy aloqalar jarayoni va ishlab chiqarish faoliyatini ixtisoslashuvi mehnatning umumiy hajmi va mahsulot o'sishini ta'minlab, ehtiyojlar tartibining xilma-xil bo'lishiga olib keladi. Bu jarayon esa ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy-maishiy hamda tarixiy-madaniy aloqalar zaruratini keltirib chiqaradi. Bunday zarurat qadimgi davr uchun ham, zamonaviy taraqqiyot uchun ham xosdir. Bugungi kunga kelib tarix insoniyatning, davlat va jamiyatning bebaho boyligi, o'zlikni anglashning asosiy manbayi, taraqqiy etgan sivilizatsiya ekanligi haqidagi g'oyalar xalqimiz ongiga tobora chuqur singib bormoqda. O'rta Osiyo hududlarida qadimgi davrlarda yuz bergan tarixiy-madaniy, ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy jarayonlar bir-biriga yaqin bo'lib, turli davrlardagi migratsiya jarayonlari ushbu yaqinlikni yanada chuqurlashtirib borgan. Bu migratsiya jarayonlari bir necha bosqichda, qo'shni hududlarni ma'lum ketma-ketlikda egallab, o'zlashtirib borish tarzida amalga oshirilgan.

Ma'lumotlarga ko'ra, Avstraliya va Yangi Zelandiya hududlari bundan 35-40 ming yil ilgari, Yangi Gvineya esa 25 ming yil ilgari osiyoliklar tomonidan o'zlashtirilgan. Avstraliya qirg'oqlari yaqinidagi hozirgi Zond arxipelagi hududi so'nggi paleolit davrida bir-biri bilan tutashgan orollardan, ya'ni, Avstraliyaga o'tish uchun o'ziga xos ko'priq vazifasini bajargan quruqlik hududidan iborat bo'lgan. Osiyodan Avstraliyaga aholi migratsiyasi aynan ana shu quruqlik orqali bo'lib o'tgan. Osiyoliklarning Alyaska va Shimoliy Amerikaga migratsiyasi esa Osiyo va Amerika qit'alarini bog'lab turgan hozirgi Bering bo'g'ozi o'rnidagi quruqlik orqali amalga oshgan (Alekseyev., Pershis, 1990:177). Ushbu qit'alararo migratsiya jarayonlarining boshlanishida Markaziy Osiyo hududi asosiy o'rin tutganligi ehtimoldan xoli emas. Chunki, ayrim tadqiqotlarda Markaziy Osiyo hududi insoniyat paydo bo'lgan hududlardan biri sifatida e'tirof etilayotgani, qadimgi odamlarning va ba'zi hayvon turlarining yer sharining katta qismiga tarqalishi mintaqamizdan boshlanganligi haqidagi fikrlarning mavjudligi bunga asos bo'ladi (Kraxmal, 2003:11).

Tarixiy tadqiqotlardan bizga ma'lumki, bronza davri mil. avv. III–II m. y. Turkiston mintaqasi xalqlarining etnik tarixi uchun muhim davr hisoblanadi. Bu davrda mahalliy aholining boshqa hududlardan kirib kelgan qabilalar bilan o'zaro aloqalari yanada jadallashadi. Ayrim olimlarning fikricha, bu davrdagi doimiy etnomadaniy aloqalar jarayoni va ishlab chiqarish faoliyatining ixtisoslashuvi mehnatning umumiy hajmi va qo'shimcha mahsulot o'sishini ta'minlab, ehtiyojlar tartibining murakkablashuviga olib keladi (Sayko, 1981:48). Fikrimizcha, bu jarayon esa o'z navbatida ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy-maishiy hamda tarixiy-madaniy aloqalarning keyingi tabaqalanishi va rivojlanishi uchun keng imkoniyatlar yaratadi.

Arxeologik ma'lumotlarning guvohlik berishicha, bronza davrida Osiyoning dehqonchilik va chorvachilik bilan shug'ullanuvchi aholisi o'zlarining madaniy xo'jalik yutuqlarini o'zaro almashgan holda doimiy uzviy aloqada bo'lganlar. Har ikkala turmush tarzi yurituvchi aholining doimiy etnik, iqtisodiy va tarixiy-madaniy aloqalari natijasida keyingi davr jamiyati nisbatan rivojlanish pallasiga kiradi. Har ikkala hudud aholisining madaniy xo'jalik faoliyati, shubhasiz, chetdan ta'sir qabul qilgan va qo'shnilar madaniyatining rivojlanishiga ham mana shunday ta'sir o'tkazgan. Ushbu jarayonlarning barchasi ayrim hollarda tinchlik (qadimgi yo'llar, o'zaro almashinuv va boshq.) ayrim hollarda harbiy-siyosiy (ko'pincha ko'chmanchilarning o'troq vohalarga hujumi) orqali bo'lib o'tgan. Ushbu o'troq va chorvador qabilalarning aloqalari oxir-oqibatda jamiyatning jadallik bilan taraqqiy etishida muhim ahamiyatga ega bo'ladi. Bronza va ilk temir davri jamiyat taraqqiyotining asosiy belgilari sun'iy sug'orish tartibi bilan bevosita bog'liq bo'lgan agrar xo'jalik va hunarmandchilikdagi yutuqlar, chorvador-dehqonchilik xo'jaligidan yaylov chorvachiligiga, yarim ko'chmanchi turmush tarziga o'tish hisoblanadi (Masson, 1986: 48–54).

Qadimgi Baqtriya va Marg'iyona hududlari o'lkamizdagi sivilizatsiya o'choqlaridan hisoblanib, ular madaniyatining kelib chiqishi xususida ko'plab tadqiqotlar olib borilgan bo'lib, bu haqda bir qator fikrlar mavjud. Tadqiqotchilarning katta ko'pchiligi ushbu sivilizatsiyalarning genezisini migratsion jarayonlar bilan bog'laydilar. Misol uchun, V. Massonning fikricha, Murg'ob havzasidagi dastlabki qishloqlarning paydo bo'lishi, Kopetdog' tog' oldi tekisliklaridagi rivojlangan madaniyatining sharqqa ekspansiyasi bilan bog'liq. Tadqiqotchining ta'kidlashicha, Marg'iyonadagi Kelleli majmui Oltintepa madaniyatiga xos bo'lib, olim shimoliy-sharqiy Erondan kelib mahalliy aholi bilan tezda aralashib ketgan Marg'iyona va Baqtriyadagi aholi guruhlarining paydo bo'lish oqibatlarini ham inkor etmaydi (Masson, 1989: 172).

I. Masimov (Masimov, 1986:71) va A. Asqarovlar (Askarov, 1977: 105) ham V. Massonning aholining Kopetdog‘ tog‘ oldi tekisliklaridan Marg‘iyonaga, keyin esa Baqtriyaga bo‘lgan migratsion jarayonlar haqidagi fikrlarini e‘tirof etadilar.

I. V. Sarianidi esa Janubiy Turkmaniston qabilalari Murg‘ob havzasini o‘zlashtirishni boshlab berganliklarini e‘tirof etgan holda, Baqtriya – Marg‘iyona arxeologik majmuidagi o‘ziga xoslik Janubiy Turkmanistondagi Namozgoh V madaniyati bilan emas, balki, Erondagi, shu davr madaniyati bilan nisbatan o‘xshashlik topadi, deb hisoblaydi. P. Amyetning fikricha, Elam aholisining ko‘chmanchi qismi o‘ziga xos jamoalarni tashkil etib, ayrim hududlar bilan etnik aloqalarda muhim rol o‘ynaganlar. Shuning uchun ham tadqiqotchi Baqtriya va Marg‘iyonada ko‘chmanchm-hunarmandlarga yaqin bo‘lgan zodagonlar guruhlarini paydo bo‘lgan bo‘lishlari mumkin, degan taxminni ilgari surib, mustahkamlangan qal‘alar yoki qo‘rg‘onlar aynan shu toifaga tegishli bo‘lgan, deb hisoblaydi (Sarianidi, 1990: 47).

V. Alyokshinning fikricha, Markaziy Osiyoning dasht hududlarida paydo bo‘lgan o‘ziga xos madaniyat migratsiya va etnomadaniy aloqalar tufayli Marg‘iyona va Kopetdog‘ tog‘ oldi tekisliklariga yoyiladi (Alyoshkin, 1980:24–31).

Ko‘pchilik tadqiqotchilarning xulosalarini qiyosiy tahlil etish natijasida shunday fikrga kelish mumkinki, Baqtriya va Marg‘iyona madaniyatining ko‘pgina yo‘nalishlari mahalliy sharoitda paydo bo‘lgan bo‘lib, mahalliy sivilizatsiyalarning mahsuli hisoblanadi. Bu jarayonlarga boshqa hududlarda paydo bo‘lib rivojlangan madaniy an‘analarning ma‘lum ma‘nodagi ta‘sirini hamda mahalliy aholi tomonidan o‘zlashtirilib, o‘ziga xos yangi asoslarda rivojlanganligini ham alohida ta‘kidlash joizdir.

Ayrim tadqiqotchilarning fikricha, mil. avv. II ming yillikning boshlarida Baqtriya va Marg‘iyona janubiy-g‘arbiy Osiyoni qamrab olgan keng miqyosdagi qabilalar migratsiyasi to‘lqinlaridan biri o‘tgan asosiy markaz edi (Sarianidi, 1990: 54–55). Aynan mana davrda sharqiy Eron vohalarida, O‘rta Osiyoning janubida, Balujiston va qisman Hind vohalaridagi katta hududlarda bir-biriga o‘xshash, ayrim hollarda aynan bir xil bo‘lgan madaniyat paydo bo‘ladiki, ularning ildizlari G‘arbiga, Kichik Osiyogacha boradi.

Tadqiqotchilarning fikricha, bronza davri Markaziy Osiyoning ijtimoiy-iqtisodiy hayotida ko‘pgina o‘zgarishlar bo‘lib o‘tadiki, ushbu o‘zgarishlar Yenisey va Ural daryolari oralig‘ida yashagan aholi (Andronovo madaniyati) hamda Volga va Don daryolari oralig‘ida yashagan ko‘chmanchi chorvadorlarning (Yog‘ochband madaniyati) kirib kelishi bilan ham bog‘liq edi.

Bronza davridagi migratsion jarayonlar tufayli shimoldan kelgan bu qabilalar O‘rta Osiyoning mahalliy aholisi bilan etnik jihatdan aralashib ketadi va aynan mana shu davrda O‘rta Osiyo shimolidagi aholining bir qismi janubga tomon ko‘chadi. Ushbu ko‘chishlar ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar bilan bir qatorda aholining etnik tarkibiga ham ma‘lum darajada ta‘sir o‘tkazganligi tadqiqotchilar tomonidan e‘tirof etilgan. Olib borilgan tadqiqotlar natijalarining tahlili shuni ko‘rsatadiki, janubdagi dehqonlar va shimoldagi chorvador o‘rtasidagi tobora o‘sib borayotgan o‘zaro munosabatlar (migratsion jarayonlar, etnomadaniy aloqalar, bosqinchilik urushlari) butun mil. avv. II ming yillik davomida O‘rta Osiyodagi tarixiy-madaniy jarayonlarga sezilarli darajada ta‘sir ko‘rsatdi hamda bu hududlarda yashovchi qabilalar taqdirini belgilashda muhim ahamiyatga ega bo‘ldi.

So‘nggi tadqiqotlar natijalariga ko‘ra, Markaziy Osiyoning janubiga Old Osiyo aholisining migratsiyasi va Midiya ekspansiyasi mumkinligi haqidagi taxminlarga ko‘pchilik tadqiqotchilar xayrixohlik bildirmoqdalar. Ko‘p hollarda migratsiyalar madaniy, texnik va iqtisodiy taraqqiyot

uchun keng imkoniyatlar yaratib berganligi O'rta Osiyoning qurilishdagi me'moriy-rejaviy an'analarida, arxeologik majmualar ashyolarida kuzatiladi (Rtveladze, 2005: 32).

Migratsiya jarayonlari aholining savdo-sotiq faoliyati bilan ham uzviy bog'liqligini alohida ta'kidlash joizdir. Misol uchun, tadqiqotchilarning fikricha, mil. avv. II ming yillikning boshlarida Ossuriyaning savdo karvonlari uzoq Afg'onistondagi qalay manbalariga borganlar (Adams, 1986: 14). Eng qadimgi yo'llarning rivojlanishi natijasida qadimgi Sharq xalqlari o'rtasida migratsiya jarayonlari, etnomadaniy aloqalar va savdo-sotiqning taraqqiy etishi kuzatiladi. Dastlabki transport vositalarining paydo bo'lishi va rivojlanishi ham chekka hududlarda qishloq xo'jalik va hunarmandchilik mahsulotlarini taqsimlash jarayonini kuchaytirish bilan birga aholining etnomadaniy aloqalari hamda migratsiya jarayonlari samaradorligining oshishi uchun ham keng imkoniyatlar yaratgan edi.

Iqtiboslar/Сноски/References

1. Алексеев А., Першиц Л. История первобытного общества. – М., Высшая школа, 1990. – С. 176–177.
2. Коробкова Г.Ф., Джуракулов М.Д., Самаркандская стоянка как эталон верхнего палеолита Средней Азии. (Специфика техники расщепления и хозяйственной производственной деятельности). Монография в журнале. СТРАТУМ плюс. Археология, Кишинев, № 1, стр. 285-462.
3. Крахмаль К. К. К истории возникновения гипотезы о центрально-азиатском центре происхождения человека // O'zbekistontarixi. – 2003. – №2. С. 3–11.
4. Сайко Э. Предпосылки и условия формирования древних отношения народов Востока // Советская археология. – 1981. – №2. – С. 48.
5. Массон В.Н. Древние культуры Средней Азии: динамика развития, основание экологических ниш, культурные связи (с древнейших времён до эпохи раннего железа)// Инф. бюллетень. – 1986. – Вып. 2. – С. 48–54.
6. Массон В.Н. Первые цивилизации. – Л., 1989. – С. 172–173.
7. Масимов И. С. К вопросу об освоение долины Мургаба. – М., 1986. – С. 70–71.
8. Аскарлов А. А. Древнеземледельческая культура эпохи бронзы юга Узбекистана. – Ташкент: Фан, 1977. – С. 105.
9. Сарияниди В. И. Юго-Западная Азия: миграции, арии и зароострийцы // ЦБ МАИКЦА. – Вып 20. – М., Наука, 1990. – С. 47.
10. Алёшкин В.А. К проблеме генетической связи южнотуркменских комплексов эпохи бронзы // КСИА АН СССР. 161. 1980. С. 24–31
11. Сарияниди В. И. Юго-Западная Азия: миграции, арии и зароострийцы // ЦБ МАИКЦА. – Вып 20. – М., Наука, 1990. – С. 54–55.
12. Ртвеладзе Э. В. Цивилизации, государства, культуры Центральной Азии. – Ташкент, 2005. – С. 32.
13. Адамс Р. Изучение бронзового века Месопотамии и соседних регионов // Древнейшие цивилизации Востока. – Ташкент, 1986. – С. 14.

O‘ZBEKISTON HUDUDIDAGI DAVLAT UYUSHMALARINING KOGURYO VA SILLA DAVLATLARI BILAN IQTISODIY-MADANIY ALOQALARI

Yoo Inyoung (유인영),
mustaqil izlanuvchi.
Samarqand davlat universiteti,
E-mail: juanjy@gmail.com
ORCID: 0009-0003-4399-2353

Annotatsiya: Ushbu maqolada antik va o‘rta asrlarda O‘zbekiston hamda Koreya tarixining o‘zaro aloqadorligi masalasi haqida so‘z boradi. Ushbu yo‘nalishda tadqiqot olib borish, mavzuning tub mohiyatini ochib berish dolzarb masalalardan biridir. Dunyoning yetakchi ilmiy tadqiqot muassasalarida Buyuk ipak yo‘li orqali olib borilgan diplomatik, o‘zaro savdo, madaniy almashinuv masalasi yaxshi tadqiq etilgan bo‘lib, bu tadqiqotlar natijalari ushbu transkontenental yo‘lining Xitoydan to Yevropagacha bo‘lgan mintaqalarda joylashgan xalqlarning o‘zaro hamkorlik masalalari yoritiladi. Biroq, yaqin kunlarga qadar Markaziy Osiyo mintaqasidagi tarixiy davlatlarning Buyuk ipak yo‘lining eng sharqiy chekkasida joylashgan Koreya yarim oroli mintaqasi bilan hamkorlik masalalari kam tadqiq etilgan soha edi. Antik va o‘rta asrlarda O‘zbekiston hamda Koreya tarixining o‘zaro aloqadorligiga oid manba va ilmiy adabiyotlarni aniqlash, ikki mintaq xalqlari o‘rtasida bevosita yoki bilvosita hamkorlikning yo‘lga qo‘yilishi kabi muammolar shu davrning xo‘jalik taraqqiyoti, iqtisodi va ijtimoiy munosabatlari qanday bo‘lganligiga doir masalalarni hal etishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Kalit so‘zlar: Buyuk ipak yo‘li, Markaziy Osiyo, Turk hoqonligi, antik davr, ilk o‘rta asrlar, Xitoy, Sug‘d, Koguryo, Silla.

ЭКОНОМИКО-КУЛЬТУРНЫЕ ОТНОШЕНИЯ ГОСУДАРСТВ НА ТЕРРИТОРИИ УЗБЕКИСТАНА СО ГОСУДАРСТВАМИ КОГУРЕ И СИЛЛА

Аннотация: В данной статье рассматривается вопрос взаимосвязи истории Узбекистана и Кореи в древности и средневековье. Проведение исследований в этом направлении, выявление сути проблемы является одним из актуальных вопросов. В ведущих научно-исследовательских учреждениях мира хорошо изучен вопрос дипломатического, взаимного торгового и культурного обмена, осуществляемого через Великий Шелковый путь, а результатами этих исследований является взаимодействие народов, расположенных в регионах этого трансконтинентального пути. Однако до недавнего времени вопросы сотрудничества исторических государств Центральноазиатского региона с регионом Корейского полуострова, расположенным на самой восточной окраине Великого шелкового пути, были областью малоисследованной. Такие проблемы, как выявление источников и научной литературы о взаимосвязи истории Узбекистана и Кореи в древности и средневековье, установление прямого или косвенного сотрудничества между народами двух регионов, экономическое развитие, экономика и социальные отношения.

Ключевые слова: Великий Шелковый путь, Средняя Азия, Тюркская империя, античность, раннее средневековье, Китай. Мавзолеи Согд, Когурё, Силла.

ECONOMIC-CULTURAL RELATIONS OF STATE ASSOCIATIONS IN THE TERRITORY OF UZBEKISTAN WITH KOGURYO AND SILLA STATES

Abstract. This article deals with the question of the interrelationship of the history of Uzbekistan and Korea in ancient and medieval times. One of the urgent issues are conducting research in this direction and revealing the essence of the task. In the world's leading scientific research institutions carried out the diplomatic issues, mutual trade, and cultural exchange through the Great Silk Road which has been well researched, and the results of these studies shed light on the issues of mutual cooperation between the people located in the regions of this transcontinental road from China to Europe. However, until recently, issues of cooperation between the historical states of the Central Asian region with the Korean Peninsula region, which is located at the easternmost end of the Great Silk Road, were an area that was little researched. Problems such as identifying the sources and scientific literature on the interrelationship between the history of Uzbekistan and Korea in the ancient and Middle Ages, the establishment of direct or indirect cooperation between the peoples of the two regions, are of great importance in solving the issues of economic development, economy and social relations of that period.

Key words: *Great Silk Road, Central Asia, Turkic Empire, Antiquity, Early Middle Ages, China. Sughd, Goguryeo, Silla.*

Markaziy Osiyo va Koreya aloqalari tarixiy ildizlari Buyuk ipak yo‘li gullab-yashnagan davrlarga borib tutashuvchi uzoq tarixiy aloqalarga ega. Qadimgi Koreys davlati Sillaning (mil.avv. 57-yil – mil.avv. 668 yil) poytaxti Kenjuda xalqlarimiz o‘rtasidagi o‘zaro madaniy aloqalarning qadimiyligini tasdiqlovchi buyumlar topilgan. Koreya yarim orolining janubida topilgan Markaziy Osiyo bilan Koreya mintaqasi o‘rtasidagi savdo aloqalari bo‘lganligini tasdiqlovchi topilmalardan biri miloddan avvalgi VI-V asrlarda bronzadan yasalgan jangchi haykalchasi hisoblanadi. Y.V.Rtveladzening fikriga ko‘ra, ushbu haykalcha Markaziy Osiyo hududidan Koreyaga olib kelingan. Amudaryo xazinasida (miloddan avvalgi IV-II asrlarga oid zargarlik buyumlaridan iborat kolleksiya, 1877-yilda Vaxsh va Panj daryolarining Amudaryo bilan qo‘shilish joyida topilgan) shunga o‘xshash ellinistik buyumlar topilgan, ular bir-biriga juda o‘xshash (Goyibov, 2022: 53).

Sug‘dshunos B.G‘oyibovning fikricha, milodiy V-VI asrlarda Gvangju (Janubiy Koreya) qabristonidan qazib olingan shisha idishlar ham Sug‘d-Koreya munosabatlarida diqqatga sazovor. Hozirda Seul Milliy Tarix muzeyida saqlanayotgan ushbu shisha idishlar, Koreya olimlari tomonidan Markaziy Osiyodan Koreya yarimoroliga olib kelingan deb aytiladi. Har xil shakldagi jonzotlar va shisha buyumlar orasidagi odamlar tasvirlangan shisha plastinkaning, Zarafshon daryosining yuqori qismidagi Panjikent devor rasmlaridagi shu plastinka bilan bir xil ekanligi diqqatga sazovor. Xalqaro savdoda keng tarqalgan bu idishlar, yuqori sifatli va turli manzaralarni aks ettiradi. Ularning ko‘pi Sug‘dda ishlab chiqarilgan va chet elga sotilgan.

Din va falsafiy qarashlarning tarqalishi ham mintaqalararo munosabatlarda alohida ahamiyatga ega. Ilk o‘rta asrlarda bu jarayon kuchaydi. Sug‘d ko‘plab dinlarga e‘tiqod qiluvchi aholi yashagan va Sug‘dda budda an‘analari sintezi kuzatilgan. Bu jarayonda Sug‘d budda rohiblari muhim rol o‘ynagan. Sug‘d budda rohiblari tomonidan ushbu dinning Buyuk ipak yo‘li bo‘ylab tarqalishi Turfanda topilgan Sug‘d budda hujjatlarida tasdiqlangan (Goyibov, 2022: 54). Vetnam bilan chegaradosh Kanton hududidagi qabristonda topilgan kumush shishaga bitilgan yozuvni Yutaka Yoshida ham Sug‘d yozuvi deb da’vo qilgan. Ushbu plastinka bilan idishlar

Sug‘dda ishlab chiqarilgan va Chanan (Xitoy) orqali Xitoyga va keyin Koreyaga sotilgan. Shuningdek, Sharqiy O‘rta Yer dengizi yoki Rim imperiyasida yasalgan so‘nggi antik davrga oid shisha idishlar ham Koreya yarim oroliga faqat Markaziy Osiyo davlatlari orqaligina kelishi mumkin edi (O‘zbekiston diplomatiyasi tarixi, 2019: 23).

Antik davrda boshlangan savdo-sotiq munosabatlari rivojlanib, ilk o‘rta asrlarda elchilik munosabatlarining ham yo‘lga qo‘yilganligiga guvoh bo‘lishimiz mumkin. Koguryo va g‘arbiy mintaqa, jumladan, bugungi Markaziy Osiyo o‘rtasidagi munosabatlarga oid tadqiqotlar deyarli ko‘p emas (拙著, 1992: 7~20). Mavzuga aloqador yozuvlar va artefaktlar hali ham juda cheklangan, shuning uchun o‘zaro munosabatlar rivojini bir tizimni saqlagan holda yoritish murakkab vazifa hisoblanadi.

O‘zaro munosabatlar ta’siri xatto maishiy hayotda ham aks etdi. Masalan koreyslarning kundalik turmush tarzida foydalanadigan Hosang, ‘호상’ - yig‘iladigan stul Markaziy Osiyo orqali kirib kelgan. Xitoyda Suy va Tan sulolalaridan keyin, G‘arbiy hudud bilan o‘zaro almashinuv tezlashib, Xitoyga ko‘plab Markaziy Osiyo va Fors madaniyati unsurlari kiritildi. Shunga ko‘ra, g‘arbiy mintaqadan o‘zlashtiriladigan turmush tarzidagi buyumlarni, o‘simliklarni ifodalash uchun "Ho" harfi bilan boshlanadigan so‘zlar bilan nomlash odat tusiga kirgan. Masalan oyoqlarini qo‘shib o‘tirish “Hojva”, forscha yig‘ma stul esa “Hosang” deb atalgan.

Hogva , 호과: G‘arbdan keltirilgan o‘simlik. Min sulolasi davridagi Li Shi-Jinning "Bonjokangmok" (28-jild) asariga ko‘ra, Hogva hozirgi “Huanggwa”, bodring nomi bilan tanilgan. Bodring antik asrlardayoq Markaziy Osiyoda yetishtirilgan. Xan sulolasi davrida Chjan Syanning G‘arbga qilgan safari chog‘ida urug‘lar olib kelingani aytiladi (정수일, 2013: 933).

Hodo, 호도: G‘arbdan keltirilgan o‘simlik. Seojin Janghvanga ko‘ra, Xan sulolasining kuchaygan davrida Chjan Syan G‘arbga sayohat qilganida hodo (yong‘oq) urug‘ini olib kelgani aytiladi. "Tayepeongeoram" (971-jild) ham yong‘oqning kelib chiqish joyi Gangho ekanligini ta’kidlaydi. Ushbu kitobda uning birinchi marta Szin sulolasi davrida yetishtirilgani va asta-sekin ko‘paytirilganligi haqida ma’lumotlar mavjud (정수일, 2013: 934). Shuningdek, qovoq – Koreyada ko‘p iste’mol qilinadigan sabzavot turlaridan biri Hobak, 호박 瓠, qovoq hisoblanadi. Qadimgi Finikiyaliklar va Rimliklar tomonidan juda manzur ko‘rilgan. Asosan Boltiq dengizi mintaqasida yetishtirilgan bo‘lib, Finikiya davridan boshlab shimolda Boltiq dengizidan Markaziy Yevropa va Konstantinopol orqali Misrdagi Iskandariyagacha bo‘lgan barcha yo‘nalishlarda savdo mahsuloti sifatida ko‘p miqdorda sotilgan (정수일, 2013: 936).

Arxeologlar tomonidan Shimoliy Koreyaning Pxenyan va Nampo shaharlarida hamda Koreyaga chegaradosh Xitoy hududlaridan Koguryo maqbaralari majmuasi topib o‘rganilgan. Biz o‘rganayotgan IV- VII asrlarda Koguryo kuchli va gullab-yashnagan mamlakat edi. Shunday ekan, ushbu farovonlik butun Koguryo jamiyatiga ta’sir qilgan va uning iqtisodi, madaniyati gullab-yashnagan. Koguryo maqbaralari majmuasiga tegishli 63 ta alohida maqbaralar aniqlanib, tadqiq etilgan. Majmuada uchraydigan devoriy suratlar Markaziy Osiyo xalqlarining Koreya yarim oroli aholisi bilan iqtisodiy va madaniy aloqalari ilk o‘rta asrlardayoq o‘rnatilganligidan darak beradi.

Koguryoning dasht yo‘li va Shimoliy Xitoy yo‘li orqali savdo diplomatik almashinuvi V-asrning birinchi yarmida shimoli-sharqiy Osiyoda Koguryo ta’siri kuchayganidan keyin yanada rivoj topgan va bu jarayon bir asrdan ko‘proq vaqt davom etgan.

Koguryo va Markaziy Osiyo, Hindiston va G‘arbiy Osiyo xalqlari o‘rtasidagi madaniy almashinuv dasht yo‘llaridan, shuningdek, Shimoliy Xitoy orqali Ipak yo‘lining ichki tarmog‘i orqali amalga oshirilgan.

V-VI asrlarda hukmronlik qilgan Shimoliy Xitoy sulolalari hududiga Koguryodan elchilar tez-tez jo‘natilgan. Shu bilan birga elchilarning Mo‘g‘uliston, Turk xoqonligiga ham yuborilganligini antik davr oxiri va ilk o‘rta asrlarga oid maqbaralarga chizilgan suratlardan bilib olishimiz mumkin (Kwon Young-pil, 1997: 3-28).

Koguryo maqbaralariga chizilgan devoriy suratlar syujetlari orasida Shimoliy Xitoyga xos bo‘lmagan deb taxmin qilinadigan xususiyatlar va surat chizish texnikalari mavjudligini hisobga olsak, bu haqiqatdan ham to‘g‘ri. Shu nuqtai nazardan, Koguryoning Jian hududidagi IV-VII asrlarga oid maqbaralar devorlariga chizilgan suratlar Koguryoning Ipak yo‘li orqali Markaziy Osiyo bilan olib borgan madaniy almashinuv jarayonini aks ettirgani bilan juda muhimdir.

Har ikki mintaqada kechgan tarixiy jarayonlarni rekonstruksiya qilishda me‘moriy obida va tarixiy yodgorliklarning o‘rni beqiyos. Masalan, 553-yilda Turk imperiyasi asoschisining dafn marosimiga Koguryo hukmdori o‘z ta‘ziasini bildirish uchun maxsus elchilar guruhini yuborgani Bokli, ya‘ni Qultegin bitik toshida eslatib o‘tiladi (정수일: 270). Bu Koguryoning shu davrdagi qudrati va o‘sha davrdagi ikki davlat o‘rtasidagi munosabatlarni isbotlovchi kuchli dalil bo‘la oladi. Ushbu misollardan ko‘rinib turibdiki, tarixiy obidalar va yodgorliklar turli zamon va makondan ham oshib ketadigan chuqur tarixiy ma‘noga ega bo‘lgani uchun ularni jiddiy tadqiq etish bugungi kun tarixchilar zimmasidagi muhim vazifadir. Shuningdek, yozma va arxeologik manbalar Markaziy Osiyoliklarning Silla davlati bilan ham o‘zaro aloqalar o‘rnatganligini tasdiqlaydi.

Markaziy Osiyo xalqlari va Koreya yarim orolidagi iqtisodiy va madaniy aloqalar Silla davrida ham davom etgan. Silla xo‘jalik madaniyatining shimol yoki g‘arb ta‘sirini o‘zida kuchli aks ettirishi Silla san‘atining xususiyatlaridan biri sifatida ta‘kidlangan. Silla madaniyatiga ko‘chmanchi xalq bo‘lgan skiflar ham o‘ziga xos ta‘sir eta olgan deyishimiz mumkin. Ma‘lumki skiflar Qora dengizning shimoliy-g‘arbiy hududlaridan to shimoliy-sharqiy Xitoygacha cho‘zilgan dashtlarda (Dunay va Don, Dnepr va Dnestr quyi havzalari, Azov va Qrim dashtlari, Quyi Volga, Qozog‘iston cho‘llari, Janubiy-Sharqiy Ural, Tog‘li Oltoy, Janubiy Sibir dashtlari) ko‘chmanchi chorvachilik bilan shug‘ullanuvchi qabilalar edi (Граков, 1971: 13-33). Ularning xo‘jalik va etnomadaniy hayoti, kundalik turmush tarzini aks ettirgan buyumlar Koreyadan ham topilgan. Skif san‘atining o‘ziga xos xususiyati buyumlarga hayvon naqshlarini chizishdir (Смирнов, 1966 : 158-160). Skiflar madaniyatining Qora dengiz bo‘ylaridan uzoq Koreya yarim oroli hududlariga qadar tarqalganligini arxeologik materiallar tasdiqlaydi. Ushbu hayvon naqshlari tushirilgan buyumlarga misol sifatida Yeoun-dong, Yeongcheon shahridan qazib olingan bronzadan yasalgan ot, yo‘lbars shaklidagi haykalchalarni keltirish mumkin. Bundan tashqari, Cheonmachong maqbarasidan qazib olingan nayza, Cheonmado va Silla sopol idishlarida tasvirlangan nayza ham skif dunyosiga aloqador deb hisoblanadi (최광식, 2013: 34).

Boshqa tomondan, g‘arbiy mintaqaning madaniy ta‘siri Silla san‘atida ham kuchli namoyon bo‘ladi. Uch qirollik davridagi Silla qabrlaridan olingan qabr buyumlari bunga yorqin misoldir. Masalan, Xvannamdayechong qabridan qazilgan shisha idishlar va metall hunarmandchilik buyumlarini keltirishimiz mumkin. Xvannamdayechong maqbarasi Xvannam-dong, Kyonju shahrida joylashgan katta qabr bo‘lib, 1973-1975 yillarda Koreyaning Madaniy meros tadqiqot instituti olimlari tomonidan qazib o‘rganilgan. Ushbu qabr o‘zining ulkan hajmi va ko‘p miqdordagi qabr buyumlari, jumladan, ajoyib oltin taqinchoqlari tufayli mahalliy va xalqaro ilmiy doiralarda katta qiziqish uyg‘otdi. Bu qo‘shaloq qabr bo‘lib, qabrlar shimol va janubda bir-biriga yonma-yon joylashgan, avval janubiy qabr, keyin shimoliy qabr paydo bo‘lgan. Qabr usti toshlar

bilan o‘ralgan bo‘lib, janubiy tepalikda erkak kishi, shimoliy tepalikda esa ayol kishi dafn etilgan. Shimoli-janubiy uzunligi 120 m, sharqiy-g‘arbiy diametri 80 m, balandligi janubda 21,9 m, shimolda 22,6 m. Uning kattaligi va hashamatiga qaraganda, u podsho qabri ekanligi aniq bo‘ladi.

Xvannamdayechongdagi janubiy qabrdan yettita va shimoliy qabrdan to‘rtta shisha buyumlar qazib olingan. Va ulardan 5 tasi (janubiy qabrdagi uchta va shimoliy qabrdagi ikkita) Buyuk ipak yo‘li savdo mahsulotlari, deb hisoblanadi. Janubdagi qabrdan qazilgan shishaning tasmlari va buyumning tepa qismi Vizantiya davrida Suriya-Falastin hududida tayyorlangani aytiladi (Шапова, 1998: 34-64).

Ayni paytda, shimoliy qabrdan qazib olingan shisha Sosoniylar davriga tegishli va naqshli shisha idish Yevropadagi mashhur Rim shishasi ekanligiga ishoniladi. Bundan tashqari, Xvannam qabridan katta hajmdagi shisha munchoqlar qazib olindi. Shisha munchoqlarning kelib chiqish joyini aniqlash qiyin bo‘lsa-da, shimoliy qabrdagi turli-tuman shisha munchoqlar mamlakatdan tashqarida yasalgani ko‘rinadi. Adabiyotlarda keltirilishicha, xuddi shunga o‘xshash shisha munchoqlar Yaponiyaning Nara prefekturasi Niizava Sensuka shahridagi 126-maqbardan qazib olingan bo‘lib, Maripgan davrida Ipak yo‘li nafaqat Silla, balki Yaponiya bilan ham bog‘langanligini ko‘rsatadi (최광식, 2013: 34). Agar boshqacha yondoshadigan bo‘lsak, bu san‘at asarlariga qarab Silla va G‘arb o‘rtasida Ipak yo‘lidagi to‘g‘ridan-to‘g‘ri almashinuv bo‘lgan, degan xulosaga kela olmaymiz. Biroq, boshqa tarixiy manbalar va arxeologik yodgorliklarda Silla Buyuk ipak yo‘lidagi mamlakatlar bilan tanish bo‘lganligini ko‘rishimiz mumkin. Tarixiy manbalarni o‘rganganda Markaziy Osiyo va Silla Xitoy orqali aloqa qilgani yanada oydinlashadi.

VIII asrning boshlarida Fors va Xuroson kuchlarini o‘z armiyasi safiga birlashtirgan arablar Movarounnahr yerlariga bostirib kiradi. O‘ziga nisbatan bir necha barobar kuchli dushmanga teng kela olmay mahalliy davlatlar birin-ketin mag‘lubiyatga uchray boshlaydi. Arablar tomonidan olib borilgan istilochilik siyosati avj olgan sharoitda mahalliy xalqlarning ma‘lum bir qismi xorijiy davlatlar hududida boshpana topishga majbur bo‘ladilar. Ayniqsa, chet el bilan yaqindan aloqada bo‘lgan badavlat dehqonlar va boy savdogarlar bu ishni uddasidan tezroq chiqadilar.

Ma‘lumki, Xitoyning bir necha shaharlari va Silla (Koreya) davlati poytaxti Kenchjuda sug‘d-turk savdogarlarining qarorgohlari bo‘lgan. Shuning uchun arablar bosqini davrida sug‘d-turk aristokratlarining ma‘lum bir qismi birinchi navbatda Xitoy va Silla davlatlarida doimiy boshpana topadilar. Ulardan ba‘zilari, keyinchalik Xitoy imperatori va Silla qiroli xizmatida bo‘lib, alohida hurmat va e‘tiborga sazovor bo‘lgan bo‘lishi mumkin. Bunga Silla qirollari qabri oldidan topilgan haykallar ichida sug‘d va turk zodagonlari vakillariga tegishli haykallarning mavjudligi guvohlik beradi (Анапбаев, 2016: 23-29).

Sillaning 38 qiroli Wonseog (785-798) qabri oldidan topilgan 4 ta granitdan tayyorlangan haykalning 2 tasi O‘rta Osiyolik etnik guruhga tegishli (Анапбаев, 2013: 5-6). Ularning biri qiroli mozoriga qaraganda o‘ng tomonda, ikkinchisi chap tomonda. O‘ng tomondagi haykal soqolli erkak kishi bo‘lib, boshini chap tomonga biroz burib turibdi. Antropologik nuqtai-nazardan yuzi yevropoid qiyofada. U chap qo‘lida hassaga o‘xshash predmetni ushlab, o‘ng qo‘lini musht qilgan holda bukib, ko‘kragiga qo‘yib turibdi. Bosh kiyimsiz, sochi orqaga taralib, maxsus bog‘ich bilan peshonasidan olib, orqaga boylangan. Bog‘ichning ikki uchi orqada sochga o‘xshab osilib, yelkasiga tushib turibdi. Ustidagi kiyimi uzun, tovonigacha yetgan, ikki tomoni oyog‘ini tepa qismidan to pastigacha kesilgan, ochiq. Belida charm kamar, unga o‘ng tomondan yumaloq ko‘rinishdagi hamyon, chap tomondan charm lenta osilgan. Haykal ustidagi kostyum kompleksiga ichki ko‘ylak, shim va etik ham kiradi.

Ikkinchi haykal ham soqolli erkak kishi, bosh kiyimsiz yevropoid qiyofada bo‘lib, birinchi haykaldan farqi, boshi o‘ng tomonga biroz burilgan. Soqoli birinchi haykalnikidan uzunroq. O‘ng qo‘lida hassaga o‘xshash predmetni ushlab, chap qo‘lini musht qilgan holda bukib, ko‘kragiga qo‘yib turibdi. Belida charm kamar-belbog‘. Bu yerda, birinchi haykaldan farq qilgan holda, hamyon kamar-belbog‘ning chap tomoniga osilgan, o‘ng tomonda charm lenta osilib turibdi. Haykalning qolgan atributlari birinchi haykalnikiga o‘xshash (Анарбаев, 2016: 23-29).

Ushbu kostyumga o‘xshash kiyimlar Sug‘d, Baqtriya va Xorazmda miloddan avvalgi I-milodiy eraning III asrlarda keng tarqalgan. Kushon podsholarining ustida ham shunday kostyumlarni ko‘rish mumkin. Ayniqsa, VI-VII asrlarga mansub Panjikent devoriy rasmlarda bunga o‘xshash kostyumlar ko‘p uchraydi. Qiyosiy tahlil qilish natijasida quyidagi xulosaga kelish mumkin. Kostyumning tikilishi va umumiy ko‘rinishida yuz-ikki yuz yil ichida sezilarli o‘zgarishlar sodir bo‘lmaydi. Lekin, kostyum kompleksidagi predmetlarda ba’zi bir o‘zgarishlarni ko‘rsa bo‘ladi (Анарбаев, 2016: 23-29). Masalan, VI-VII asr boshlariga mansub Panjikent devoriy rasmlarda belbog‘dagi hamyonning asosiy qismi to‘rtburchak, faqat birgina sur‘atda hamyonning tag qismi yarim yumaloq ko‘rinishda tasvirlangan, xolos. VII asrning o‘rtalari va uning ikkinchi yarmiga oid Afrosiyob devoriy rasmlaridagi hamyonlarning asosiy qismi yumaloq ko‘rinishda tasvirlangan. Faqat ikki rasmda hamyon to‘rtburchak ko‘rinishda tasvirlangan.

Ikkinchi obyekt bu Sillaning 42 qirolining qabri va uning oldidagi haykallar majmuasi hisoblanadi. Qirol Hyeungdeok 826-836 -yillarda hukmronlik qilgan. Haykallar odam bo‘yidan baland bo‘lib, yuqorida tilga olingan haykallarga o‘xshash stilda yasalgan. Qirol qabriga qaraganda o‘ng tomondagi haykal, avvalgi haykallardan farqi, soqol-mo‘ylovi olingan. Ustidagi kostyumi avvalgi haykallardagi kostyumlarga o‘xshab haykalning tovonigacha tushib turibdi, ikki yoni kesilgan-ochiq. Yenglari shimarilgan. Chap qo‘lida hassaga o‘xshash predmetni ushlagan. O‘ng qo‘lini musht qilib, ko‘kragida ushlab turibdi. Bosh kiyimi yo‘q, sochi orqaga taralgan bo‘lib, maxsus bog‘ich bilan peshonasidan olib, orqasiga gul band ko‘rinishida tugilgan. Bog‘ichning ikki uchi o‘rilgan ikki soch ko‘rinishida orqasida beligacha osilib turibdi. Haykalning belida kamar-belbog‘. O‘ng tomonda xanjar osilgan, chap tomonda esa yumaloq ko‘rinishda hamyon va lentasimon predmet osilgan. Haykalning oyog‘idagi etikka shimning pastki qismi kirgizilgan (『韓國衣服의 類型과 樣式, 1987: 156).

Tahlillarga qaraganda, o‘ng tomondagi haykalning yuzi oz bo‘lsada kengroq, burni ham nisbatan keng. Chap tomondagi haykalning burni qirraliroq bo‘lib, yuzining ko‘rinishidan yoshroqqa o‘xshaydi. Haykallarning antropologik qiyofasi yevropoid irqining ikki daryo oralig‘i tipiga mansub bo‘lib, etnik jihatdan turkiydir.

Xitoyning Shansi viloyati poytaxti Sian xalqaro aeroporti yaqinidagi Tan dinastiyasi davriga (aniqrog‘i VII asrning ikkinchi yarmi—VIII asrni boshlari) oid mavzoleyda olib borilgan arxeologik qazishmalarda ham toshdan yasalgan haykallar topilgan. Bu haykallar to‘liq saqlanmagan. Bu yerda ham yuqorida tilga olingan belbog‘ va unga osilgan hamyonni ko‘rish mumkin. Shuning uchun ushbu haykallarni ham Tan sulolasi davlat idoralarida xizmat qilgan, kelib chiqishi sug‘dlik, toshkentlik va farg‘onalik tarixiy shaxslarga atab o‘rnatilgan yodgorlik, deyish mumkin.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, o‘zaro do‘stona munosabatlarning tarixiy ildizlarini ilmiy asoslashda antik va o‘rta asrlarda O‘zbekiston hududidagi davlatlarning Koreya davlatlari bilan madaniy, savdo va diplomatik munosabatlarni yozma va arxeologik manbalar asosida tadqiq etish, o‘rganish muhimdir. Antik va o‘rta asrlarda O‘zbekiston hamda Koreya

tarixining o‘zaro aloqadorligi masalasi O‘zbekiston tarixining to‘liq o‘rganilmagan va aksariyat hollarda umumiy qarashlardan iborat tarixiy ma’lumotlar bilan cheklanib qolgan tadqiqot yo‘nalishi hisoblanadi. Ushbu yo‘nalishda tadqiqot olib borish, masalaning tub mohiyatini ochib berish dolzarb ishlardan biridir.

Iqtiboslar/Сноски/References

1. Анарбаев А. Араблар босқини ва суғд-турк зодогонларининг тақдири. Ўзбекистон Археологияси. 2016. № 2 б-23-29
2. Анарбаев А. Ўзбекистан и Корея (Силла) на Великом Шелковом пути // Another of the Silk Road. Korea Silk Road Project. Geong Gi, 2013. P. 5-6,
3. Граков Б. Н., Скифы. М.1971. С.13-33.
4. Смирнов П. Скифы. -Москва: Наука, 1966. -158-160 с.
5. Щапова ЮЛ. Византийское стекло. Очерки истории. Москва: Эдиториал УРСС, 1998. С. 34-64.
6. Ўзбекистон дипломатияси тарихи (6-жилд). -Тошкент: “O‘zbekiston”. 2019. Б.23.
7. Goyibov B. On the History of Early Medieval Sughd-Korean Relations. UNESCO ICDH NEWSLETTER. 2022. Vol 4. P.53.
8. Kwon Young-pil. The Art of Silk Road: The Art of Silk Road From Central Asia to Korea. Sol, 1997.2.10. P.3-28
9. 정수일. 고선지의 석국(石國)원정 현장고증. 270.
10. 최광식. 실크로드와 한국 문화. 나남. 2013. 34 p
- 高福男, 『韓國衣服의 類型과 樣式』, 集文堂, 1987, 155~156쪽 참고
- 拙著, 『新羅·西域交流史』, 단국대학출판부, 1992, 7~20
- 정수일, 『실크로드 사전』. 서울 : 창비, 2013 . P. 933

ILK O‘RTA ASRLARDA O‘RTA OSIYO MINTAQASIDA YUZ BERGAN SIYOSIY VA ETNOMADANIY JARAYONLAR VA ULARNING TANGA ZARBIGA TA’SIRI

Nurbek ALLABERGENOV

OzRFA Milliy Arxeologiya markazi
tayanch doktranti

E-mail: nurbek_allabergenov@mail.ru

Annotatsiya: Ilk o‘rta asrlar davrida O‘rta Osiyo mintaqasi hududida siyosiy va etnomadaniy jarayonlar murakkab holda kechgan bo‘lib, bu davrda turli xil sulolalar va davlatlar hukmronlik qilgan. Asosan Eftallar va Turk xoqonligi davrida mintaqada siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy jarayonlar juda faol kechdi. Bu jarayonlarning o‘lkadagi tanga-pul munosabatlariga ta’siri juda katta bo‘lgan. Ilk o‘rta asrlarda eftallar va xoqonlik davrlarida mintaqada juda katta siyosiy o‘zgarishlar sodir bo‘lib, o‘z davrining eng katta imperiyalari sifatida boshqa buyuk davlatlar bilan tengma-teng ijtimoiy-siyosiy munosabatlar olib borilgan. Ayniqsa, Turk xoqonligi davrida iqtisodiy hayot juda rivoj topib, Buyuk Ipak yo‘lidagi hukmronlik ularni iqtisodiy rivojlanishga olib keldi. Bu davr pul munosabatlarida asosan mis tanga, kumush tanga zarblari muhim ahamiyatga ega. Mis tanga ichki savdoda ko‘p foydalanilgan. Kumush va oltin tangalardan xalqaro savdoda keng foydalanilgan. Bu tangalarda sulola yoki davlat ramzlari, tamg‘alari, unvonlari aks ettirilgan. Ko‘pchilik tangalarda hukmdor ismi ham, hukmronlik davri ham saqlanib qolganligi diqqatga sazovordir. Turk xoqonligi davriga oid “xoqon”, “tegin”, “tudun”, “eltabar” kabi unvonli tangalar ko‘plab zarb qildirilgan va muomalada bo‘lgan.

Kalit so‘zlar: O‘rta Osiyo, Eftallar, Turk Xoqonligi, tanga, pul, davlat, mintaq, mulklik.

POLITICAL AND ETHNOCULTURAL PROCESSES THAT TOOK PLACE IN THE CENTRAL ASIAN REGION IN THE EARLY MIDDLE AGES, AND THEIR INFLUENCE ON COINAGE

Abstract: In the early Middle Ages, political and ethno-cultural processes took place in the region of Central Asia in a complex manner, and various dynasties and states ruled during this period. Political, social and economic processes were very active in the region mainly during the period of the Hephthalites and the Turkic Khaganate. The influence of these processes on the coin-money relations in the country was very great. In the early Middle Ages, the Hephthalites and Khaganate periods saw considerable political changes in the region, with unequal socio-political relations with other great powers as the largest empires of their time. Especially during the Turkic Khaganate, economic life developed greatly, and the domination of the Great Silk Road led them to economic development. In monetary relations of this period, mainly copper coin, silver coin mints are important. The copper coin was heavily used in domestic trade. Silver and gold coins were widely used in international trade. These coins display the symbols, stamps, titles of the dynasty or state. It is noteworthy that on most coins both the name of the ruler and the period of his reign are preserved. Coins bearing the title “Khagan”, “tegin”, “tudun”, “eltabar”, dating back to the Turkic Khaganate period, were minted and circulated in large numbers.

Key words: Central Asia, Hephthalites, Turkic Khaganate, coin, money, state, region, property.

ПОЛИТИЧЕСКИЕ И ЭТНОКУЛЬТУРНЫЕ ПРОЦЕССЫ, ПРОИСХОДИВШИЕ В РЕГИОНЕ СРЕДНЕЙ АЗИИ В РАННЕМ СРЕДНЕВЕКОВЬЕ, И ИХ ВЛИЯНИЕ НА ЧЕКАНКУ МОНЕТ

Аннотация: В эпоху раннего средневековья на территории Центральноазиатского региона сложным образом протекали политические и этнокультурные процессы, в ходе которых правили различные династии и государства. Политические, социальные и экономические процессы были очень активны в регионе преимущественно в период Эфталтов и Тюркского каганата. Эти процессы оказали большое влияние на валютно-денежные отношения в стране. В раннем средневековье, во времена эфталтов и каганата, в регионе произошли огромные политические изменения, и, как крупнейшие империи своего времени, он поддерживал равноправные социально-политические отношения с другими великими державами. Особенно сильно экономическая жизнь развивалась в период Тюркского каганата, когда господство на Великом Шелковом пути принесло им экономическое развитие. В денежно-кредитных отношениях этого периода важное значение имеют преимущественно чеканка медных монет, серебряных монет. Медная монета широко использовалась во внутренней торговле. Серебряные и золотые монеты широко использовались в международной торговле. На этих монетах изображались династические или государственные символы, печати, титулы. Примечательно, что на большинстве монет сохранилось как имя правителя, так и период его правления. В большом количестве чеканились и находились в обращении такие титульные монеты периода Тюркского каганата, как “Каган”, “Тегин”, “тудун”, “эльтабар.

Ключевые слова: Средняя Азия, Эфталиты, Тюркский каганат, монета, деньги, государство, регион, собственность.

Kirish

Ilk oʻrta asrlarda Oʻrta Osiyo va unga tutash hududlarda yuz bergan siyosiy hamda etnomadaniy jarayonlar mintaqaning tanga-pul tizimiga katta taʼsir koʻrsatgan boʻlib, buning tasdigʻini mintaqadagi barcha voha hukmdorliklar tangalarida koʻrish mumkin. Toʻgʻri, V – VI asrlarda hukm surgan Eftaliylar davlati (450-565) davrida yuz bergan siyosiy va etnomadaniy jarayonlar mintaqaning barcha vohalari tangalarida teng darajada oʻz taʼsirini koʻrsatmagan, biroq Turk xoqonligi (552-744) uchun bunday deb boʻlmaydi. Xoqonlik davri Oʻrta Osiyo tangalari bilan tanishib chiqilganda, ayrim istisnolarni hisobga olmaganda, mintaqaning deyarli barcha vohalarida xoqonlik bilan u yoki bu darajada aloqador “iz”larga duch kelinadi.

Asosiy qism

Mintaqa tanga zarbiga Eftaliylar davrida nisbatan kamroq taʼsir Turk xoqonligi davrida esa buning aksi boʻlishi oʻz davri voqealari bilan chambarchas bogʻliq boʻlib, eftaliylarning mintaqadagi oʻrni xoqonlikka nisbatan ancha sust boʻlgani bilan ochiqdanadi. Birinchidan, Eftaliylar davlati siyosiy kuchining Oʻrta Osiyo va unga tutash hududlarda keng yoyilmagan edi. Ushbu davlatning tayanch hududlari Toxoriston boʻlib, uning shimoliy hududlari Xorazm, Choch va Fargʻonani ham qamrab olganiga doir maʼlumotlar yoʻq hisobi. Ikkinchidan esa, Eftaliylar davlati hukm surgan davr ancha qisqa boʻlib, yuz yilcha vaqtni oʻz ichiga oladi. Eftaliylardan farqli oʻlaroq Turk xoqonligining, hatto xoqonlikning tarkibiy bir qanoti boʻlmish Gʻarbiy Turk xoqonligi (568-740) chegaralari Eftaliylar davlatinikidan bir necha barobar katta edi. Shuningdek, xoqonlik hukm surgan vaqt ham ikki asrga yaqin bir muddatni qamrab olgan edi. Shu va shunga oʻxshash omillar tufayli boʻlsa kerak Turk xoqonligi davrida zarb qilingan Oʻrta Osiyo tangalarida

xoqonlik bilan bog‘liq jihatlar yaqqol ko‘zga tashlanadi. Xoqonlik ta’sirini turli tangashunoslar izlanishlariga tayanib (Смирнова О.И, 1981; Ртвеладзе Э. В, 2002: 8-19; Babayarov G, 2019: 333-335), voha hukmdorliklari – mulkliklar kesimida shartli ravishda quyidagicha tiplarga ajratish mumkin:

№	Vo ha hukmdorliklari	Turk xoqonligi bilan bog‘liq jihatlar	Qadimgi turkcha unvon
1	Buxoro	Ikonografiya, qo‘shaloq portretli tangalar	-
2	Isfijob (Sayram)	Ikonografiya	El-cho‘r
3	Sug‘d: Kesh, Naxshab, Panch, Samarqand	Ikonografiya, unvon, tamg‘a	Xoqon, bilga, xotun
4	Toxoriston	Ikonografiya, qo‘shaloq portret, unvon	Xoqon, yabg‘u, tegin, tarxon, tudun
5	O‘tror	Ikonografiya, qo‘shaloq portret	Alp-xoqon tutuq
6	Ustrushona	Unvon	Eltabar
7	Choch	Ikonografiya, unvon, tamg‘a	Tegin, eltabar, tudun
8	Farg‘ona	Ikonografiya, unvon, tamg‘a	Xoqon
9	Xorazm	Tamg‘a	-

1 – jadval. O‘rta Osiyo tangalarida G‘arbiy Turk xoqonligi bilan bog‘liq jihatlar

O‘rta Osiyo vo ha hukmdorliklarining ayrimlarida tanga zarbida xoqonlikka xos an‘analar birmuncha ko‘p, ayrimlarida esa nisbatan kam uchrase masalasini biroz quyida to‘liqroq ko‘rib chiqishimizga urg‘u bergan holda Turk xoqonligi davri ijtimoiy-siyosiy va etnomadaniy holatiga qisqacha to‘xtalib o‘tsak. Bu davrda xoqonlik 2 ta qanot – Sharqiy Turk xoqonligi va G‘arbiy Turk xoqonligidan tashkil topib, ulardan birinchisining hududi asosan O‘rxun vodiysi (Mo‘g‘uliston), Janubiy Sibir va Shimoliy Xitoy ni o‘z ichiga olgan bo‘lsa, ikkinchisining hududlari G‘arbiy Oltoydan Qora dengizning shimoligacha, G‘arbiy Sibirdan Qandahor va Shimoliy Hindistongacha cho‘zilgan o‘nlab vohalar va dasht hududlarni qamrab olgan edi. O‘z tanga-pul tizimiga ega bo‘lgan G‘arbiy Turk xoqonligining G‘arbiy Oltoy – Yettisuvning bir qismi – Volga-Uralbo‘yi, Shimoliy Kavkaz va Qora dengiz shimolidagi asosan dashtliklardan iborat qismida tovar ayirboshlash natura shaklida amalga oshirilgan bo‘lsa, Sharqiy Turkiston, Amudaryo – Sirdaryo oralig‘i, Xuroson va Shimoliy Hindistondagi bir necha o‘nlab vohalardagi siyosiy uyushmalar o‘z tanga-pul tizimiga ega edilar (Ртвеладзе Э.В, 1987, 2002; Бобоёров F, 2023: 18-40).

G‘arbiy Turk xoqonligining markaziy tayanch hududi Ili, Chu va Talas daryolari atroflarini o‘z ichiga oluvchi Yettisuvda joylashgan bo‘lib, xoqonlarning boshqaruv markazlari – poytaxt va qarorgohlari asosan aynan shu hududlarda joylashgan edi. Ular Issiqko‘l yaqinidagi Suyab (To‘qmoq), Taroz (Jambul), Ek-tog‘ (Yulduz vodiysi – Sharqiy Turkiston), Besh-baliq (Turfon atrofi) kabi mavzelardan iborat edi. Shuningdek, ushbu xoqonlik bir necha yillar davomida Choch vohasidagi Jabg‘ukat shahridan o‘z qarorgohlaridan biri sifatida foydalanish bilan birga ushbu vohada o‘z tanga-pullarini zarb qildirgani ma‘lum.

Xoqonlik boshqa mintaqalardan farqli holda Amudaryo – Sirdaryo oralig‘i va unga yaqin tutash joylarda o‘ziga xos siyosiy-ma‘muriy jihatdan boshqaruvni yo‘lga qo‘ygani anglashiladi. Garchi Sharqiy Turkistondagi Turfon (Gaochan), Kucha, Qorashahar, Aqsu (Oqsuv), Koshg‘ar va Xo‘tan hukmdorliklari geografik jihatdan G‘arbiy xoqonlikning markaziy hududi – Yettisuv va

Jung‘oriya tekisligiga yaqin joylashgan bo‘lsa-da, ushbu hukmdorliklardan birortasida boshqaruvchi sulola sifatida Ashina xonadoni vakillari tayinlanganiga doir ma‘lumot uchramaydi. Buning o‘ziga xos bir necha sabablari bo‘lib, Xitoyning Suy va Tan sulolalari Sharqiy Turkistondagi vohalarga da‘vo qilib kelgani (Малявкин А. Г, 1988: 297-351), shuningdek, ushbu voha hukmdorliklardagi mahalliy sulolalar xoqonlik bilan nikoh aloqalarini yo‘lga qo‘ygani – xoqonlarning qiziga uylanib, o‘z tobeliklarini bildirib turishlari (Бобоёров F, 2011: 46-54) va hokazolar bu yerlar boshqaruvida katta o‘zgarishlar qilish zaruriyatini keltirib chiqarmagan bo‘lsa kerak.

O‘rta Osiyoda esa bu jihatdan boshqacharoq vaziyat mavjud bo‘lib, hokimiyatining ilk o‘nyilliklarida xoqonlik bu yerdagi voha hukmdorliklarning ichki boshqaruviga aralashmasdan, ko‘proq o‘lpon olib turish bilan cheklangan bo‘lsa, keyinchalik Choch, Farg‘ona, To‘xoriston boshqaruviga to‘g‘ridan-to‘g‘ri Ashina xonadoni vakillarini tayinlagani ko‘zga tashlanadi. Shunga o‘xshash holat Kobulda ham ham kuzatilib, Kashmir va Qandahor oralig‘idagi hududlarni o‘z ichiga olgan Kobul Tegin-shohlarining kelib chiqishi G‘arbiy Turk xoqonligiga borib taqalar edi (Джуманиязова Ф, 2018: 5-9, 15-19).

Xoqonlikning Xurosondagi hokimiyati qanday bo‘lgani masalasi yetarlicha o‘rganilmagani bois bu yerdagi siyosiy-ma‘muriy holat va etnomadaniy jarayonlar qanday kechgani bo‘yicha hozircha aniq bir fikr bildirish qiyin. G‘arbiy Turk xoqonligi va Sosoniylar orasida tortishuv bo‘lib, bir necha bor qo‘ldan-qo‘lga o‘tib turgan bu hududda Hirot, Dehiston, Gurgon va Marv bir muddat xoqonlik qo‘l ostida bo‘lgani yozma manbalarda o‘z aksini topgan. Qisqa bir muddat – 580-600-yillar orasida xoqonlik tarkibida bo‘lgan Hirotni hisobga olmaganda Dehiston, Gurgon va Marvda xoqonlik hokimiyati 650-yillargacha saqlanib qolgani ma‘lum. Marv hukmdorlaridan biri – Mohuya turk xoqonining kuyovi bo‘lsa, Dehiston va Gurgondagi turkiy sulola – Suliylar (Cho‘rlar) yoki Sul-teginlar (Cho‘r-teginlar)ning kelib chiqishi Eftaliylar yoki xoqonlik bilan bog‘liq deb qaraladi (История ат-Табари, 1987: 167). Biroq Amudaryo – Sirdaryo oralig‘idan farqli holda bu yerlardagi tanga zarbida xoqonlik ta‘siriga deyarli ko‘zimiz tushmaydi.

Ilk o‘rta asrlarda O‘rta Osiyo etnomdaniyatida asosan ikki etnik unsur – sharqiy eroniy va turkiy elatlarga xos xususiyatlar yetakchilik qilgan. Sharqiy eroniy tilli elatlar – bu asosan sug‘diylar, qadimgi xorazmliklar va baqtriylardan tashkil topib, ular orasida sug‘diylar mintaqasi bo‘ylab keng yoyilgan edi. Ular Sug‘d o‘lkasi – Zarafshon va Qashqadaryo vohalaridan tashqari yana Ustrushona va Buxoro vohalari aholisining asosiy qismini tashkil etish bilan birga Choch, O‘ror, Isfijob (Sayram) va Yettisuv aholisining sezilarli bir qismi sug‘diylardan iborat edi (Bernshtam A. N, 1940: 34-43). Bundan tashqari, bu davrda sug‘diylar o‘zlarining rivojlangan yozuv tizimiga ega bo‘lib, o‘troq va hunarmand elat sifatida Ipak yo‘li tarmoqlari bo‘ylab keng yoyilib, Sharqiy Turkiston, O‘rxun vodiysi (Mo‘g‘uliston) va Shimoli-G‘arbiy Xitoyda o‘z aholi manzillarini barpo etgan edilar. Sug‘diylarning tanga-pul tizimi miloddan oldingi mingyillikning so‘nggi asrlariga borib taqalib, bu vaqtda ilk sug‘diy tilli tangalar Samarqand, Buxoro, Kesh va Naxshabda, milodiy III – IV asrlarda esa Choch vohasida zarb qilina boshlagan edi. Ilk o‘rta asrlarga kelganda, aniqrog‘i, VII asrdan boshlab O‘ror, Farg‘ona, Isfijob, Yettisuv ham sug‘diy tilli tangalar zarb qilinadigan hududlarga aylanadi (Зеймаль Э.В, 1978).

Qadimgi xorazmliklar esa Quyi Amudaryo havzasida yashaydigan hunarmand va savdogar elat sifatida o‘zlarining oromiy negizli yozuviga ega edilar. Ular ham sug‘diylar kabi xalqaro savdoda faol qatnashib, asosan Volga – Uralbo‘yi, Kavkaz, slavyan o‘lkalari bilan tig‘iz savdosiqtini yo‘lga qo‘ygan edilar. Bu vaqtda muayyan bir voha hukmdorligi bo‘lgan Xorazm o‘z

tanga-pul tizimiga ega bo‘lib, qadimgi xorazmiy yozuvli tangalarning zarb qilina boshlashi miloddan oldingi mingyillikning so‘nggi asrlari – milod boshlariga to‘g‘ri keladi.

Sharqiy eroniy tilli yirik elatlardan yana biri baqtriyaliklar bo‘lib, ular asosan Amudaryoning yuqori havzasi, Kobul vodiysi va atroflarida yashar edilar. Yunon yozuvi negizidagi yozuvga ega baqtriyaliklar ham hunarmand va savdogar elat sifatida bilinib, Eron va Hind mamlakatlari bilan yaqin iqtisodiy aloqalarni yo‘lga qo‘ygan edilar. Baqtriyaliklarning tanga zarbi miloddan oldingi III – II asrlarga to‘g‘ri kelib, ilk tangalar Yunon – Baqtriya, biroz keyin esa Kushon saltanati davrida bostirilgan edi. Ilk o‘rta asrlarga kelganda Toxoriston nomi bilan tanilgan qadimgi Baqtriya hududida Eftaliylar saltanati o‘z tangalarini bostirishlari bilan birga bu yerdagi o‘nlab katta-kichik hukmdorliklar asosan baqtriy, qisman sug‘diy yozuvda o‘z tangalarini zarb qildirib boshlagan edilar (Баратова Л.С., Лившиц В.А, 2002: 21-24; Babayar G, 2020: 86-101).

Ilk o‘rta asrlarda O‘rta Osiyoning sezilarli bir qismini tashkil etgan turkiylar asosan mintaqaning shimoliy va shimoli-sharqiy hududlarida – Choch, O‘tror, Isfijob, Farg‘ona va Yettisuvda yashash bilan birga qisman Sug‘d, Xorazm, To‘xoriston, Xuroson va Kobul vodiysida ham tarqalgan aholi sifatida bilinardi. O‘rta Osiyoning shimoliy va shimoli-sharqiy hududlarida turkiylarning katta bir qismi ko‘chmanchi chorvadorlar turmush tarziga ega bo‘lish bilan birga Sirdaryo havzasi va Yettisuvda bir necha shaharlarga asos solib, o‘troq hayot kechirsalar, Sug‘d, Xorazm, Toxoriston, Xuroson va Kobul vodiysida ular ko‘proq boshqaruvchi toifa vakillari sifatida bilinar edilar. Shuningdek, turkiylar O‘rta Osiyoning ushbu janubiy va janubi-g‘arbiy hududlaridagi dasht, cho‘l va tog‘oldi hududlaridagi yaylovlarda ko‘chmanchi chorvadorlik turmush tarziga ega elat sifatida tanilgan edilar (Frye R. N., Sayılı A, 1946: 97-131; Бобоёров F, 2018: 26-40).

Ilk o‘rta asrlar O‘rta Osiyo aholisi orasida bir necha dinlar tarqalgan bo‘lib, miloddan oldingi mingyillikdan beri zardushtiylik, birmuncha keyinroq esa buddaviylik mintaqaning eng keng tarqalgan e‘tiqodlari sifatida edi. Zardushtiylik Sug‘d, Baqtriya, Marg‘iyona, Sirdaryo havzasida keng tarqalgan (Максудов Ф.А, 2000: 115-118) bo‘lishi bilan birga buddaviylik O‘rta Osiyoning asosan janubi-sharqiy qismlarida – Toxoristonda birmuncha keng yoyilgan bo‘lib, ilk o‘rta asrlarga kelganda mintaqaning markaziy va shimoli-sharqiy qismlarida ham ushbu ishonch tizimi o‘z ta‘sir doirasiga ega bo‘la boshlaydi. Shu bilan birga, bu davrda O‘rta Osiyoda xristianlik, moniylik va tangrichilik (shomonlik) dinlari ham u yoki bu darajada tarqalgan bo‘lib, mintaqaning ko‘plab shaharlarida, xususan, Sug‘d va Choch vohasida yirik xristian jamoalari bor edi. Moniylik ham mintaqaning ayrim hududlarida o‘z jamoalariga ega e‘tiqod sifatida bo‘lsa-da, ko‘proq Sharqiy Turkiston va sharqiy turklar orasida keng yoyilgan din sifatida o‘z davri tarixiy manbalarida tilga olinadi (Горячева В. Д, 2010: 147-164). Eftaliylar va Turk xoqonligi davrida mintaqada yaqqolroq sezila boshlagan tangrichilik esa ko‘proq Yettisuv va Sirdaryo havzasi aholisi orasida yoyilgan edi.

Natija va muhokama

O‘rta Osiyo aholisi etnomadaniyatida yetakchilik qilgan ushbu unsurlar – til, yozuv, din va hokazolar ilk o‘rta asrlar mintaq tanga-pul tizimida u yoki bu darajada o‘z ifodasini topgan. Bu davr O‘rta Osiyo tangalarida qadimgi turklarga xos unsurlar – yozuv (asosan Farg‘ona hamda qisman Choch, O‘tror va Yettisuv tangalarida), ramziy belgilar – tamg‘a, turli muqaddas hayvon tasvirlari (arslon, qoplon, bo‘ri, qush, ot), qadimgi turklarga xos qiyofali hukmdor tasvirlari (xoqon va xotun tasviri, chordona qurib o‘tirgan hukmdor va b.) ham yaqqol ko‘zga tashlanib turadi (Баратова Л.С, 1998: 41-43; Бабаяров Г, 2005: 203-205). Bu holat Eftaliylar davri tangalariga

qaraganda Turk xoqonligi davri tangalarida ko‘proq uchrab, buning negizida xoqonlik hokimiyatining mintaqa bo‘ylab keng yoyilgani bilan ochiqdansa kerak.

Xitoy yilnomalari, yunon, arman, pahlaviy (o‘rta fors), sug‘diy, arab, fors va boshqa yana bir qator tillardagi yozma manbalardan anglashilicha, ilk o‘rta asrlarda O‘rta Osiyoda Eftaliylar davlati va Turk xoqonligi yirik saltanatlar sifatida bo‘lib, mintaqadagi har bir vohada ushbu saltanatlar tarkibidigi o‘z boshqaruviga ega hukmdorliklar – mulkliklar mavjud bo‘lib, ular Sug‘d (Samarqand, Panch, Kesh, Naxshab va b.), Ustrushona, Choch, O‘tror, Isfijob, Farg‘ona, Yettisuv, Toxoriston, Marv, Buxoro, Xorazm kabi hukmdorliklardan tashkil topgan. Har ikkala saltanat - Eftaliylar va xoqonlik o‘z tanga-pullarini zarb qildirar ekan tangalarda o‘z hokimiyati bilan bog‘liq xususiyatlarni aks ettirgani kabi ushbu voha hukmdorliklari ham o‘z tangalarida o‘ziga xos davlatchilik an‘analari – hokimiyat ramzlari va o‘zlari mansub bo‘lgan etnomadaniy muhit bilan bog‘liq jihatlarga o‘rin berishgan. Ayniqsa, yuqorida sanab o‘tilgan hukmdorliklarning barchasi o‘z tanga-pullariga faqatgina o‘ziga xos tamg‘a tasvirini tushirgan bo‘lib, ulardan ayrimlarigina o‘zaro o‘xshashlikka ega, ko‘pchiligi esa bir-biridan umuman farq qiladi (*qarang.* 3 - jadval).

Qizig‘i shundaki, boshlang‘ichda qanday ramziy totem – hayvon (*mas.* tog‘ echkisi), qush (burgut), ilon va hokazo bilan aloqador bo‘lgan tamg‘alar ilk o‘rta asrlarga kelganda asliyatdan uzoqlashib, qandaydir bir geometrik belgiga o‘xshab qolgan. Ya‘ni bir qarashda tamg‘alarni biror hayvon yoki predmetga o‘xshatish qiyin. Quyida bir qator tadqiqotlarga tayanib (Ильясов Дж. Я, 2004: 54-61; Бабаяров Г, 2019: 333-363), islomdan oldingi O‘rta Osiyo tangalaridagi tamg‘alarni keltirib o‘tamiz:

№	Hukmdorlik nomi	Tamg‘a shakli	Tangalardagi unvonlar
1	Buxoro		buxar-xuv kana
2	Isfijob (Sayram)		spadni (lashkarboshi), el-cho‘r
3	Kesh		Axurpat
4	Naxshab		Xuv
5	Panch	(variantlari ,).	MR‘Y = afshin, bilga
6	Samarqand	,	MLK‘ = ixshid
7	O‘tror		alp-xoqon tutuq
8	To‘xoriston	, , Chag‘oniyon: Termiz:	yabg‘u, tegin, tarxon, tudun
9	Ustrushona		MR‘Y = afshin, eltabar
10	Farg‘ona	1. (varintlari: , ,).	Xoqon
11	Choch: 1) Choch hukmdorlari; 2) Choch teginlari; 3) Choch tudunlari Q 4) G‘arbiy Turk xoqonligi	1. 2. 3. 4. ,	1) “Choch hukmdori”, 2) tegin, eltabar, 3) tudun (Choch hukmdorlari) – 4) jabg‘u, jabg‘u-xoqon, xoqon (G‘arbiy Turk xoqonligi)
12	Xorazm		MR‘Y MLK‘ = xorazmshoh

2 – jadval. Ilk o‘rta asrlar O‘rta Osiyo tangalaridagi tamg‘a va unvonlar

Ushbu javdalda keltirilgan tamg'alardan ma'lum bo'ladiki, Chochda G'arbiy Turk xoqonligi tomonidan bostirilgan tangalardagi tamg'alar asosan Farg'ona va Toxoriston tangalaridagi tamg'alar bilan yaqin o'xshashlikka ega. Ham tamg'alar o'xshashligi, ham unvonlar o'xshashligi (xoqon, yabg'u, tegin) va hokazolarga tayanib, tangalarda o'sha davrga xos siyosiy va etnomadaniy jihatlar o'rin olganini aniqlash mumkin. Yozma manbalardan ma'lum bo'lishicha, Choch vohasida G'arbiy turk xoqonlari o'z qarorgohlaridan biri - Jabg'ukatni barpo qilgan, Farg'onada G'arbiy xoqonlik shahzodalaridan biri – Ashina Shen o'z sulolasiga asos solgan (Бобоёров F, 2018: 268-272), Toxoristonda esa G'arbiy xoqonlikning bir tarmog'i – Toxoriston yabg'ular sulolasi (620-750) hukm surgan (Бобоёров F, 2018: 268-272). Shuningdek, jadvalda keltirilgan Choch teginlari tamg'asi va Panch hukmdorligi tamg'alari ham G'arbiy Turk xoqonligi tangalaridagi tamg'alarga birmuncha o'xshab ketadi. Bu ham tasodifiy bo'lmasdan, balki o'sha kezlarda Choch xoqonlikka aloqador sulola – 605 yilda Tegin Tyanchji asos solgan Choch teginlari (605-750) hokimiyati, Panchda esa xoqonlikka aloqador Chakin Cho'r Bilga va uning avlodlari boshqaruvi (693-720) mavjud bo'lgani bilan bog'liqdir.

O'rta Osiyoning qadimgi turkcha unvon uchraydigan qolgan voqa hukmdorliklari tangalarida o'rin olgan tamg'alar esa xoqonlikka to'g'ridan-to'g'ri emas, bilvosita aloqador bo'lgan boshqaruvchi urug'larga yoki xoqonlikkacha mintaqada bir necha asrlardan beri hukmronlik qilib kelayotgan biror sulolaga tegishli ekani anglashiladi. Ushbu tamg'alarning ko'pchiligi birorta hayvon uzvi bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Masalan, Choch tudunlari sulolasi (640-750) tangalaridagi – ko'rinishidagi tamg'ani ko'pchilik izlanuvchilar o'z o'ljasiga hujum qilayotgan qush (lochin, burgut) bilan qiyoslasalar (Смирнова О.И, 1981: 50-51) ko'rinishidagi Naxshab tangalaridagi tamg'ani ayrim tadqiqotchilar ilon bilan bog'laydilar (Кабанов С. К, 1961: 137-145). Qizig'i shundaki, har ikkala hukmdorlikdagi boshqaruvchi sulolalarining kelib chiqishi Turk xoqonligi bilan chambarchas bog'liq bo'lib, xoqonlik tomonidan ushbu hududlarga tayinlangan noiblar tomonidan asos solingan deb qaraladi. Jumladan, O.I.Smirnova Choch tudunlari sulolasining asoschilarini Sirdaryo o'rta havzasida yashagan turkiy urug'lardan biri bilan bog'lab tushuntiradi (Смирнова О.И, 1970: 182).

Xulosa

Demak, ilk o'rta asrlar, aniqrog'i, VI – VIII asrlarda zarb qilingan O'rta Osiyo tangalarida o'z davri ijtimoiy-siyosiy va etnomadaniy muhiti bilan bog'liq jihatlar o'z aksini topgan bo'lib, buni tangalarda o'rin olgan turli tasvirlar, tamg'alar, unvonlar, so'z va iboralar tasdiqlab turibdi.

Iqtiboslar/Сноски/References/Kaynaklar:

1. Смирнова О.И. Сводный каталог согдийских монет. Бронза. – М., 1981.
2. Смирнова О.И. Очерки из истории Согда. 1970, – С. 182.
3. Ртвеладзе Э. В. Древние и раннесредневековые монеты историко-культурных областей Узбекистана. Т. 1. – Ташкент, 2002. – С. 8-19.
4. Ртвеладзе Э.В. Древние монеты Средней Азии – Ўрта Осиёнинг қадимий тангалари. – Ташкент, 1987.
5. Babayarov G. Tamgas of early Medieval coins from Central Asian oases / Tamgas of Pre-Islamic Central Asia. – Samarkand. IICAS, 2019. – P. 333-335.
6. Малявкин А. Г. История Восточного Туркестана в VII–X вв. // Восточный Туркестан в древности и раннем средневековье. Очерки истории. Под. ред. – С. Л. Тихвинского и др. – М.: Наука, 1988. – С. 297–351.

7. Бобоёров Ғ. Илк ўрта асрлар тангаларида Ўзбекистон ҳудудидаги давлатчиликка доир маълумотлар. 2023, – Б. 18-40.
8. Бобоёров Ғ. Турк хоқонлиги ташки сиёсатида никоҳ муносабатларининг ўрни // Ўзбекистон халқининг дини, маданияти ва урф-одатлари: тарих ва ҳозирги ҳолат. Илмий мақолалар тўплами. – Ташкент. “Тошкент Ислом университети”, 2011. – Б. 46-54.
9. Джуманиязова Ф. Илк ўрта асрларда Тохаристон ва Кобул водийсида туркий сулолалар.: Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. – Т., 2018. – С. 5-9, 15-17 б.
10. История ат-Табари. Избранные отрывки (Перевод с арабского В. И. Беляева. Дополнения к переводу О. Г. Большакова и А. Б. Халидова). – Ташкент. Фан, 1987. – С. 167.
11. Бернштам А. Н. Согдийская колонизация Семиречья // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях института истории материальной культуры. – М. -Л., 1940, №6. – С. 34–43
12. Зеймаль Э. В. Политическая история Трансоксианы по нумизматическим данным. – Ленинград, 1978.
13. Баратова Л.С., Лившиц В.А. О согдийских надчеканах на Сасанидских монетах и подражаниях им. – 2002, С. 21-24; Babayar G. Toharistan Bölgesinin Soğdça Yazılı Eski Türk Sikkeleri. 2020, – S. 86-101
14. Frye R. N., Sayılı A. Selçuklulardan evvel Orta Şark'ta Türkler. 1946, – S. 97-131.
15. Бобоёров Ғ. Ғарбий Турк хоқонлигининг давлат тузуми. – Тошкент, 2018. – Б. 26-40.
16. Максудов.Ф.А. Храм огнепоклонников I-III вв. н.э. в Южной Фергане // ИМКУ. Вып. 31. – Самарканд, 2000. - С. 115-118.
17. Горячева В. Д. Городская культура тюркских каганатов на Тянь-шане (середина VI – начало XIII в.). – Бишкек, 2010. – С. 147-164.
18. Баратова Л.С. К исторической интерпретации титула «каган» на древнетюркских монетах Средней Азии конца VII - первой половины VIII вв. // Нумизматика Центральной Азии, вып. III. Т., 1998. – С. 41-43.
19. Бабаяров Г. Чач в эпоху Тюркского каганата (по нумизматическим данным). 2005, – С. 203-205.
20. Ильясов Дж. Я. Об этнической принадлежности правителей Пенжикента // Нумизматика Центральной Азии. – Вып. VII. – Ташкент, 2004. – С. 54–61.
21. Бабаяров Г. Тамги на монетах оазисов Средней Азии эпохи раннего средневековья // Тамги доисламской Центральной Азии – Tamgas of Pre-Islamic Central Asia. – Самарканд: МИЦАИ, 2019. – С. 333-363.
22. Бичурин Н.Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. В 3-х томах. Том II. 1950-1953– С. 319.
- Кабанов С. К. Нахшебские монеты V – VI вв. 1961, – С. 137-145

ILK O‘RTA ASRLAR O‘RTA OSIYO TANGALARIDA O‘RIN OLGAN TAMG‘ALAR

Hilola NORMAMATOVA

O‘zFA Milliy arxeologiya markazi

Tayanch doktorant

E-mail: normamatovah@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada ilk o‘rta asrlar O‘rta Osiyo tangalaridan o‘rin olgan ramziy belgi bo‘lmish tamg‘aning kelib chiqishi, vazifasi, turkiy xalqlar hayotidagi o‘rni ochib berilgan. Shuningdek, tangada tasvirlangan tamg‘alarning o‘sha davr hukmdor sulolalarining davlatchilik an‘analari qolaversa, madaniy hayotini ham belgilashdagi ahamiyati qisqacha tahlil qilingan. Shu bilan birga tangada o‘rin olgan tamg‘aning davlatchilik an‘analarini o‘rganishdagi ahamiyati kabi masalalarni tahlil qilish barobarida bu davrda unvonlar va tamg‘alar salmog‘i ancha ortganligi yoritildi. Buni ham mintqa tangalarining turi ko‘payib, ularda 50 ga yaqin unvon va epitetlarning o‘rin olgani, tamg‘alarning soni 20 ga yaqinlashgani hamda tanga zarb qilinadigan hududlar yanada ko‘paygani kuzatiladi. Birgina sug‘diy yozuvda bostirilgan tangalarning tarqalish geografiyasi janubi-g‘arbdan shimol va shimoli-sharqqa qarab Shimoliy To‘xoriston (Chag‘oniyon va b.)dan Sirdaryoning havzalari (O‘tror), Isfijob (Sayram), Taroz va Yettisuvning bir qator shaharlariga yoyilgani ochiqlandi.

Kalit so‘zlar: ilk o‘rta asrlar, O‘rta Osiyo, tanga, tamg‘a, ramziy belgi, muxr, tasvir, qadimgi turklar, kichik hukmdorlik.

STAMPS APPEARING ON COINS OF EARLY MEDIEVAL CENTRAL ASIA

Abstract: This article reveals the origin, functions, and role of the stamp, a symbolic symbol on the coins of Central Asia in the early Middle Ages, in the life of the Turkic peoples. Also, the significance of the stamps depicted on the coin in defining the cultural life of the ruling dynasties of that time, as well as the state traditions, is briefly analyzed. At the same time, while analyzing issues such as the importance of the stamp placed on the coin in the study of state traditions, it was highlighted that the weight of titles and stamps increased significantly during this period. It is also observed that the type of coins of the region has increased, about 50 titles and epithets have taken place in them, the number of stamps has approached 20, and the areas where coins are minted have increased even more. It was revealed that the geography of the distribution of printed coins in a single Sugdian inscription extended from North Tokhoristan (Chaganiyan, etc.) to a number of cities in the basins of the Syrdarya (O‘tror), Isfijab (Sayram), Taroz, and Ettisuv from the southwest to the north and northeast.

Key words: Early Middle Ages, Central Asia, coin, symbolic sign, stamp, seal, image, ancient Turks, small kingdom.

МАРКИ НА МОНЕТАХ РАННЕСРЕДНЕВЕКОВОЙ СРЕДНЕЙ АЗИИ.

Аннотация: В данной статье раскрываются происхождение, функции и роль штампа – символического символа на монетах Средней Азии в раннем средневековье, в жизни тюркских народов. Также кратко анализируется значение марок, изображенных на монете, в определении культурной жизни правящих династий того времени, а также государственных традиций. В то же время при анализе таких вопросов, как значение штампа, помещаемого на монету, в изучении государственных традиций было подчеркнуто, что вес титулов и штампов

в этот период значительно увеличился. Также замечено, что тип монет региона увеличился, в них появилось около 50 наименований и эпитетов, количество марок приблизилось к 20, а площади чеканки монет еще больше увеличились. Выявлено, что география распространения печатных монет в единой сугдийской надписи простиралась от Северного Тохористана (Чаганьян и др.) до ряда городов в бассейнах Сырдарьи (О'ттор), Исфиджаба (Сайрам), Тароза. и Эттисув с юго-запада на север и северо-восток.

Ключевые слова: Раннее средневековье, Средняя Азия, монета, символический знак, штамп, печать, изображение, древние тюрки, малое царство.

Kirish. Ilk o'rta asrlar O'rta Osiyo tangalaridagi davlatchilik bilan bog'liq ramziy belgilarning katta bir qismini tamg'alar tashkil etadi. Boshlang'ichi ko'chmanchi chorvador aholi guruhlari – urug'lar jamiyatiga xos bo'lib, biror predmet (uy hayvoni, buyum va hokazo)ning qaysidir bir shaxsga – oilaga, xonadonga, jamoaga tegishli mulk ekanini ifodalash uchun qo'llanilgan ramziy belgi – tamg'alar vaqt o'tgan sari muhr, tanga kabi davlat, hokimiyat atributlariga aylanib boradi.

O'rta Osiyoda qadimgi davr va ilk o'rta asrlarda “biror shaxs, xonadon, urug' yoki sulolaning ramziy belgisi” ma'nosida asosan qadimgi turkcha “tamg'a” va eroniycha “nishon” so'zlari ishlatilgan. Tamg'a so'zining kelib chiqishi qadimgi turkchaga borib taqalib, bugungi kunda ham turkiy va mo'g'ul tillarida deyarli bir xil ishlatiladi. Shu bilan birga, ayrim turkiy tillarda uning ma'nosi biroz o'zgargan. Turkiy tillardan boshqa bir qator tillarga o'zlashgan “tamg'a” so'zi bir nechta ma'noga ega: “tovar, belgi”, asosiy ma'nosi esa “muhr”.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. O'zbekistonda O.I.Smironova, E.V.Rtveladze G'.Boboyorov, J.Ilyasov, S.Baratovlar, chet ellarda S.Yatsenko, A.E.Rogojinskiy, E.A.Smagulov, K.Sh.Tabaldiyevlar kabi tadqiqotchilar O'rta Osiyoning qadimgi turk tangalaridan o'rin olgan tamg'a bo'yicha salmoqli ishlarni amalga oshirishgan [2-3-4-5-8-12-13]. Ularning izlanishlarining katta qismi islomdan oldingi davr, ayniqsa, ilk o'rta asrlar O'rta Osiyo tangalaridagi tamg'alarga bag'ishlangan. Biroq ularning ko'pchiligi tamg'alarining genezisi, u yoki bu hudud tangalarida paydo bo'lishiga e'tibor qaratishgan bo'lib, tamg'alarni davlatchilikning muhim atributlaridan biri sifatida alohida olib o'rganishmagan. Bundan tashqari, ilk o'rta asrlar mintaqa tangalarining faqatgina bir qismi davlatchilik nuqtayi nazaridan o'rganilgan bo'lib, Kidariylar, Eftaliylar davri tangalari bo'yicha olib borilgan izlanishlarning qamrovi o'ta tor. Ushbu sulolalarga tegishli tangalarning ham paleografik jihatlari, ham ikonografiyasi, shu jumladan, ramziy belgilari manbashunoslik jihatidan qanchalik ahamiyatga ega ekani masalasi birmuncha ochiq qolmoqda. Jumladan, “U” shaklli Samarqand tangalaridan o'rin olgan tamg'alarining genezisi masalasi haligacha o'z yechimini topmagan. Ayrim tadqiqotchilar bunday tamg'alar ilk bor To'xoristonda zarb qilingan Eftaliylar tangasida uchrab, keyinchalik VI asrda Samarqand tangalariga ko'chganini ilgari suradilar [7].

Dashtlabki vaqtlarda tamg'a narsa, mol, mahsulot va shu kabilarni ajratish, hisobga olish yoki ularning kimga tegishliligini ko'rsatish uchun qo'yiladigan, bosiladigan belgi ma'nosini anglatgan. Ko'chmanchi turk qabilalari asosan otlari va qimmatbaho buyumlariga tamg'a bosgan. Bu belgi ushbu mulkning biror shaxsga yoki qabilaga tegishli ekanini bildirib turgan. Tamg'a belgisida eng qimmatli shaxsiy buyumlarni, uy hayvonlarini, tangalarni, hukmdor hujjatlarini belgilab qo'yishgan. Shuningdek, shartnoma tuzishda tamg'a “imzo”, “ont” (qasam ichish orqali kelishuv) ma'nosida ham qo'llanilgan [15]. Keyinchalik bu so'zning ekvivalenti bo'lgan “muhr”dan hujjatga uriladigan belgi sifatida foydalanilgan. Muhrlar asosan davlat boshlig'i va

hukumatdagi amaldorga tegishli bo‘lgan. O‘rta asrlarda bitilgan xon maktublari, yorliqlari, guvohnoma va boshqa rasmiy hujjatlarga davlat muhri urilgan. U turli xil to‘rtburchak, dumaloq va bodomsimon geometrik ko‘rinishlarda bo‘lgan [14].

Oltin O‘rda davrida bu atama O‘rta Osiyo, Sharqiy Yevropa, Yaqin va O‘rta Sharq, Kavkaz va Zakavkaziya mamlakatlarida keng tarqalib, ilk ma‘nosidan tashqari yana yangi ma‘nolarga ega bo‘ldi - xon muhri bilan tasdiqlangan “hujjat”, “boj olish”, “soliq turi”, “yorliq” va hokazolar ma‘nosida ham ishlatila boshlagan [1].

Dastlab, tamg‘alar butun bir urug‘ vakillari tomonidan ishlatilgan va ba‘zan urug‘dan boshqaruvchi xonadonning vakillari mulkini bildiruvchi ramziy belgiga aylangan. Sinfii jamiyatning rivojlanishi bilan bitta urug‘ga mansub odamlar ko‘pincha turli xil tamg‘alarga ega bo‘la boshladilar va bir urug‘ga kiruvchi oilalarning farqli tamg‘alari (oilaviy tamg‘alar) paydo bo‘lgan. Ba‘zi familiyalar, hatto turli xalqlarga tegishli bo‘lsa ham, ko‘pincha bir xil tamg‘alarga ega edi. Tegishli familiyalar bir xil fratriyaga mansub bo‘lganlar ko‘pincha deyarli bir xil yoki o‘xshash tamg‘alarga ega bo‘lgan [11].

Ma‘lumki, biror davlat yoki kichik mulkliklar o‘z nomidan tanga zarb qildirar ekan albatta uning teskari tomoniga o‘ziga xos shaklga ega bo‘lgan tamg‘alarini bostirgan. Tamg‘alarni nafaqat tangalarda, balki sopol buyumlar sirtida, devoriy suratlarda ham ko‘rish mumkin. Shuningdek, ilk o‘rta asrlarda har bir qishloq oqsoqollarida serdolik kabi qimmatbaho toshdan yasalgan gemmalar bo‘lib, bu ham tamg‘a vazifasini bajargan.

Tadqiqot metodologiyasi. Dunyoning ko‘plab hududlaridan, ayniqsa, Xitoy, Hind va Eron tanga-pul tizimidan farqli o‘laroq O‘rta Osiyoda tanga zarbining o‘ziga xos xususiyatlaridan biri – bu o‘z tangalarida ko‘pincha muayyan bir tamg‘a tasvirini aks ettirish an‘anasining keng yoyilganidir. Ayrim istisnolarni hisobga olmaganda, bu mintaqada hukmronlik qilgan har bir boshqaruvchi sulola – xonadon (muayyan urug‘) vakillari o‘z tangalarini chiqarar ekan mansub bo‘lgan urug‘ining tamg‘asini tanga sirtida aks ettirgani ko‘zga tashlanadi. O‘rta Osiyoning miloddan oldingi ilk tangalarida bu an‘ana uchramaydi, biroq milod boshlariga kelib mintaqada ko‘chmanchi negizli Kushon saltanatining, biroz keyin Qang‘ davlati, milodiy III – V asrlarga kelib esa Xioniylar, Kidariylar va Eftaliylar kabi ko‘chmanchi negizli davlatlar o‘z tangalarida tizimli ravishda sulolaviy belgilariga - o‘z urug‘ tamg‘alariga o‘rin bera boshlaydi. Bu an‘ana dastlabki tangalarga biror urug‘ tamg‘asini qo‘ymagan Sug‘d, Buxoro, Xorazm kabi o‘troq voha hukmdorliklari tangalarida ham ko‘rina boshlaydi. Ilk o‘rta asrlarda O‘rta Osiyoning deyarli barcha vohalarida tanga zarbi yo‘lga qo‘yilgach, mintaqadagi barcha voha hukmdorliklari yuqorida keltirib o‘tilgan ko‘chmanchi negizli sulolalar kabi o‘z tamg‘alari tushirilgan tangalar chiqarishadi. Bunga Sug‘ddagi bir qator hukmdorliklar – Samarqand, Panch, Kesh, Naxshab va b., Buxorodagi Buxoro, Poykend, Vardona va b., Chochdagi teginlar, tudunlar va b. sulolalar, To‘xoristondagi bir qator hukmdorliklar – Termiz, Chag‘oniyon, Xuttal, Vaxsh va boshqalar tangalarida o‘rin olgan turli tamg‘alar ko‘rsatib turibdi [6].

Ilk o‘rta asrlar O‘rta Osiyo tangalarining ko‘pchiligida tamg‘alar uchrashi asosan sanab o‘tilgan vohalarda mintaqaning ko‘chmanchi negizli sulolalari hukmronlik qila boshlashi bilan ochiqilanadi. Bunda ayniqsa mintaqada Turk xoqonligi va u bilan bog‘liq turkiy sulolar boshqaruvi keng yoyilgani o‘z ta‘sirini ko‘rsatadi. Shuningdek, bu davrda tangalarda o‘z tamg‘asini aks ettirish an‘anasi sug‘diy sulolalar tanga-pul tizimida ham o‘z aksini topgan. Bu holat faqatgina xoqonlik ta‘sirida bo‘lmay, negizi o‘troq dehqon, hunarmand va tijoratchilik bo‘lgan sug‘diylarning qadimdan mintaqaning dasht ko‘chmanchilari bilan yaqin kontaktga ega bo‘lgani

yoki milodning ilk asrlarda o‘troqlashgan ko‘chmanchi negizli sulolalar ta’sirida tangalarga tamg‘a tushira boshlagan, deya olamiz.

Umuman olganda, bu davr O‘rta Osiyo tangalarida mintaq xalqlariga xos xususiyatlarning uchrashi mintaqada ilk o‘rta asrlarda yetakchi bo‘lgan omil – “ko‘chmanchi – o‘troq aloqalari”, “turk-sug‘d simbiozi”ning [10]tasviriy san‘at va tanga-pul tizimida o‘z aksini topishi deya olamiz.

Tahlil va natijalar. Qisqasi, bu davr O‘rta Osiyo tangalarida o‘rin olgan davlatchilik bilan bog‘liq jihatlar asosan unvonlar, tasvirlar, tamg‘a va hokazo kabi ramziy belgilar asosida quyidagicha tasniflash mumkin:

1-jadval.

No	Hukmdorlik nomlari	Unvonlar	Tamg‘alar	Ramziy belgilar, tasvirlar
1	Buxoro	Xuv, buxar, xuv, kana		Otashdon, xoch, bars, kiyik, hukmdor tasvirlari
2	Isfijob	Spadni (qo‘mondon), xuv, el-cho‘r		Hukmdor tasviri
3	Kesh	xuv, axurpat		Hukmdor tasviri
4	Naxshab	xuv		Hukmdor, ot tasviri, ilon shaklli tamg‘a
5	Panch	xuv, MR‘Y (=afshin)	(variantlari ,).	O‘q ishorati (yoki tamg‘a)
6	Samarqand	MLK‘ (= ixshid)		Hukmdor, otashdon?
7	O‘tror	Alp-xoqon tutuq		Arslon tasviri
8	To‘xoriston	yabg‘u, tegin, tarxon	To‘xoriston: Chag‘aniyon: Termiz:	Turli hukmdor tasvirlari
9	Ustrushona	MR‘Y (=afshin), eltabar		Hukmdor tasviri
10	Xorazm	MR‘Y MLK‘ (= xorazmshoh)		Hukmdor va otliq tasvirlari
11	Farg‘ona	Xoqon	1. (variantlar: , ,).	Hukmdor tasviri
12	Choch	G‘arbiy Turk xoqonligi: jabg‘u, jabg‘u-xoqon, xoqon	G‘arbiy Turk xoqonligi: , , Choch hukmdorlari: 1. 2. 3..	Turli hukmdor tasvirlari, qoplon tasviri

Ushbu jadvalda berilgan tamg‘alar ilk o‘rta asrlar O‘rta Osiyo hukmdorliklarining deyarli barchasiga tegishli davlatchilikka aloqador ramziy belgilardir. Sinchiklab qaralsa, har bir tarixiy geografik viloyat – voha hukmdorligi tamg‘asida yaqin o‘xshashlik deyarli ko‘zga tashlanmaydi. Faqatgina Chochning ayrim tamg‘alari, Farg‘ona, Sug‘d va To‘xoristonning bir guruh

tangalaridagi tamg'alarda qandaydir darajada yaqin o'xshashlik borligi kuzatiladi. Qizig'i shundaki, bir qator izlanuvchilar o'z tangalarini Choch va Farg'onada bostirgan G'arbiy Turk xoqonligi tangalaridagi tamg'alarda o'ta yaqin o'xshashlik borligi, buning negizida ushbu hududlarda xoqonlik hokimiyati kuchli bo'lgani yoki boshqaruvchi sulolalari Ashina xonadoniga mansub bo'lishi omili yotishiga urg'u beradilar. Sug'd va To'xoristonda hukm surgan sulolalardan ayrimlarining xoqonlikka u yoki bu darajada aloqador bo'lishi, ayniqsa, To'xoristonda Ashina xonadonining bir tarmog'i – Yabg'ular sulolasi hukm surgani Choch, Farg'ona, Sug'd va To'xoriston tamg'alarida o'zaro o'xshashlik bo'lishini tabiiy hisoblashga imkon beradi.

Xoqonlikdan birmuncha oldin zarb qilingan O'rta Osiyo tangalari orasida Buxoro va Choch tangalaridagi tamg'alarning o'zaro o'xshashligi ko'zga tashlanadi: (Buxoro) - (Choch). Bu o'xshashlik har ikkala hukmdorlikda V – VI asrlarda Chjaovu shaklida xitoy yilnomlalarida uchraydigan xonadon vakillari boshqaruvda bo'lgani bilan ochiqilanadi. Yilnomalarda keltirilishicha, Turk xoqonligidan birmuncha oldin O'rta Osiyoning bir qator hukmdorliklarida – Samarqand, Buxoro, Choch, Farg'ona, Xorazm va hokazolarda ushbu xonadonning tarmoqlari hukm surgan edi. Ayrim Sug'd tangalarida Chamuk atamasi uchrab, tadqiqotchilar ushbu atama Chjaovuning mahalliy shakli shu ko'rinishda bo'lgan, deb hisoblaydilar.

Shu bilan birgalikda, ilk o'rta asrlarga tegishli O'rta Osiyo tangalarida o'rin olgan ayrim razmiy belgilar faqatgina biror urug' yoki sulola tamg'asi bo'lmasdan, qut-baraka ramzi bo'lmish boshqa belgilar bilan aloqador bo'lishi ham mumkin. Jumladan, Kesh tangalarida - trikeles (Chag'aniyon tangalarida) - romb shaklidagi belgilar o'rin olishi bundan darak beradi [9]. Ma'lumki, triskeles turli e'tiqodlarda “tug'ilish – hayot – o'lim” uchligini ifodalasa, romb esa “qut-baraka”, “hosildorlik” ramzidir.

Tangalarda tamg'a aks ettirish an'anasi keyinchalik ham muayyan hukmdor sulola tangalarida ham davom ettirilgan bo'lib, bu holat VIII – IX asrlarda Yettisuvdagi katta-kichik hukmdorliklar – Turgash xoqonligi (699-766), Qarluq yabg'uligi / xoqonligi va ular qo'l ostida bo'lgan Chu va Talas daryolari havzalaridagi bir qator katta-kichik hukmdorliklar tangalari misolida o'z tasdig'iga ega. Shu bilan birga, O'rta Osiyo va unga qo'shni hududlarda rivojlangan o'rta asrlarda hukm surgan O'g'uz yabg'uligi, G'aznaviylar, Qoraxoniylar, Saljuqiylar kabi musulmon-turk sulolalari tangalarida sulola tamg'asini aks ettirish an'anasi deyarli uchramaydi. Biroq Oltin O'rda, Chig'atoy ulusi Chingiziylar sulolalari hukmronligi davrida, shuningdek, Temuriylar davrida bu an'ana qayta tiklanadi.

Xulosa va takliflar. O'rta Osiyo tangalarida tamg'alarning aks ettirilishi ham o'z davri siyosiy voqealari bilan chambarchas bog'liq bo'lib, har bir siyosiy subyekt – saltanat yoki voha hukmdorligi o'z legitimligining ifodasi sifatida tanga zarb qilar ekan, ularda boshqaruvchi sulolaning urug' tamg'asini aks ettirgani ko'rinib turibdi. Ayrim tanga turlarining tamg'alaridagi farqliliklar borligi o'sha kezlarda mintaqada hukm surgan sulolalarning turli etnik guruhlar hokimiyatini ko'rsatadi. Shu bilan birga, o'xshash tamg'alar bilan tanga chiqargan subyektlarda boshqaruvchi sulola vakillari o'zaro bir-biriga qarindosh xonadonlar hokimiyatidan darak beradi. Bu holat ayniqsa, Choch, Farg'ona, Sug'd va To'xoristondagi bir qator sulolalarning etnik tomondan bir-biriga yaqin bo'lgani, ularning ko'pchiligi G'arbiy Turk xoqonligi boshqaruvchilari bilan u yoki bu darajada qarindosh bo'lgani bilan ochiqilanadi.

Iqtiboslar/Сноски/References/Kaynaklar:

1. Айыжы Е. В, Тюлюш А.Ч. К вопросу об изучении родовых тамг у тувинцев // Вестник Тувинского государственного университета. – Кызыл, 2012. – С. 26-27.
2. Бабаяров Г. Тамги на монетах оазисов Средней Азии эпохи раннего средневековья // Тамги доисламской Центральной Азии – Tamgas of Pre-Islamic Central Asia / Самарканд: МИЦАИ, 2019. – С. 333-263;
3. Бабаяров Г., Кубатин А. Тамги как источник по истории взаимоотношений Чача и Тохаристана в раннем средневековье (на основе нумизматического материала). – O‘zbekiston tarixi, №1, 2010. – С. 3-13.
4. Бабаяров Г., Кубатин К вопросу о династических связях Чача и Бухары в эпоху раннего средневековья (на основе нумизматического материала) // Древние цивилизации на Среднем Востоке. Археология, история, культура (Материалы международной конференции посвященной 80-летию Г. В. Шишкиной). – М., 2010. – С. 14-16.
5. Баратова Л.С. Древнетюркские монеты Средней Азии VI-X вв. (типология, иконография, историческая интерпретация). – Ташкент, 1995 – С. 23-24.
6. Бобоёров Ф. Илк ўрта асрлар тангаларида Ўзбекистон худудидаги давлатчиликка доир маълумотлар. – Тошкент, 2010. – Б. 18-40.
7. Ильясов Дж. Тамги доисламской Центральной Азии. – Tamgas of Pre-Islamic Central Asia. – Самарканд: МИЦАИ, 2019; Ильясов Дж.Я. О происхождении тамги самаркандских правителей // Роль города Самарканда в истории мирового культурного развития. Материалы Международного научного симпозиума, посвященного 2750-летию юбилею города Самарканд. – Ташкент–Самарканд, 2007.
8. Ильясов Дж.Я. О происхождении тамги самаркандских правителей // Роль города Самарканда в истории мирового культурного развития. Материалы Международного научного симпозиума, посвященного 2750-летию юбилею города Самарканд. – Ташкент–Самарканд, 2007;
9. Лайпанов К.Т. Тюркский мир: истоки и связи. Материалы историко-культурного общества «Аланский Эрмитаж». Вып. XIX, - Черкесск, 2007. – С. 92.
10. Отахўжаев А. Илк ўрта асрларда Марказий Осиё цивилизациясида турк-суғд муносабатлари. – Т.: ART-FLEX, 2010.
11. Пугаченкова Г.А., Ртвеладзе Э.В. Северная Бактрия – Тохаристан. Очерки истории и культуры древность и средневековье. – Ташкент, 1990. – С. 129-131.
12. Ртвеладзе Э. В. Древние и раннесредневековые монеты историко-культурных областей Узбекистана. – Ташкент, 2002.
13. Смирнова О.И. Сводный каталог согдийских монет. Бронза. – М., 1981. – С. 53-54, 57.
14. Содиқов Қ. Илк ва ўрта асрлар туркий матнлари номларининг изоҳли луғати. – Тошкент, 2001. – Б. 69.
15. Яценко С. А. Знаки-тамги ираноязычных народов древности и раннего Средневековья. М., 2001. – С. 11-12.

**BULLETIN OF THE
INTERNATIONAL JOURNAL
“TURKOLOGICAL
RESEARCH”**

In order to implement programs and projects developed to accelerate the relationship envisaged at the summit of the Organization of Turkic States held in Samarkand, as well as to coordinate and highlight the research work carried out in the field of Turkic studies, the International Journal “Turkological Research” at Samarkand State University named after Sharof Rashidov passed the state registration. The journal is intended to publish the results of scientific research in the field of Turkic languages and dialects, the history of linguistic and literary relations of the Turkic peoples of Central Asia, the socio-cultural field. There are such headings as a young researcher, memory and our anniversaries. Articles written in Uzbek, Turkish, Russian, English and all Turkic languages are accepted.

The scientific journal is based on the decision of the Higher Attestation Commission of the Ministry of Higher Education, Science and Innovation of the Republic of Uzbekistan dated May 8, 2024 and numbered 354/5; It is included in the list of scientific publications that are recommended for candidates to receive the Doctor of Philosophy (PhD) and Doctor of Science (DSc) academic degrees in the fields of history and philology to publish their scientific results due to their theses.

**THE JOURNAL PUBLISHES ARTICLES
IN THE FOLLOWING AREAS:**

- ✓ History of socio-cultural relations of the Turkic peoples;
- ✓ Research of the Turkic World;
- ✓ Dialectology of Turkic languages;
- ✓ Geopolitics of the Turkic World;
- ✓ Folklore Studies;
- ✓ Comparative Linguistics and Literary Studies;
- ✓ Literary Relations and Translation Studies.

CONTACT ADDRESS:

Mailing Address:

140104, University boulevard, 15,
Samarkand, Uzbekistan,

Research Institute of Turkology under
Samarkand State University named after
Sharof Rashidov

Phone:

+998 99 582 93 81

+998 97 911 93 81

Telegram ID:

@turkologiya1

Email:

turkologiya.samdu@gmail.com

Website:

<https://turkologiya.samdu.uz>

REQUIREMENTS FOR ARTICLES:

1. The article is presented on 8-10 pages;
2. Article structure:
 1. The text of the article should be prepared in Times News Roman font, size 14, left: 3 cm, right: 1.5 cm, top and bottom: 2 cm; in A4 format in 1.15 intervals.
 2. The title of the article, surname, name and patronymic of the author (authors) are indicated in full and written in capital letters.
 3. Position, academic title, place of work (study), region, republic, telephone and e-mail address of the author (authors) are indicated in full.
 4. The abstract should consist of a brief content and importance of the article, results.
 5. At the beginning of each article, there should be an annotation in Uzbek, Turkish and English.
 6. The abstract should be no more than 120-150 words.
 7. At the bottom of the abstract, 7-10 keywords should be given that illuminate the content of the article.
 8. The article should be prepared in the following form:
 - a) Introduction;
 - b) Main part;
 - c) Results and Discussions;
 - d) Conclusions;
 - e) List of literature (References) – in alphabetical order;
 - f) Citations are given in brackets in the form of the author's surname - date of publication - page (Muminov, 2020: 25);
 - g) Figures, drawings, tables, diagrams are designated in Arabic numerals as "Figure". Signs or pointers are placed under the figure, in the next line, in the middle and highlighted in bold.
 3. The author(s) are responsible for the scientific validity, reliability and plagiarism of the information and evidence presented in the article;
 4. Articles will be considered. The journal publishes only articles recommended by experts;
 5. Articles not requested will not be published and will not be returned to the authors;
 6. Only 1 article of the author is published in 1 issue of the journal.

“TURKOLOGIK TADQIQOTLAR” XALQARO JURNALINING AXBOROT XATI

Davlatimiz tomonidan olib borilayotgan ijtimoiy-ma’rifiy, ilmi-fanni rivojlantirishga qaratilgan siyosat, Turkiy Davlatlar Tashkilotining Samarqandda o’tkazilgan sammitida ko’zda tutilgan o’zaro aloqalarni jadallashtirish bo’yicha ishlab chiqilgan dastur va loyihalarni amalga oshirish hamda turkologiya sohasida olib borilayotgan ilmiy-tadqiqot ishlarini muvofiqlashtirish va yoritish maqsadida Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universitetida “Turkologik tadqiqotlar” xalqaro jurnali ta’sis etildi. Jurnal turkiy til va shevalar, Markaziy Osiyo turkiy xalqlari lisoniy va adabiy aloqalari tarixi, ijtimoiy-madaniy sohalarda amalga oshirilayotgan ilmiy-tadqiqot ishlarining natijalarini e’lon qilishga mo’ljallangan. Jurnalda muharrir minbari, tadqiqotlar, ilmiy axborot, taqriz va e’tirof, ilmiy anjuman, yosh tadqiqotchi, xotira, yubilyarlarimiz kabi ruknlar mavjud. O’zbek, turk, rus, ingliz va barcha turkiy tillarda yozilgan maqolalar qabul qilinadi.

Ilmiy jurnal O’zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligi huzuridagi OAKning 2024-yil 8-maydagi 354/5-sonli rayosat qarori asosida tarix, filologiya fanlari bo’yicha falsafa doktori (PhD) va fan doktori (DSc) ilmiy darajasiga talabgorlarning dissertatsiya ishlari yuzasidan dissertatsiyalari asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrlar ro’yxatiga kiritilgan.

JURNAL QUYIDAGI YO’NALISHLARDAGI MAQOLALARNI NASHR QILADI:

- ✓ Turkiy xalqlarning ijtimoiy-madaniy aloqalari tarixi;
- ✓ Turk dunyosi tadqiqotlari;
- ✓ Turkiy tillar dialektologiya;
- ✓ Folklorshunoslik;
- ✓ Qiyosiy tilshunoslik va adabiyotshunoslik;
- ✓ Adabiy aloqalar va tarjimashunoslik.

MUROJAAT UCHUN MANZIL:

Pochta manzili:

140104, Universitet xiyoboni, 15-uy,
Samarqand, O‘zbekiston,
Sharof Rashidov nomidagi Samarqand
davlat universiteti huzuridagi
Turkologiya ilmiy-tadqiqot instituti

Telefon:

+998 99 582 93 81

+998 97 911 93 81

Telegram ID:

@turkologiya1

Elektron pochta:

turkologiya.samdu@gmail.com

Veb-sayt:

<https://turkologiya.samdu.uz>

MAQOLALARGA QO‘YILADIGAN TALABLAR:

- Maqola 8-10 sahifa hajmida taqdim etiladi;
- Maqolaning tarkibiy tuzilishi:
 1. Maqola matni Times News Roman shriftida, 14 kattalikda, chap: 3 sm, o‘ng: 1,5 sm, yuqori va quyi: 2 sm; 1,15 intervalda, A4 shaklida tayyorlanishi lozim.
 2. Maqola sarlavhasi, muallif(lar)ning familiyasi, ismi va otaismi to‘liq holatda katta harflar bilan yozilishi kerak.
 3. Muallif(lar)ning lavozimi, ilmiy unvoni, ish (o‘qish) joylari, viloyat, respublika, telefoni va e-mail adresi to‘liq keltirilishi kerak.
 4. Annotatsiya, maqolaning qisqacha mazmun va ahamiyati, natijalardan iborat bo‘lishi lozim.
 5. Har bir maqola boshida o‘zbek, turk va ingliz tillarida annotatsiya bo‘lishi lozim.
 6. Annotatsiya 120-150 so‘zdan ko‘p bo‘lmagan shaklda bo‘lishi kerak.
 7. Annotatsiyaning pastki qismida maqola mazmunini yorituvchi 7-10 ta tayanch so‘zlar keltirilishi kerak.
 8. Maqola quyidagi shaklda tayyorlanishi kerak:
 - a) Kirish (Introduction);
 - b) Asosiy qism (Main part);
 - c) Natijalar va muhokama (Results and Discussions);
 - d) Xulosalar (Conclusions);
 - e) Adabiyotlar (References) – alifbo tartibida keltiriladi;
 - f) Havola(snokalar)lar qavsda muallif familiyasi – nashr sanasi – sahifasi (Mo‘minov, 2020: 25) shaklida keltiriladi;
 - g) Rasm, chizma, jadval, diagrammalar «Rasm» deb arab raqamlari bilan qayd etiladi. Belgi yoki ishoralar – rasm ostida, keyingi qatorda, o‘rtada joylashtiriladi va qoraytirilgan shrift bilan belgilanadi.
- Maqolada keltirilgan ma’lumot va dalillarning ilmiy asoslanganligi, ishonchli va ko‘chirmachilik holatlari uchun muallif(lar) mas’uldir;
- Maqolalar ekspertiza qilinadi. Ekspertlar tomonidan tavsiya etilgan maqolalargina jurnalda chop etiladi;
- Tavsiya etilmagan maqolalar chop etilmaydi va mualliflarga qaytarilmaydi;
- Jurnalning 1 ta sonida muallifning faqat 1 ta maqolasi chop etiladi.

**БЮЛЛЕТЕНЬ
МЕЖДУНАРОДНОГО ЖУРНАЛА
"ТУРКОЛОГИЧЕСКИЕ
ИССЛЕДОВАНИЯ"**

В целях реализации программ и проектов, разработанных для ускорения взаимоотношений, предусмотренных на состоявшемся в Самарканде саммите Организации Тюркских Государств, а также координации и освещения научно-исследовательской работы, проводимой в области тюркологии, Международный журнал, Самаркандского государственного университета имени Шарофа Рашидова, «Тюркологические исследования» прошел государственную регистрацию. Журнал предназначен для публикации результатов научно-исследовательских работ в области тюркских языков и диалектов, истории языковых и литературных связей тюркских народов Средней Азии, социокультурной области. Есть такие рубрики, как молодой исследователь, память и наши юбилеи. Принимаются статьи, написанные на узбекском, турецком, русском, английском и всех тюркских языках.

Научный журнал на основании решения Высшей аттестационной комиссии (ВАК) Министерства высшего образования, науки и инноваций Республики Узбекистан от 8 мая 2024 года под номером 354/5; Он включен в перечень научных изданий, рекомендуемых кандидатам на получение ученых степеней доктора философии (PhD) и доктора наук (DSc) в области истории и филологии для публикации своих научных результатов по своим диссертациям.

**В ЖУРНАЛЕ ПУБЛИКУЮТСЯ
СТАТЬИ ПО СЛЕДУЮЩИМ
НАПРАВЛЕНИЯМ:**

- ✓ История социально-культурных отношений тюркских народов;
- ✓ Исследования тюркского мира;
- ✓ Диалектология тюркских языков;
- ✓ Геополитика тюркского мира;
- ✓ Изучение фольклора;
- ✓ Сравнительное языкознание и литературоведение;
- ✓ Литературные отношения и переводоведение.

КОНТАКТНЫЙ АДРЕС:

Почтовый адрес:

140104, Университетский бульвар,
15, город Самарканд, Узбекистан,
Научно-исследовательский
институт Тюркологии при
Самаркандском Государственном
Университете имени Шарофа
Рашидова

Телефон:

+998 99 582 93 81

+998 97 911 93 81

Telegram ID:

@turkologiya1

Электронная почта:

turkologiya.samdu@gmail.com

Веб-сайт:

<https://turkologiya.samdu.uz>

ТРЕБОВАНИЯ К СТАТЬЯМ:

- К публикации принимаются статьи объемом 8-10 страниц;
- Структура статьи:
 1. Текст статьи должен быть выполнен шрифтом Times News Roman, размером 14 пунктов, слева: 3 см, справа: 1,5 см, сверху и внизу: 2 см; с межстрочным интервалом 1,15, формат листа A4.
 2. Название статьи, фамилия, имя и отчество автора(ов) должны быть написаны заглавными буквами в полном регистре.
 3. Должность, ученое звание, места работы(учебы), регион, Республика, телефон и адрес электронной почты автора(ов) должны быть указаны полностью.
 4. Аннотация должна состоять из краткого содержания и важности статьи, результатов.
 5. В начале каждой статьи должна быть аннотация на узбекском, турецком и английском языках.
 6. Аннотация должна содержать не более 120-150 слов.
 7. Внизу аннотации должно быть 7-10 ключевых слов, освещающих содержание статьи.
 8. Статья должна быть подготовлена в виде:
 - a) Вступление (Introduction);
 - b) Основная часть (Main part);
 - c) Результаты и обсуждение (Results and Discussions);
 - d) Выводы (Conclusions);
 - e) Литература (References) – в алфавитном порядке
 - f) Ссылка(сноски) приводится в скобках в виде фамилии автора – дата публикации – страница (Муминов, 2020: 25);
 - g) Рисунки, чертежи, таблицы, схемы нумеруются арабскими цифрами и обозначаются как «Рисунок». Знаки или указатели размещают под рисунком, в следующей строке, посередине и выделяют жирным шрифтом.
- Автор(ы) несут ответственность за научную обоснованность, достоверность и плагиат информации и доказательств, представленных в статье;
- Статьи рецензируются. В журнале публикуются только статьи, рекомендованные экспертами;
- Нереконмендованные статьи не публикуются и не возвращаются авторам;

“TÜRKOLJİ ARAŞTIRMALARI” DERGİSİNİN BÜLTENİ

Özbekistan Cumhuriyeti devletinin sosyal-eğitimsel ve bilimsel gelişme politikasının başarılı şekilde uygulanmasına yardımcı olmak amacıyla, Semerkant'ta düzenlenen Türk Devletleri Teşkilatının zirvesinde öngörülen karşılıklı ilişkilerin hızlandırılması için geliştirilen program ve projeleri uygulamak, bilimsel çalışmaları koordine etmek, Türkoloji alanında yürütülen araştırma çalışmaları Şeraf Reşidov adına Semerkant Devlet Üniversitesi, Uluslararası “Türkoloji Araştırmaları” dergisini tescil etmiştir. Dergi, Türk dili ve lehçeleri, Orta Asya Türk topluluklarının dil ve edebiyat ilişkileri tarihi, sosyo-kültürel alanlardaki bilimsel ve araştırma çalışmalarının sonuçlarını yayınlamayı amaçlamaktadır. Dergimizde editör kürsüsü, araştırma, bilim dünyasından, inceleme ve tanıma, bilimsel konferans, genç araştırmacı, hatıra, yıldönümleri gibi sütunlar yer almaktadır. Özbekçe, Türkçe, Rusça, İngilizce ve tüm Türk lehçelerinde yazılmış makaleler kabul edilmektedir.

Bilimsel dergi, Özbekistan Cumhuriyeti Yükseköğrenim, Bilim ve İnovasyon Bakanlığı'na bağlı Yüksek Kabul Komisyonu'nun 8 Mayıs 2024 tarihli ve 354/5 sayılı kararına esasen; tarih, filoloji alanlarında Felsefe Doktoru (Doktora) ve Bilim Doktoru (DSc) akademik derecesini almaya aday kişilerin tezleri dolayısıyla bilimsel sonuçlarını yayınlaması tavsiye edilen ilmî yayınlar listesine dâhil edilmiştir.

DERGİ AŞAĞIDAKİ ALANLARDA MAKALELER YAYINLAMAKTADIR:

- ✓ Türk Dünyasındaki sosyo-kültürel ilişkilerin tarihi;
- ✓ Türk Dünyası araştırmaları;
- ✓ Türk Lehçeleri diyalektolojisi;
- ✓ Türk Dünyasının jeopolitiği;
- ✓ Folklor çalışmaları;
- ✓ Karşılaştırmalı dilbilim ve edebiyat çalışmaları;
- ✓ Edebi ilişkiler ve çeviri çalışmaları.

İLETİŞİM ADRESİ:

Posta adresi:

140104, Üniversite Bulvarı, 15,
Semerkant şehri, Özbekistan, Şeraf
Reşidov adına Semerkant Devlet
Üniversitesine bağlı Türkoloji
Araştırmaları Enstitüsü

Telefon:

+998 99 582 93 81

+998 97 911 93 81

Telegram ID:

@turkologiya1

E-posta:

turkologiya.samdu@gmail.com

İnternet sitesi:

<https://turkologiya.samdu.uz>

MAKALE YAZIM KURALLARI:

- Makale 8-10 sayfada sunulur;
- Makale'nin yapısı:
 1. Makale metni Times New Roman yazı tipinde, 14 punto büyüklükte, sol kenarından 3 cm'lik, sağ kenarından 1,5 cm'lik, üst ve alt kenarından 2 cm'lik boşluk bırakılarak, tek sütün olarak, 1,15 satır aralığında, A4 boyutunda hazırlanmalıdır.
 2. Makalenin başlığı, yazar(lar)ın soyadı, adı ve baba adı tam olarak büyük harflerle yazılmalıdır.
 3. Yazar(lar)ın pozisyonu, akademik ünvanı, çalıştığı (öğrendiği) yer, bölgesi, cumhuriyeti, telefon ve e-posta adresi eksiksiz olarak verilmeli.
 4. Özet, makalenin amacını, önemli bulgularını ve sonuçlarını içermelidir.
 5. Her makalenin başında Özbekçe, Türkçe ve İngilizce özet bulunmalıdır.
 6. Özet, 120-150 sözcüğü geçmeyecek şekilde yazılmalıdır.
 7. Özeti alt kısmında makalenin içeriğini tanımlayacak en az 7, en fazla 10 anahtar kelimeye yer verilmelidir.
 8. Makale, aşağıdaki formatda hazırlanmalıdır:
 - a) Giriş (Introduction);
 - b) Ana bölüm (Main part);
 - c) Sonuçlar ve tartışma (Results and Discussions);
 - d) Sonuçlar (Conclusions);
 - e) Kaynakça (References) alfabetik olarak sıralanmalıdır;
 - f) Bağlantılar (dipnotlar) yazarın soyadı - yayın tarihi - sayfa şeklinde parantez içinde verilecektir (Muminov, 2020: 25);
 - g) Resim, çizim, tablo, diyagramlar "Resim" olarak Arap rakamları ile kaydedilir. İşaretler resmin altına, bir sonraki satıra, ortaya yerleştirilir ve koyu yazılır.
- Makalede sunulan bilgi ve kanıtların bilimsel dayanağı, güvenilirliği ve intihalinden yazar(lar) sorumludur.
- Makaleler hakemli olacaktır. Dergide sadece uzmanlar tarafından tavsiye edilen makaleler yayımlanır.
- Talep edilmeyen yazılar yayınlanmayacak ve yazarlarına iade edilmeyecektir.
- Derginin 1 sayısında yazarın sadece 1 makalesi yer alacaktır.

TURKOLOGIK TADQIQOTLAR

XALQARO ILMIY JURNALI

INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL OF “TURKOLOGICAL
RESEARCH”

ULUSLARARASI “TÜRKOLOJİ ARAŞTIRMALARI” BİLİMSEL
DERGİSİ

МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ “ТЮРКОЛОГИЧЕСКИЕ
ИССЛЕДОВАНИЯ”

Muharrir:

Prof. J.Eltazarov

Musahhih va texnik muharrir:

R. Shokirov

ISSN 2992-9229

2024-yil 12-iyulda tahririy-nashriyot bo‘limiga qabul qilindi.

2024-yil 16-iyulda original-maketdan bosishga ruxsat etildi.

Qog‘oz bichimi 60x84.1/16. «Times New Roman» garniturası.

Offset qog‘ozi. Shartli bosma tabog‘i – 11.5

Adadi 20 nusxa. Buyurtma № 584

SamDU tahririy-nashriyot bo‘limi bosmaxonasida chop etildi.

140104, Samarqand sh., Universitet xiyoboni, 15.

ISSN 2992-9229